

ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК
ПОЛИСЕМИЈА
И ОРГАНИЗАЦИЈА ЛЕКСИЧКОГ СИСТЕМА
У СРПСКОМЕ ЈЕЗИКУ

Рецензенти:

академик Милка Ивић

академик Ирена Грицкат-Радуловић

Тираж: 1000 примерака

Издавање ове књиге финансијски је помогло Министарство за науку и технологију Републике Србије

Издаје: Институт за српски језик САНУ, Београд, Ђуре Јакшића 9

Компјутерска припрема слога: Давор Палчић

Штампа: Стручна књига, Светогорска 48, Београд

YU ISSN 0350-185x
UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ
БИБЛИОТЕКА ЈУЖНОСЛОВЕНСКОГ ФИЛОЛОГА

Нова серија, књ. 14

Уредник
академик МИЛКА ИВИЋ

ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК

ПОЛИСЕМИЈА
И ОРГАНИЗАЦИЈА ЛЕКСИЧКОГ СИСТЕМА
У СРПСКОМЕ ЈЕЗИКУ

Београд
1997

Ова је књига настала као резултат, с једне стране, дугогодишњег лексикографског рада у Институту за српски језик САНУ на Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ и вишегодишњег рада у Матици српској на Речнику српскохрватскога књижевног језика МС, као и на једнотомном Речнику српскога књижевног језика, с друге стране, вишегодишњих лексиколошких испитивања у оквиру научно-истраживачког пројекта 0510 Развојни процеси у савременом српском језику, који је финансирало Министарство за науку Републике Србије, које је омогућило и штампање ове књиге, и, с треће стране, вишегодишњег предавања Лексикологије на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Свима овим институцијама захвална сам на условима које су ми пружиле за рад.

С обзиром на начин настанка књиге, разумљиво је да се у њој садрже многа лична и колективна лексикографска знања; такође је разумљиво да се у њој садрже и неки од мојих већ објављених радова, у деловима или, ређе, у целини, сада допуњени новим сазнањима (подаци о томе дати су на одговарајућим местима).

Посебно се захваљујем академицима Милки Ивић, Ирени Грицкат и Зузани Тополињској на корисним сугестијама датим у току рада на овој књизи.

Дугујем захвалност и Виолети Бабић, техничком уреднику ове књиге.

САДРЖАЈ

А. О РЕЧИМА	9
1. Место речи у језичком систему	9
1) Морфема и други независни семантички елементи у структури лексема	9
2) Лексема	15
2. Типови и врсте речи	18
3. Реч као јединица лексичког система	33
Б. ПОЛИСЕМИЈА	38
1. О општим појмовима	38
2. О семантичкој реализацији и о семантичком садржају	43
3. О семантичкој позицији	49
4. Семантичке трансформације	58
1) Платисемија	59
2) Метонимија	67
3) Синегдоха	79
4) Метафора	85
5) Метонимија, синегдоха и метафора у лексичком систему и у стилу	109
6) О месту термина у лексичком систему	116
В. ПОЛИСЕМИЈА И ДЕРИВАЦИЈА	126
1. Основне речи и деривати	126
1) О семантичком односу творбене основе према деривату	129
2) О структури и семантици деривата	132
2. О регуларности семантичког варирања	136
Г. ПОЛИСЕМИЈА И СИНОНИМИЈА	140
Д. ПОЛИСЕМИЈА И АНТОНИМИЈА	146
Ђ. ПОЛИСЕМИЈА И ХОМОНИМИЈА	150
ЗАКЉУЧАК	157
SUMMARY	160
Цитирана литература и речници	163
Индекс цитираних аутора	169
Регистар појмова	171
Регистар примера	179

А. О РЕЧИМА

1. Место речи у језичком систему

1. Уобичајено је у лингвистици, и с разлогом, да се реч схвата као централна јединица језичког система; уобичајено је, такође, да се она узима као параметар којим се одређују готово све друге јединице, и нижег и вишег нивоа. Образложићемо ово.

1) Морфема и други несамостални семантички елементи у структури лексеме

2. Морфема се најчешће дефинише као најмања језичка јединица састављена од фонеме или фонемског комплекса која има способност да пренесе какву апстрактну семантичку информацију и која у комбинацији са другим таквим јединицама чини реч, условљавајући и њену структуру и њену семантику¹. Ми бисмо унеколико изменили део у дефиницији који се односи на улогу морфеме у структури лексеме, па би наша дефиниција гласила: *морфема је најмања језичка јединица, најчешће несамостална² која учествује у њворби несамосталних и самосталних јединица лексичког система, односно која учествује у њворби њворбених и обличних основа, њворбених форманаџа и лексема³.*

¹ Ово је, да тако кажемо, дефиниција уибеничког типа; слична је, нпр., дефиницији „*Najmanji odsječak riječi kojemu je pridružen kakav sadržaj, tj. ima kakvo značenje zove se morfem*“ (Пригућна граматика хрватскога књижевног језика, Загреб, Школска књига 1979, 46), а не разликује се много ни од констатације „*Речи се састоје од једне или више морфема, а морфеме су најмање језичке јединице које су носиоци значења или граматичке службе у реченици*“ (Ж. Стапојчић — Љ. Поповић, Граматика српскога језика, Београд — Нови Сад 1992, 64), а и ми смо је више пута понављали. Исп. Д. Г. Премк. О месту речи у језичком систему, *Анали филолошког факултета Београдског универзитета*, књ. 19, Београд 1992, 152.

² Само су, како изгледа, одређени типови речи једноморфемски, као основни везници и предлози; у њима је морфемска семантика (без морфолошког оформљења) лексемске вредности.

³ Овакву смо измену дефиниције морфеме дали у чланку: О несамосталним семантичким елементима у структури лексеме, *Јужнословенски филолог*, књ. 52, Београд 1996, 19–24; чланак је делом укључен у овај пододелака.

3. Информација садржана у морфемама може бити било лексичког, појмовног, идеографског типа (нпр. *кућ-* у *кућа*, *кућан*, *кућиниште*, *раскућити*⁴), било семантичко-категоријалног типа (као *-ик-* у *кућаник* или *-иши-* у *кућинише*), било граматичког типа (као *-а* у *кућа* или *-е* у *кућинише*, или као нулта морфема у *кућанø* и *кућаникø*). Прве су коренске, лексичке морфеме⁵, друге су суфиксне, творбене морфеме и треће су обличке, морфолошке, граматичке⁶.

4. Поред морфеме (као обавезног дела) у структури лексеме могу бити и: *творбена основа*, *обличка основа* и *творбени формант*. Улога је ових елемената различита. Показаћемо то анализирајући структуру по творби различитих речи.

5. Прво. Просте, основне речи најчешће имају двоморфемску структуру одређеног линеарног распореда; на првome је месту лексичка, а на другоме граматичка морфема⁷. Семантичка информација садржана у лексичкој морфеми општа је, појмовна, идеографска; информација садржана у граматичкој морфеми морфолошка је, тиче се идентификације врсте и облика речи. Овај је спој за лексичку морфему дефинитиван: само се у њему лексичка морфема директно везује за граматичку морфему, само је у њему она елемент творбеног процеса, и у томе је њена дефинитивност; у овоме споју лексичка морфема постаје основа, обличка и творбена; као таква она даље функционише и у сопственој парадигми (уколико се ради о променљивим речима)⁸ и у творби првостепених деривата.

⁴ Разуме се, иста је информација садржана у морфемима и њеном аломорфу, као у случају морфеме *раз-* и њеног аломорфа *рас-* у примеру *раскућити*.

⁵ Оба су термина уобичајена. Предност термина *коренска морфема* у томе је што он омогућава успостављање хиперонима *лексичка морфема* чији би хипоними били *коренска морфема* и *творбена морфема*; предност је термина *лексичка морфема* у његовој транспарентности — ове морфеме преносе опште појмовне информације и чине базу лексичког система. Одлучили смо се, не без колебања, за други термин. Термин *корен* (и изведенице од њега) задржавамо за етимолошке појмове.

⁶ И у овим случајевима уобичајени су сви ови термини; ми смо се одлучили за термине *творбена морфема* и *граматичка морфема*.

⁷ У парадигми просте, неизведене речи могу имати, на изглед, и троморфемски састав, нпр. *дугме-ш-а* или *град-ов-и*, који чине лексичка морфема и две граматичке морфеме, а ми бисмо и у овим случајевима радије рекли да се ради о двоморфемском саставу, тј. о једној лексичкој морфемима и једној сложеној граматичкој морфемима.

⁸ Ако бисмо за номинациону форму лексеме *кућа* могли рећи да у својој структури има две морфеме, лексичку и граматичку (а боље би било рећи да су у њу ушле две лексеме), за облике *кућē*, *кући*, *кућу* и др. морали бисмо рећи да

6. А сад нешто о семантичком садржају творбених основа. И творбене основе су несамосталне семантичке јединице, као и морфеме, али је њихов семантички садржај пунији, конкретнији и укључује и грамамску вредност, за разлику од морфема, које су, разуме се, без грамама⁹, без грамамске вредности. Показаћемо то на основним лексемама. Узмимо лексеме *зуб* и *муња*; њихова морфемска и творбена анализа дају исти резултат: *зуб+ø* и *муња+a*; *зуб-* и *муњ-* су и морфеме и творбене основе (*зуб̄ар*, *муњ̄евиӣ*). И ту настаје проблем. *Зуб-* и *муњ-* можемо сматрати морфемама и можемо, али само теоријски, и уз висок степен апстракције, одређивати њихову вредност, а ни за тако одређен статус, ни за тако одређену вредност доказа, видљивих, опипљивих, у језику немамо; једино можемо рећи да је то онај општи, заједнички део који појмовно, идеографски повезује све речи једног деривационог гнезда у систем (*зуб*, *зуб̄ар*, *зубати*, *зубача* и др.)¹⁰. *Зуб-* и *муњ-* (у *зуб̄ар* и *муњ̄евиӣ*) дефинишемо као творбене основе, као несамосталне делове лексема који су способни за даље морфолошко-семантичко варирање и који у своме семантичком садржају, обавезно грамамски, категоријално одређеном, имају било цео семантички садржај речи у којој су се оформиле као такве, било неки од делова тога садржаја¹¹. За овако одређен статус ових елемената и овако одређене семантичке вредности у језику имамо доказа на претек.

7. Друго, као доказ за прво. Првостепени суфиксални деривати имају троморфемску структуру у одређеном линеарном распореду: на првоме месту је лексичка морфема, на другоме творбена (са информацијом о семантичко-катогијалној вредности) и на трећем је грамамчка. У овим дериватима лексичка морфема има функцију и значење творбене основе, а творбена основа може у дериват унети или цео семантички садржај (и архисему, и семе нижега ранга) номинационе (или које друге) реализације речи у којој је оформљена (*з̄д̄н̄ич*, *в̄д̄д̄ич*, *ӣйсац*, *к̄љ̄н̄ић*), или његов већи део (*зуб̄ар*; у творбеној основи овог деривата

у својој структури имају основу и грамамчку морфему (*кућ-* у овим облицима свакако не преноси морфемску информацију).

⁹ Под грамамом разумемо сему у семантичком садржају творбене основе која преноси оншту грамамчку информацију о категоријалној припадности лексеме.

¹⁰ Свакако је ово један од разлога што има и аутора који сматрају да „корневые морфемы имеют в качестве означаемого элемент (кусочек) действительности“ (В. Н. Немченко, Современный русский язык, Словообразование, Москва 1984, 17).

¹¹ Исп. Д. Г. Премк. О семантичком односу деривата према творбеној основи. Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 16/2, Београд — Нови Сад 1986, 101–107.

изостају семе које се односе на облик *ошћар*, *клинасћ*, које су иначе веома продуктивне и у полисемантичној структури лексеме *зуб* — *зуб сћене*, *зуб на бедему*, и у деривацији — *зубаћ*, *зубаћи*, или, пак само једну од сема нижега ранга (или неколико њих) (*муњевић* — *муњевић рај*, *муњевића досејка*; у овај је дериват творбена основа из свога могућег семантичког садржаја унела само сему *брз*, *нагао*, *неочекиван*). Који ћемо од ових случајева имати зависи, с једне стране, од општег значења творбеног модела, с друге стране, од међусобног семантичког односа творбене основе и творбеног форманта, и, с треће стране, од типа семантичког варирања полазног садржаја у процесу секундарне номинације.

8. Треће. Другостепени суфиксални деривати (*зубарск*, *муњевићос*) имају четвороморфемску структуру, опет одређеног линеарног поретка; на првome је месту лексичка, на другоме творбена, на трећем, исто, творбена и на четвртом је месту граматичка морфема. Морфемска анализа лексеме *зубарск* као резултат даје *зуб+ар+ск+и*. Творбена анализа исте лексеме као резултат даје *зубар+ск+и* (или, како ми мислимо, *зубар+ски*, о чему ћемо нешто касније говорити); а ово значи да прве две морфеме не функционишу издвојено, већ као творбена основа преузета из првостепеног деривата *зубар*. Доказ је за ово семантички садржај основе; у њему су готово сви основни елементи семантичког садржаја речи из које је основа преузета; у њему је, као и у семантичком садржају свих творбених основа, садржана и грамемска информација.

9. Једна, можда интересантна, али очекивана чињеница у деривацији. Првостепени деривати настају различитим типовима варирања семантичког садржаја речи у основи (заснованог на платисемији, метонимији, синегдохи, метафори). Другостепени, као и они ретки даљи деривати настају углавном оним типовима варирања која захватају цео полазни семантички садржај (тј. цео садржај првостепеног деривата), и архисему и семе, тј. настају само платисемијом и метонимијом. Али о томе овом приликом нећемо.

10. Четврто, о творбеним формантима. За завршетак изведених речи узимамо термин творбени формант наместо двају термина — творбена морфема и граматичка морфема¹². Ово чинимо из два разлога. Први је практичне природе — лакше је оперисати с једним него с двама

¹² Термин *творбени формант* није ни редак ни необичан, и увек се схвата као двоморфемска јединица; нпр. С. Бабић каже: „суфикс промјенљивих riječi двоморфемска је јединица“ (Творба riječi у hrvatskom književnom jeziku, JAZU, Zagreb 1986, 28).

терминима. Други је суштински; мислимо да семантичко-категоријалну информацију не преноси сам творбени суфикс, већ заједно са обличком морфемом, нпр. пре ће бити да информацију о месту где се нешто налази, или где се нешто налазило, преноси формант *-иштие* него морфолошки неоформљен суфикс *-ишти-*. Ово су нам потврдили и неки тестови асоцијација које смо извели код деце од 6 до 8 година. Тест се састојао у следећем: задаван је низ речи, нпр., *пѐвāч, свѐрāч, кōйāч*, а испитаници су на ове стимулансе давали као реакције речи истог творбеног модела, нпр., *нōсāч, њлѐвāч*; даље, испитаницима је само као стимуланс понављан творбени формант *-āч* и реакција је била иста. При задавању низа речи *кѹћѝиштие, ђѹбрѝиштие* суфиксна морфема *-ишти-* није функционисала као стимуланс. А из овога би следио закључак да све морфеме нису једнако валабилне у систему: лексичке морфеме чине основу лексичког система, оне су стабилне, информативно поуздане, а томе доприноси и то што се њихова семантичка вредност у простим речима и првостепеним дериватима изједначава са семантичком и грамемском вредношћу творбених основа; суфиксне творбене морфеме, као што смо показали, не функционишу без везивања са другим несамосталним семантичким елементима лексичког система, заправо — оне су или саставни део творбеног форманта или саставни део творбене основе другостепених и даљих деривата (*зубар+ски*); граматичке су морфеме стабилне, бар у језичким системима као што је наш, без обзира на место које заузимају у линеарном поретку лексемске структуре, крајње или унутрашње (инфикси и интерфикси); а префикси (и речца *не*) као и да нису праве морфеме, а ни праве лексеме, бар не сви, они се налазе у транзицији између лексичког и морфемског нивоа¹³.

11. Пето, о префиксним твореницама. Префиксне творенице имају троморфемску или вишеморфемску структуру. Нпр. *ѝзлаз* = *из+лаз+∅*, *ѝзлазак* = *из+лаз+ак+∅*, *најпрѝиак* = *на+прѝи+ак+∅*, *изназдрављаѝи* = *из+на+здрављ+а+ѝи*. У линеарном поретку префикс је увек на првоме месту; ако је у твореници више префикса они су на првоме месту, један за другим, као у нашем последњем примеру. Тако је што се морфемске структуре тиче. Творбена структура је нешто друкчија; да би се до ње дошло, мора се утврдити тип творбеног процеса. Нпр. лексеме *ѝзлаз* и *ѝзлазак* и поред тога што на првоме месту у линеарном поретку имају префикс, нису настале префиксалном творбом, већ суфиксалном од глаголске творбене основе *излаз-*; лексема *најпрѝиак* настала је префиксално-суфиксалном творбом, односно настала је у процесу варирања творбене основе *-прѝи-* у коме су истовремено учествовали и пре-

¹³ Из овога разлога речи у чијој се структури налази префикс називамо *твореницама*, а не дериватима или композитама.

фикс и творбени формант; лексема *изназдрављаиши* настала је слагањем префикса *из-* и лексеме *наздрављаиши* (у првоме се случају префикс, као и свака творбена морфема везује за творбену основу, а у другоме се префикс везује за целу реч¹⁴, као и свака реч у сложеници насталој слагањем двеју лексема, што, мислимо, да није без значаја за одређивање природе суфикса као несамосталних семантичких делова лексичког система).

12. Шесто, о сложеницама. У структуру сложеница ушле су најмање две лексеме, и то су, по правилу, просте, основне лексеме или првостепени деривати, најчешће као други део сложенице (или творбене основе добијене од њих)¹⁵, једна граматичка морфема, интерфикс (*-o/-e-* или $\emptyset$) на споју ових лексема или творбених основа¹⁶ и, на крају, један творбени формант (уколико је крајњи део сложенице творбена основа) (*сшар+ $\emptyset$ +мал+и*; *црвен+ $\emptyset$ +ћер+ка*).

13. Да сведемо оно до чега смо дошли у анализи структуре творбено различитих лексема:

— лексичка морфема преноси општу појмовну, идеографску информацију; као творбени елемент функционише у номинационим облицима основних речи; у њима се трансформише у обличку основу и творбену основу првостепених деривата (*зуб+ $\emptyset$* , *зуб+ар $\emptyset$*);

— творбене морфеме преносе општу семантичко-категоријалну информацију; творбено не функционишу самостално, већ само као део творбеног форманта или творбене и обличке основе другостепених и даљих деривата (*зубар+ски*);

¹⁴ Овај је тип префиксних твореница био повод покушају увођења термина *моћивна база*, којим би се означио део творенице без форманта и без префикса без обзира на то да ли је тај део творбена основа или цела лексема (Исп. В. В. Лопатин, Русская словообразовательная морфемика, Москва 1977, 9). Чини нам се да није без значаја разликовање типа лексичке јединице (самосталне или несамосталне) од које се пошло у семантичко-морфолошком варирању и зато остајемо при терминима творбена основа или мотивна основа и творбена лексема или мотивна лексема.

¹⁵ До овога се закључка може доћи на основу грађе коју је прикупила Д. Вукићевић у своме магистарском раду о именичким сложеницама у савременом српском језику. Исп. Д. Вукићевић, О значењу именичких сложеница, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, бр. 37/1–2, Нови Сад 1994, 147–149. и Именичке сложенице у српском књижевном језику, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, бр. 38/1, Нови Сад 1995, 127–147.

¹⁶ Напомињемо да има, и не мало, и друкчијих схватања; има схватања према којима интерфикс уопште није морфема, затим има оних према којима је интерфикс морфема са посебним апстрактним семантичким садржајем, а и оних према којима је без икаквог садржаја, без икакве информације. А ми држимо да је интерфикс граматичка морфема која преноси информацију о слагању самосталних јединица или њихових творбених основа у нову лексичку јединицу.

— граматичке морфеме преносе морфолошке информације; оне обликују све лексеме (*зуб+ø*), код основних речи то чине саме или као субморфеме сложене деклинационе морфеме (*град+ови*), код деривата у саставу творбеног форманта; код сложеница оне су обавезан елементарна композиције (*дуван+ø+кеса*);

— префикси су несамостални лексички елементи, рекло би се, на преласку из лексемског у морфемски ниво.

14. А из овога следи да су несамостални семантички и творбени елементи у лексемама: *обличка основа* — у свим речима, *творбена основа* — у свим речима, *творбени форманти* — у основним облицима деривата и суфиксалних композита, *граматичка морфема* — у свим речима (у дериватима она је у номинативним облицима, рекли смо, саставни део форманта).

15. И још један закључак. Лексичка морфема или какав морфемски састав (лексичка морфема и творбена морфема — *зуб+ар*, лексичка морфема и две творбене морфеме — *зуб+ар+ск*) у контакту са граматичком морфемом постају основа, обличка или творбена¹⁷.

2) Лексема

16. За језичку јединицу која се назива реч везано је много дефиниција; говори се да их је неколико стотина¹⁸; и све су оне мање или више прихватљиве, али ни једна није општеприхваћена. Узроке овоме треба тражити у двама околностима: једна је та што је реч тешко одредити на исти начин за језике различитих система¹⁹ и друга је та што се реч у једноме језику може одређивати са различитих аспеката.

17. Полазећи од формалне стране реч се, углавном, дефинише као редослед звукова ограничен паузама било које дужине или као редослед звукова унутар кога не може бити постављен какав други редослед звукова²⁰. А полазећи са фонетско-фонолошког становишта реч се одређује као комплекс гласова обједињен једним акцентом²¹.

¹⁷ У део овога пододелка укључен је и ауторов рад О несамосталним семантичким елементима у структури лексеме, Јужнословенски филолог, књ. 52, Београд 1996, 19–24.

¹⁸ Д. Н. Шмелев, Современный русский язык, Лексика, Москва 1977, 49.

¹⁹ Ж. Вандриес, Язык, Москва 1937, 183.

²⁰ А. И. Смирницкий, К вопросу о слове, Вопросы языкознания и истории языка, Москва 1952, 187. и П. С. Кузнецов, Опыт формального определения слова, Вопросы языкознания 1964/5, 75.

²¹ М. И. Фомина, Современный русский язык, Лексикология, Москва 1978, 9. Ова дефиниција не узима у обзир разлике у ортоелској норми у различитим

У складу са поставкама морфологије реч се дефинише као уобличен комплекс морфема који има самостално значење²².

У лексикологији, пак, реч се дефинише као звук или комплекс звукова који има одређено значење и који се самостално употребљава²³, или, нешто савременије, као номинациона јединица чије су особине обликованост (фонетска и граматичка) и идиоматичност²⁴.

Са синтаксичког становишта реч се обично схвата као најмања значењска јединица која се слободно употребљава за творбу реченица, исказа²⁵. А за реченице и јединице синтаксичког нивоа уопште реч се, с разлогом, узима као величина према којој се оне одређују; нпр. синтагма се дефинише као група речи повезаних јединственом функцијом или јединственим значењем²⁶, а реченица као моноремска или биремска граматички и интонационо обликована јединица коју чини реч или коју чине речи (да се послужимо елементима најчешће помињаним у познатим дефиницијама, не узимајући у обзир, овом приликом, могућност одређивања реченице са различитих језичких становишта)²⁷.

18. Реч као језичка јединица припада лексичком систему, па би је, према томе, требало одредити елементима суседних система или нивоа, пре свега нижег, морфемског нивоа и нивоа основа и форманата, и затим вишег, синтаксичког, и описати је само њој својственим особинама. То ћемо и покушати да учинимо.

19. *Реч је*, како је ми одређујемо²⁸ према нижем морфемском и вишем синтаксичком нивоу, *најмања самостална јединица лексичког*

језицима, односно она не узима у обзир могућност постојања акценатске целине од више речи.

²² Э. В. Кузнецова, Лексикология русского языка, Москва 1982, 17.

²³ Исп., нпр., В. Дорошевский, Элементы лексикологии и семантики, Москва 1973, 221; А. В. Калинин, Лексика русского языка, Москва 1978, 16; С. Георгиев, Р. Русиков, Учебник по лексикологии на български язык, София 1979, 70.

²⁴ Д. Н. Шмелев, Проблемы семантического анализа лексики, Москва 1973, 55. Идиоматичност се обично схвата као семантичка, лексичка индивидуалност и непоновљивост речи у оквиру једнога морфолошког и синтаксичког система, у оквиру једнога језика. Ми бисмо идиоматичност, ипак, нешто друкчије одредили — као индивидуалност, непоновљивост комбинације различитих сема (и архисеме, и сема нижега ранга) у једноме семантичком садржају.

²⁵ Исп. О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, Москва 1969.

²⁶ А. Белић, О језичкој природи и језичком развоју I, Београд 1958, 95. и даље и М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик, Граматички системи и књижевнојезичка норма II, Београд 1969, 147–153.

²⁷ R. Simeon, Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, Zagreb 1969. и О. С. Ахманова, op. cit.

²⁸ Боље рећи — како је сада дефинишемо, јер смо је и ми поводећи се за традиционалним решењима раније дефинисали као *морфемски састав морфоло-*

система, коју чини лексичка морфема оформљена грамаћичком морфемом односно семантички конкретизована морфема (у основним речима) или творбена основа оформљена творбеним формантом (у дериваћима) или најмање две творбене основе оформљене грамаћичком морфемом или творбеним формантом (у сложеницама) и која је способна да учествује у формирању синтаксичких јединица (синтагме и реченице). Објаснићемо сваки члан ове дефиниције и одредити реч само њој својственим особинама. Рекли смо најмања самостална јединица лексичког система зато што у лексичком систему имамо, с једне стране, и несамосталних јединица као што су морфема, обличка основа, творбена основа, творбени формант и обличка морфема и, с друге стране, и већих самосталних јединица, као што су вишечлана реч (железничка пруга, йасаћи сћо, лећећи шањир) и фразем (ако бога знаш, бог да му душу прости). Морфолошки оформљен значи грамаћичком морфемом оспособљен за самосталну употребу и семантичку конкретизацију. Морфема семантички конкретизована представља једноморфемске лексеме, у којима морфема има лексемско значење, конкретизовано, референцијално и у којима самостално функционише. Оспособљеност за самосталну употребу значи и оспособљеност за именовање, за номинацију појмова различите врсте, и оспособљеност апстрактних семантичких вредности садржаних у несамосталним семантичким јединицама за означавање различитих појмова, такође, различите врсте, а способност номинације и означавања основне су функције јединица лексичког система, основне су функције лексема (додуше, ове функције лексеме не реализују на исти начин, што ћемо нешто касније видети). Нпр. несамостални семантички део кућ- преноси општу, апстрактну појмовну информацију нешто у вези с појмом — кућа, ону информацију коју имамо и у кућ- у лексемама кућан, кућинице или кућини, раскућини, а тек у вези са грамаћичком морфемом -а добија способност номинације и означавања конкретног појма зграда за пребивање, сћановање.

20. Наша је дефиниција речи, лексеме на први поглед најближа онима које се дају са морфолошког становишта. Од њих се она разликује у једноме што сматрамо веома битним. Дефиниције дате са морфолошког становишта полазе од тога да је конституентска јединица лексеме — морфема, а ми полазимо од тога да конституентске јединице лексеме поред морфема могу бити и виши несамостални семантички делови — обличка, творбена основа и творбени формант. А ово је бит-

---

шки уобличен; в. Д. Г. Премк, О месту речи у језичком систему, Анали Филолошког факултета Београдског универзитета, књ. 19, Београд 1992, 151–156; рад је, са мањим изменама, укључен у овај пододељак.

но зато што семантички садржај лексеме условљавају несамосталне семантичке јединице непосредно нижег нивоа, а између лексемског и морфемског нивоа налазе се основе, творбене и обличке, и форманти.

21. Да сведемо и зашто се у науци реч схвата као централна јединица језичког система²⁹. Разлози за ово, као што смо већ видели, леже у природи саме речи. Наиме, материјалну страну речи чине морфеме и друге више несамосталне семантичке јединице; а морфеме и друге несамосталне семантичке јединице не могу се испитивати изван комбинаториком оформљене јединице (разуме се, по одређеним законима једнога језика), изван речи, изван лексема. Материјалну страну морфема чине фонеме, а и оне се најчешће испитују у оквиру речи, лексеме (мада се оне могу испитивати и у оквиру морфема, а ми бисмо то и препоручили³⁰). И даље, проучавање синтаксе значи проучавање правила о слагању речи у синтагме и реченице.

2. Типови и врсте речи

22. Број речи у једноме језику веома је велики и непребројив. Њих у потпуности није могуће обухватити ни у великим дескриптивним речницима, тзв. тезаурусима. Попис речи у таквим лексикографским делима само илуструје језичко богатство, а никако не представља неки збир који би давао одговор на питање колико речи има у језику. Нпр. Речник српскохрватског књижевног и народног језика, који издаје Српска академија наука и уметности, када буде готов имаће око 450.000 речи³¹, и то,

²⁹ Да наведемо и Сосирове речи: реч је „као нешто централно у механизму језика“ (Ф. де Сосир, Труды по языкознанию, Москва 1977, 143).

³⁰ Ми бисмо радије фонему одредили према морфемима него према лексеми зато што методолошки исправнијим сматрамо одмеравање и објашњавање јединица једног језичког нивоа јединицама суседног, најближег језичког нивоа. За узор бисмо дали морфемски рашчлањене речи. Нпр. глаголи *радијити* и *садијити* са издвојеним морфемама изгледали би овако: *рад-и-ити* и *сад-и-ити*; разлика је међу њима само у лексичким морфемама *рад-* и *сад-*, у којима дистинкцију, обличку и семантичку, уносе, иако саме без значења, фонеме *р* и *с*; или — разлика је између именица *љубитика* и *љубилица* односно *љуби-ик-а* и *љуби-иц-а* само у творбеним суфиксима *-ик-* и *-иц-*, или боље рећи у творбеним формантима *-ика* и *-ица*, у којима је разликовни елеменат садржан у фонемама *к* и *ц*, што за последицу има различиту семантичко-категоријалну вредност ових форманата.

³¹ „Приближна израчунавања и процене показала су да се број речи у тој збирци приближава једва вероватној цифри од 400.000 речи, што селекција једва да може смањити испод 350.000 речи. Колико је то обиље лексике, схватили смо ако тај број упоредимо са подацима да у Вуковом речнику има нешто више од 47.000 речи, у проширеном речнику Ивековића и Броза нешто изнад 52.000 речи,

свакако, неће бити све што се могло пописати и што у језику постоји или се ствара³².

23. И све се те речи на различите начине класификују и анализирају. Три су, ипак, основне поделе речи у нашем језику (и у језицима сличнога система). Једна се заснива, у првome реду, на семантичким елементима, друга се заснива, у првome реду, на функционалним вредностима и трећа се заснива, опет у првome реду, на обличким, морфо-

а у знатно исцрпнијем Бенешиневом „Хрватско–пољском рјечнику“ нешто изнад 66.000 речи. Бројем речи Речник САНУ далеко надмашује не само савремени Речник МС, него историјски Рјечник ЈАЗУ, упркос великом временском распону његових извора“ (М. Пешикан, Трећина посла на изради великог речника САНУ, Наш језик, књ. 20, св. 1–5, Београд 1973–1974, 16).

Интересантни су подаци о богатству Речника САНУ; на њих се М. Пешикан више пута враћао (в. Десет томова Речника САНУ, Наш језик, књ. 23, св. 3–4, Београд 1978, 87–88), али су још интересантнији подаци до којих је дошла И. Грицкат (Речник Српске академије наука и уметности, Глас САНУ СССЛП, Глас Одељења језика и књижевности, књ. 13, Београд 1988, 25–39) о богаћењу Речника САНУ, о прираштају нових речи, о сталном процентуалном повсћавању овога прираштаја, о лексичким типовима у којима се прираштај очекује (стране речи, префиксне творенице и др.) и, посебно, о прираштају у лексичким типовима у којима нову лексику не бисмо очекивали (домаће и непрефиксирани речи).

А колико у једноме језику има речи не знамо. Ти се подаци ретко дају, а прецизни се и не могу дати. Навешћемо податак који за руски језик наводи М. И. Фомина и који нас је, морамо рећи, изненадио до неверице: „Словарные запасы национального русского языка практически неисчислимы. Только в карточке словаря русского языка зарегистрировано свыше пяти миллионов слов в их основном значении. А в это количество не входят десятки и сотни тысяч ограниченных в употреблении специально-терминологических слов и значений“ (Современный русский язык, Лексикология, Москва 1990, 10) (М. И. Фомина, како изгледа, као извор овога податка наводи: Н. З. Котелева, Значение слова и его сочетаемость. Ленинград 1975, 35).

³² У трећој књизи Речника САНУ, која је изишла 1965. године, а писана је, свакако, бар неколико година раније забележена је и реч *вредновати* са дефиницијом *одређивати вредности, оцењивати*, уз квалификатор *индив.* (индивидуално). И ово би се могло сматрати коректним с обзиром на то да се у то време у речничкој грађи налазило само један пример, једна потврда за ову реч и с обзиром на то да ову реч не бележе ранији речници. Недуго после овога времена ову су реч друштвене и политичке прилике, да тако кажемо, угурале на многе странице и закона и дневне штампе; ми смо тад „вредновали“ и радна места, и радне задатке, а и „лични доходак“ смо примали према том „вредновању“; сада опет те речи нема: она се задржала само као неке врсте термин са појмовном вредношћу *процењивати (како уметничко дело)*.

Ово смо навели само зато да бисмо илустровали бар један од разлога зашто лексикографи, и поред најбоље жеље, не могу ажурно да прате све оно што се у лексичком систему ствара.

лошким карактеристикама. Ми ћемо резултате постојећих класификација, допуњене и прогумачене с лексиколошког становишта, размотри-ти на начин који, чини нам се, није досад примењиван. Циљ нам је да сагледамо које су начелне могућности у оквиру сваке врсте речи, у оквиру њених појединих представника за међусобно повезивање различитим семантичким односима у границама лексикона датог језика. Другим речима, врсте речи анализираћемо настојећи да покажемо шта се може у погледу семантичке валентности очекивати у свакој од постојећих категорија односно да одредимо у оквиру сваке категорије оне представнике који су подложни семантичком варирању, полисемантичком и деривационом, антонимском повезивању и синонимском замењивању.

24. Прву бисмо класификацију могли назвати **семантичком**. Према њој се целокупан речнички састав разврстава и проучава на основу следећа три критерија: а) способност номинације, односно способност речи да именује, назива поједине појмове; б) способност означавања појединих појмова; и в) способност речи да врши функцију члана реченице. Ове смо критерије и термине преузели од А. А. Реформатског³³ јер се они најчешће срећу у лексиколошкој литератури, али смо њихове појмовне вредности одредили нешто друкчије. Наиме, према А. А. Реформатском (и не само према њему) само именице, придеви, глаголи и прилози, односно само пунозначне речи имају способност номинације, док код свих других она изостаје. Наше је, пак, мишљење да све речи у језику имају способност номинације, јер све оне нешто именују. Једне речи именују појмове, друге релације међу појмовима, треће релације између говорног лица и садржаја, или дела садржаја о коме се говори итд. Другим речима, наше је схватање да је основна функција речи номинација и без номинације нема речи. Друкчије је и наше схватање способности означавања појединих појмова; А. А. Реформатски (и не само он) ову способност приписује само пунозначним речима, а ми и свима другима сем заменицама, бар као могућност, ако не и као обавезно својство свих припадника једне категорије (нпр. именице имају способност означавања, али не све, код властитих она изостаје; везници, према нашем схватању, такође имају способност означавања, али је код неких, као што је везник *да*, она готово изгубљена). Трећи смо критериј прихватили и проширили га на разматрање свих функција које једна категорија речи може имати у реченици. Нпр., уобичајено је да се каже да именице могу самостално бити реченички чланови, а предлози то не могу, већ само заједно са именицом; ми смо даље раз-

³³ Исп. о овоме, нпр., А. А. Реформатский, Введение в языкознание, Москва 1960, 46. и даље.

матрали које врсте именица могу вршити поједине именичке реченичке функције (нпр., именичке су функције: субјекатска, објекатска, функција именског дела предиката, прилошка и атрибутска; заједничке именице могу вршити све ове функције, а властите само неке од њих; оне не могу бити у функцији правог атрибута, онога којим се означава каква унутрашња особина именичког појма, већ само у функцији релационе одредбе, исп. *кућа од белог камена* према *кућа Марије Петровић*). Погледаћемо како се поједине речи односе према овим критеријумима; поћи ћемо од граматичких врста речи зато што нам је тај начин идентификације целокупног лексичког састава најубичајенији и свима најприхватљивији.

25. *Именице* су речи којима називамо ствари, предмете око нас, биљке, бића у природи, појаве у природи и у друштву, људска хтења, жеље, осећања и сл. И оне не само да именују ове појмове, не само да имају способност номинације ових појмова, већ их оне и означавају³⁴. И још нешто. Именице могу означавати и појединачне појмове и редове појмова исте врсте. Нпр. *кућа* не именује и не означава само један конкретан објекат, већ и све зграде за становање или какву друштвену употребу. Именице имају и способност вршења функције члана реченице. Оне се, пре свега, јављају у субјекатској и објекатској функцији, али оне могу вршити и функцију било којег реченичног члана: предиката (као његов именски део, као предикатив), какве именичке одредбе (изузев актуелног квалификатива и апозитива³⁵), свих предикатских одредаба и свих допуна. Овакво функционално богатство нормална је последица семантичког богатства.

26. Ово су опште карактеристике именица, али не и заједничке за све. На властите именице оне се најмање односе. И ево зашто. Властите именице имају способност номинације, али се њима именују само појединачни, индивидуални појмови, а не и више појмова исте врсте (зато, по правилу, и немају облике множине), а такође се из истог разлога не могу употребити ни у квантификаторским изразима типа *шири куће*, *много снега*³⁶, способност означавања код њих потпуно изостаје (нпр.

³⁴ Нешто у вези са способношћу номинације. Све речи у језику имају способност номинације, све оне нешто именују. Међутим, ова подела полази од разлике између речи које именују појмове и оних које именују нешто друго у језику, као што је релација између појмова, или релација између говорног лица и садржаја, или дела садржаја о коме се говори и др.

³⁵ Само ове придевске функције именице не могу вршити. Нпр., Петар је устао *бунован* и Угледао је Петра, *буновног* и *рашчуданог* *иза сна*.

³⁶ Исп. М. Ивић, О „партикуларизаторима“, Јужнословенски филолог, књ. 36, Београд 1980, 1–12; Л. Којен, Семантички параметри у синтакси. *ibid.*, 13–24.

именице *Пејџар* и *Марија* немају никакав семантички садржај); изван субјекатске и објекатске функције оне се готово никад не јављају, изузимајући одредбе релационог типа (као *седи њоред Марије*) (што је и разумљиво с обзиром на то да су лишене семантичког садржаја — не може се нечим што је семантички празно детерминисати какав појам или каква радња). Нешто је друкчије са именима етника, друкчије и семантички и граматички; њихова се номинација не односи на индивидуалне појмове, већ на припаднике одређених група, што за последицу има могућност морфолошког изражавања јединине и множине; она су, по правилу, семантички празна, али могу добити и неке значењске елементе, заправо, оне које једна друштвена средина приписује појединим народима, обично онима с којима долази у додир; нпр. *Конгоанац* и *Азербејџанац* за нас су готово семантички празне речи (оне именују етнике о чијим особинама говорници нашега језика не знају ништа, или не знају скоро ништа), али *Црногорац* или *Сремац* већ нису семантички празне речи³⁷ (у њиховом су семантичком садржају особине за које верујемо да их карактеришу). Опште се именичке карактеристике, такође, мало односе и на имена сродника (*сесџра*, *брајџ*, *девер* и сл.) зато што у њиховом семантичком садржају имамо увек само једну семантичку компоненту — однос према лицу према коме се сродство одређује (нешто се од овога издвајају именице типа *мајка*, *сесџра*, *свекрва* које су у своме семантичком садржају развиле и неке друге семантичке компоненте, обично оне које су резултат колективне експресије, општег схватања о квалитетима, о вредностима тих појмова).

Као што видимо, између властитих и заједничких именица нису оштре, непремостиве границе. Сталан је у језику процес преласка једних у друге. Нпр. именица *мако*, која означава *врџу памучне тканине или коња* постала је од властитог имена првог унапређивача гајења памука у Египту, *Мако-беја*; или *мекинџош* је *огрџач од нејромочиве гумене тканине*, а назив потиче од имена изумитеља те тканине, од шкотског хемичара прве половине 19. века; на исти начин постала је и именица *рендген*; тако су добијене и именице *колџ*, *маузер* или *фијџџи*, *форд*. Уопште веома често име проналазача прелази на сам производ³⁸. Такође често име каквог географског појма прелази на име онога што потиче из тог краја, што се у њему производи; тако су, нпр., постала имена вина *малвазија*, *бордо*, *џеџешац* или име цигарете *хавана* или драгог камена *џојаз* и др. Затим имена познатих личности или личности из познатих књижевних дела које имају какву упадљиву,

³⁷ Исп. J. St. Mill, Of names, "Theory of meaning", Prentice Hall, 1970, 55. и даље.

³⁸ Тога много има у различитим терминолошким системима; имена физичких јединица често потичу од имена физичара, као *ош*, *ампер*, *волт* и др.

специфичну и свима, или многим, знану карактеристику могу се временом развити у заједничке именице; тако је именица *донжуан* већ постала права, заједничка са значењем *заводник жена, љубавник, џуџолов, авантюрист* (према легендарном заводнику жена Дон Жуану) (доказ за уклапање ове именице у општи лексички систем видимо у томе што се око ње већ формирао и деривациони систем: *донжуанизам, донжуански, донжуанство, донжуаништина*).

И прелазак заједничких именица у властите сталан је процес, само супротан првome. У првome имамо развитак, а у другоме губитак семантичког садржаја. Многа су властита имена, као и надимци, некада била заједничке именице. Семантичко пражњење предуслов је да оне постану речи које имају само номинациону вредност (што за граматичку последицу има изостајање множинских облика). Нпр. такви су данас хидроним *Бистрица*, антропоними *Божур, Драган* и др.

И још нешто о асемантичним именицама. Изостанак семантичког садржаја има за последицу изостанак многих семантичких подсистема; властите именице немају могућност развитка полисемије, оне не ступају у синонимске³⁹ и антонимске односе, а деривациони систем који стварају више је него скроман, своди се на деривате релационог односа (тип *Марија — Маријин*).

27. *Придеви* су речи које именују и означавају унутрашње особине, постојана својства појмова именованих и означених именицама. И опет, ово се не односи на све придеве, већ само на квалитативне или описне и материјалне или градивне. Релациони придеви (посесивни, месни, временски) именују, пак, какав однос именице уз коју стоје према каквом другом именичком појму (нпр. придевом *Маријин* у синтагми *Маријина кућа* именован је само посесивни однос у коме се налази појам *кућа*); способност појмовног означавања код њих готово да изостаје, заправо она је у директној зависности од способности појмовног означавања речи која им је у творбеној основи. Семантички садржај сведен на релацију има за последицу и изостанак могућности успостављања различитих парадигматских односа; код ових придева изостаје полисемантичност, способност ступања у синонимске и антонимске везе, а деривациони систем коме припадају ограничен је на именицу и релациони придев. Даље, семантичко сиромаштво ових придева има и граматичких последица: они немају могућност разликовања одређеног

³⁹ Лексеме које немају способност развијања полисемије немају ни способност ступања у синонимске односе. Ово се односи на све речи, а не само на властите именице. Наше је схватање да је синонимија секундарни лексички систем настао, регуларно и пре свега, у процесу полисемије и једнога типа деривације односно у процесу секундарне номинације. В. о томе у одељку Полисемија и синонимија.

и неодређеног придевског вида (имају облик само једнога вида) и, разумљиво, немају компарацију. Сви придеви имају способност вршења функције реченичног члана, али, како је функција речи у непосредној зависности од семантичког садржаја, релациони се придеви у реченици нешто друкчије понашају. Наиме, придевске су службе атрибутска, апозитивна, атрибутско-прилошка и предикатска, а релациони придеви могу само прву од њих вршити (они тешко, само у специјалним ситуацијама реализују способност да буду носиоци предикације — пре ћемо рећи *ово је Маријина кућа* него *ова кућа је Маријина*)⁴⁰.

28. **Глаголи** су речи којима се именују и означавају појмови радњи, стања, збивања око нас и у нама, што их и предодређује за предикатску функцију. Међутим, и међу глаголима има оних који не означавају одређене процесе, одређене појмове; то су тзв. фазни глаголи (*йочейи*, *настйавийи* и сл.) и глаголи опште, неодређене или непотпуне семантике (*вршиийи*, *чинийи*, *йосйавийи*, *смайраийи*, *звайи се* и др.), као и модални и неки други глаголи неодређене семантике (*моћи*, *морайи*, *йребайи*, *умейи* и др.); и они, управо због своје недовољне семантичке вредности, не могу сами бити предикати, већ се јављају као део сложеног глаголског предиката или као копулативни део именског или прилошког предиката⁴¹. Још више су десемантизовани прави копулативни глаголи *јесам* и *биийи*; а помоћни глаголи *јесам*, *биийи* и *хйейи*, односно њихови енклитички облици у саставу сложених глаголских облика по својој вредности ближи су обличким морфемама него лексемама. И код глагола је способност ступања у различите семантичке подсистеме сразмерна њиховом семантичком садржају. Глаголи самосталног семантичког садржаја, и они који свој семантички садржај не могу самостално реализовати (фазни, модални и они опште семантике) развијају све семантичке односе; десемантизовани глаголи лишени су ових могућности (изузев негације као врсте антонимије).

29. **Прилози** су у односу на глаголе исто што и придеви у односу на именице. Њима се именују и означавају и унутрашње особине глаголских процеса, као начин и интензитет, и још по нешто⁴² (*он лейо*

⁴⁰ Исп. нешто више о овоме: З. Тополињска, Критерији хомонимије придева, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Нови Сад — Београд 1984, 193.

⁴¹ Исп. о сложеном глаголском предикату М. Стевановић, *op. cit.*, 34–37.

⁴² В. код И. Грицкат преглед различитих тумачења прилога, као и преглед њихових семантичких и синтаксичких могућности: О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци, Јужнословенски филолог, књ. 39, Београд 1983, 1–4. В. и С. Ристић, Начински прилози у савременом српскохрватском језику (лексичко-граматички приступ), Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, књ. 9, Београд 1990, 1–172.

јева, он гласно *јева*) и спољашње околности под којима се одвија процес, као место, време (*он овде ради*, *он данас ради*); ова их значења, и једна и друга, предодређују за функцију глаголских одредаба и функцију лексичког језгра прилошког предиката. А само их прва значења, значења унутрашњих особина глаголских процеса чине аналогним описним, правим придевима (само они имају способност изражавања компарације). Прилозима се именује и означава и интензитет особина казаних придевима и другим правим прилозима (*он је врло леј*, *он врло лејо јева*); ова их значења упућују на функцију одредаба ових речи. Прилозима се означава и количина, додуше увек неодређена количина, у којој се јавља какав именички појам; ово их значење приближава именицама којима се именује количина, па им је и синтаксичка функција иста као и ових других (исп. *много људи* и *мноштво људи*); функцију управног члана у оваквим синтагмама врше квантификатори, а функцију зависног члана именице које се квантификују; функцију, пак, реченичног члана врши цела синтагма⁴³. Прави прилози, они којима се означавају унутрашње особине глаголских процеса имају могућност ступања у све лексичке односе; други, пак, ступају само у неке од њих, сразмерно своме семантичком садржају (нпр., прилози за место и време имају веома скромну способност полисемије и више него скромну способност деривације; они мотивишу најчешће само релационе придеве: *овде* → *овдашњи*).

30. *Заменице* немају праву способност номинације независну од ситуације; оне именују оно што је у језику већ именовано, оне нису називи, већ су само, на неки начин, у одређеним условима и одређеним функцијама, замене за називе; оне су ситуационе речи и њихово се значење, боље рећи — значење појма на који упућују, види само из контекста, из ситуације⁴⁴ (исп., нпр., реченице: *Креда је на сјолоу*. *Она је бела* и *Девојка је ушла*. *Она је закаснила*, у којима је тек из реченичних склопова јасно на шта се номинационо и појмовно односи заменица *она*). Заменице врше функцију реченичког члана, али врше са-

⁴³ И у функцији реченичних модификатора јављају се само прави прилози (што је и логично јер се модификација може извршити само речима које означавају какав квалитет), као и експресивни, и неки други по семантичком садржају ближи речцама. В. М. Ивић, О српскохрватским реченичким прилозима, Јужнословенски филолог, књ. 34, Београд 1978, 1–16.

⁴⁴ Занимљиво и сликовито описао је заменице А. А. Реформатский: „Местоименные слова в языках независимо от их появления — слова вторичные, слова-заместители. Это как бы бумажная валюта, функционирующая ради удобства, благодаря наличию золотого фонда. Золотым фондом для местоимений являются знаменательные слова, без наличия которых существование местоимений „обесценено“, как и стоимость бумажных денег без обеспечивающего их стоимость золота“ (А. А. Реформатский, *op. cit.*, 47–48).

мо неке од функција које могу имати речи на које се ситуационо односе. Нпр. именичке заменице могу бити у субјекатској и објекатској функцији (као и у неким функцијама релационих детерминатора — *седи њоред њега*), али не и у другим именичким функцијама; оне се не могу јавити у функцији атрибута, апозиције и апозитива, што се само по себи разуме с обзиром на њихову асемантичност. Из истог разлога придевске заменице не могу бити атрибутивни.

И даље, због своје асемантичности, и док су асемантичне, заменице имају слабо развијену полисемију, такође слабо развијену деривацију и сведену само на заменичку категорију (*џи* → *џвој*), даље, уопште немају могућност синонимије и антонимије, а лексичко партнерство код личних заменица потпуно изостаје (нпр., никакву колокацију за заменицу *ја* не можемо претпоставити — **добар ја* или како слично).

31. Али и заменице се, као и све друге асемантичне речи, могу семантички развијати, могу добијати одређен семантички садржај као предуслов за прелазак у семантичну категорију речи.

Од личних заменица само заменице првога лица *ја* и свакога лица *себе* имају могућност реализовања извесног семантичког садржаја. Заменица *ја* у именичкој функцији реализује садржај *свесни део човековог бића; суштина, љубав љубави, карактер, бити неке особе, личност; индивидуалност*; нпр. — *моје унутрашње ја буни се љубави љубави*, а у придевској функцији, у полусложеницама реализује садржај *личан, индивидуалан, субјективан*; нпр. — *ја-љубави, ја-анализа*. Ова су значења у основи деривата *јасиво*, прво у филозофској терминологији јединици *оно што је везано за љубав „ја“*, *скуп свих карактеристичних индивидуалних својстава неке личности, индивидуалност, љубав; индивидуа, личност*, друго у једној необичној реализацији *себичност, саможивост*, коју налазимо код Симе Милутиновића Сарајлије у примеру — *егоизам ... значи себичност, или јасиво*. А и ово Сарајлијино *себичност*, као и деривати *себичан, себичност* и др. говоре о семантичком развоју повратне заменице *себе*.

Одлична именичка заменица за лице *нико* развила је и значење *безначајна, безвредна особа, нишњарија* и, даље, развила је деривате *никој, никој, никој, никој, никој, никој, никој* (никој) и др. управо од овога значења.

Одлична именичка заменица за не-лица *нишња* развила је више значења којима се сасвим удаљила од заменичког система: *безначајна, безвредна, нишњава особа; оно што је неважно, безвредно, нишњава; оно што је мало, незнајно, безвредно, безначајно, маленкост, нишњава, па даље нишњава, љубав (они желе утонути у ништа); нештојећа величина, нула, нишњава; велика нештојећа, беда, оску-*

дица, *сиромаштво* (многа кућа је дошла на ништа) итд. Овако богата полисемантичка структура ове заменице последица је њеног семантичког укрштања са прасловенским придевом *нишѣ* (= *убог*)⁴⁵, а даља је и природна последица овога развијена деривација: *нишѣав*, *нишѣаван*, *нишѣавати*, *нишѣавац*, *нишѣавец*, *нишѣавило*, *нишѣавилост*, *нишѣавина*, *нишѣавлук* и др.

Општа именичка заменица за ствари *свѣшѣа* реализује се и у значењима која нису заменичка: *безначајна ствар*, *маленкост*, *ситница*; *многе разноврсне ствари*, *разни предмети*; *неограничено много разноврсних ствари*; па даље — *свакојаке ружне (тешке, недоличне и сл.) ствари* (биће још свашта код нас); *свакојаке бриге, муке, невоље*; *ружни гласови, увредљиве речи*; *непроверене и непромишљене приче*. И ова су значења у основи деривата: *свѣшѣар*, *свѣшѣара*, *свѣшѣарење*, *свѣшѣарити*, *свѣшѣарница*, *свѣшѣарски*, *свѣшѣарство*, *свѣшѣице*, *свѣшѣиш*.

Присвојна заменица свакога лица *свѣј*, такође, развија и незамењива значења: *сойсѣвени*, *власѣишѣи*, *рођени*; *слободан*, *независан*; *оригиналан*, *нарочѣи* и деривате са тим значењима у основи: *својина*, *својѣшѣишѣи*, *свѣјски*, *свѣјѣа* и др.

А заменице *нѣшѣо*, *свѣшѣа*, *нишѣа* развијају прилошка значења и губећи деклинабилност добијају прилошке особине (нпр. — *нѣшѣо сам се уморила*)⁴⁶.

Развијање полисемантичности омогућује овим заменицама развијање и других системских односа: деривације, као што смо видели, извесне синонимичности (*нишѣа* — *маленкост*, *нико* — *никоговѣи* и сл.) и извесне врсте антонимичности (*свѣшѣа* — *нишѣа*)⁴⁷. Али и у овим случајевима оне остају у својој категорији, и, мада у многим случајевима губе морфолошке карактеристике своје категорије (губе деклинабилност, добијају ознаке рода — *моје унутрашње ја*, *ѣај нико ми неће заповедати*), ипак не добијају морфолошке карактеристике нове категорије, оне категорије којој су се, да тако кажемо, запутиле (не добијају род и деклинабилност именичких речи, конгруентност придевских речи и др.).

32. *Бројеви* су најапстрактнији део лексике. Они не именују појмове (предмете, бића, радње, њихове особине), већ именују апстрактно

⁴⁵ В. Р. Скoк, *Етимoлoгијски рјечник хрватскога или српскога језика*, ЈАЗУ, Загреб 1972.

⁴⁶ В. Д. Г. Премк, *Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику*, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 2, Београд 1971.

⁴⁷ Исп. П. Пинер, *О семантичком статусу лексичких парова све и нишѣа*, *Лексикографија и лексикологија*, Зборник реферата, Нови Сад — Београд 1984, 135–139.

једну из низа бројних вредности. И та бројна вредност једина је компонента њиховог семантичког садржаја. Ово, пак, за последицу има моносемантичност, одсуство синонимичности и антонимичности, ограниченост деривационог система само на категорију бројних речи, уопште неуклопљеност у семантичку структуру лексичког система. А ово све доводи до врло специфичног положаја бројних речи у реченици. Наиме, од кардиналних бројева (а то су: основни бројеви, збирни бројеви, бројне именице на *-ица* и бројни придеви) само број *један*⁴⁸ и бројни придеви конгруирају са именицом коју квантификују (*једна столица, једне рукавице*), односно само се они јављају у функцији атрибута (али не, нпр., и у функцији апозитива). Основни бројеви *два, три, четири* са именицом уз коју стоје чине посебне конструкције⁴⁹; уз ове бројеве именице мушког и средњег рода имају облик на *-а*, а именице женског рода облик на *-е* (*два човека, три села, четири жене*)⁵⁰. И ове су конструкције, према нашем мишљењу, у реченици нерашчлањиве: у примеру *два човека раде* функцију субјекта врши цела бројна конструкција *два човека*, а не само број *два* (не може реч без појмовног садржаја односно без упућивања на појмовни садржај бити у функцији једног од главних реченичних чланова, или, боље, не може бити у функцији реченичног члана уопште); и када конгруирају са именицом уз коју стоје бројеви нису прави атрибути, они су пре морфолошки знаци прецизних множина него атрибути. Уз све остале карди-

⁴⁸ У систему бројних речи семантички је специфичан број *један*; своју једину семантичку компоненту развио је у нова значења, као што су, нпр. *исти* (*сви смо једне горе листи*), или *једини, сам* (*једноме човеку није лако живети*), с једне стране, и, с друге стране, десемантизовао је и овако сиромашан садржај до заменичке вредности *неки, некакав* (*био један цар*) или до вредности речи која служи за истицање именице уз коју стоји (*урадио је то као један стручњак*).

И бројеви *сто, хиљада, милион* развили су из свога значења одређене бројне вредности, додуше велике, ново значење *велики, неодређени број, мноштво*.

Скрећемо пажњу да има и схватања да ови бројеви у овоме новоме значењу и нису више бројеви већ именице. Тако, нпр., Б. Тафра предлаже да се у реченицама они дају као две одреднице, једна квалификована као број, друга као именица уз образложење да им ни семантичка вредност ни граматичке категорије нису исте (од броја *милијун* твори се редни број *милијунити*, а од именице придев *милијунски*; затим уз именицу *милијун* може стајати придев *мали милијун*, а уз број не може). В. В. Тафра, *Što su brojevi? (gramatički i leksikografski problem)*, Rasprave Zavoda za jezik 15, Zagreb 1989, 219–237.

⁴⁹ Ове се конструкције називају и паукалним синтагмама (исп. Ж. Станојчић и Љ. Поповић, Граматика српског језика, Београд — Нови Сад 1992, 261–262). Ми бисмо радије избегли назив паукалне синтагме стога што паукале сматрамо синсемантичним речима, дакле, речима које не могу образovati око себе синтагме.

⁵⁰ Овако је са синхроничног становишта; са дијакроничног становишта ово су конгруентне дуалске синтагме.

налне бројеве именица која се квантификује, пребројава стоји у генитиву множине; и ови се скупови синтаксички понашају као бројне конструкције (у реченици *Пет младића је дошло* субјекатску функцију врши цела бројна конструкција). Редни бројеви конгруирају са именицом уз коју стоје и формално имају статус атрибута. Бројеви нису потпуно асемантичне речи, као заменице; они у своме семантичком садржају имају једну сему, сему бројне вредности, али само једна семантичка компонента, и то овога типа, није довољна да би била индуктор развијања семантичких односа и ступања у њих (нпр., бројеви морфолошки варирају, углавном, у оквиру своје категорије — *два, двоје, двоји, двојица*).

33. *Предлози* су речи које именују и означавају релације између именичког појма у каквом падежном односу и управног члана синтагме; означавање односа према именичком појму лексичка је особина предлога, а означавање односа према управном члану граматичко је својство предлога. Нпр., предлог *под* означава лексички, индивидуално *место које се налази с доње стране, испод десигнација појма уз чије име стоји* и граматички *на које неко/нешто досијева или на којем се неко/нешто налази (оловка је њала под сто : оловка је под столом)*⁵¹. Функцију реченичног члана предлози сами не могу вршити (што проистиче из њиховог семантичког садржаја — они не означавају појмове, већ односе међу појмовима); функцију реченичног члана врше именице заједно са предлозима уз које стоје. Предлози развијају полисемију, способни су за слагање, композицију, али деривација код њих потпуно изостаје; уколико се јаве у антонимској или синонимској вези, то је више последица контекста него унутрашњег повезивања њиховог семантичког садржаја са каквим другим семантичким садржајем.

34. И *везници* су речи које именују и означавају релације између појединих речи и синтагми, али увек речи и синтагми исте категорије (*Петар и Марија, стајати мирно и усјавно*), односно речи и синтагми исте функције у реченици (*девојка висока, вишка и њаве косе*), или између реченица истих или различитих семантичких и синтаксичких категорија (нпр. *везник* и *везује* реченице семантички и синтаксички истога типа — *седим* и *ишем*, *везник* али *везује* семантички различите реченице синтаксички истога типа, ранга — *слушам*, али *ништа не разумем*, *везник* *кад* *везује* и семантички и синтаксички различите реченице — *кад дођем*, *испричаћу ти*). Везници који се јављају само у једном типу реченица или у мањем броју типова реченица имају одређе-

⁵¹ Д. Г. Премк, *Обрада предлога у великим описним речницима*, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Нови Сад — Београд 1984, 35–39. Исп. *ibid.* и друкција схватања предлошких речи.

нији семантички садржај; везници који се могу јавити у више типова различитих реченица имају неодређенији семантички садржај (а везник *да* готово је семантички празан). Међу везницима има речи које служе само као везници и оних које су везане за какву другу категорију — заменичку (*ко, који, какав* и др.), прилошку (*где, како* и др.) и категорију речца или партикула (*нека, њек, још*); први се називају правим везницима, други неправим. Прави везници нису реченички чланови, ни кад везују речи и синтагме, ни кад везују реченице; неправи везници могу бити реченички чланови (они заменичког порекла то увек јесу). Способност семантичког варирања и повезивања код везника је сведена на полисемију.

35. **Речце** су категорија сасвим друкчија од свих других речи. И ево у чему је њихова посебност: све речи у језику именују и означавају (заменице индиректно, а све остале директно) или поједине појмове или релације између појединих појмова; речце не именују и не означавају ни појмове, ни релације међу њима; оне именују и означавају однос лица које говори према целој реченици (модалне речи — *она је заиста лепа*) или однос према једноме појму у реченици (партикуле — *баш то и мислим*)⁵². Речце не могу бити реченички чланови, опет због специфичности свога значења (реченица је динамичка детерминација једнога појма другим, и у њу се израз личнога става говорног лица синтаксички не уклапа). Речце нису чланови семантичких подсистема; оне, чак, ни полисемију не развијају (додуше, у реченицама су речце понекад дате са више реализација, али то још увек не сведочи о њиховој полисемантичности, способности семантичког варирања, развијања једног семантичког садржаја из елемената другог, већ је то знак могућности њихове употребе у различитим контекстима).

36. А **узвици** су нерационализовани изрази субјективног стања, осећања, расположења лица које говори. Они нису чланови реченице⁵³, а нису ни реченице (они су најпре сурогати за реченице).

37. Дакле, према семантичком статусу целокупан лексички фонд дели се на аутосемантичне и синсемантичне речи⁵⁴. Аутосемантичне

⁵² Да не набрајамо све субјективне односе који се изражавају речцама и све оно што се традиционално убраја у речце.

⁵³ Узвици у експресивном изражавању могу постати чланови реченице, али тек пошто се семантички измене. Нпр. у реченици *Он изиђе и њрес враћима* узвик *њрес* има функцију предиката.

⁵⁴ Ови нам се термини чине прихватљивијим од, нпр., термина: пунозначне и непупозначне (помоћне, функционалне) речи, или дистинктори и форматори, или информатори и дестинктори и др. Заправо, ни један од ових парова, па ни

речи су оне речи које задовољавају сва три критеријума постављена у семантичкој класификацији: оне имају способност номинације појмова, имају способност означавања појединих појмова и имају способност вршења функције реченичног члана. Даље, и као последица овога, оне имају могућност развијања свих парадигматских (полисемије, деривације, синонимије и антонимије) и синтагматских односа (успостављање различитог типа лексичког партнерства). То су: именице, придеви, глаголи и прилози⁵⁵. Синсемантичне речи од аутосемантичних издвајају се по томе, што за разлику од првих, оне не задовољавају постављене критерије класификације. Код ових речи, код неких више, код неких мање, изостају многи или неки од парадигматских и синтагматских лексичких система. Нпр. заменице, док су типичне заменице, имају слабо развијен систем полисемије, и то само онај ситуациони, такође слабо развијен деривациони систем, а бројеви немају других система сем деривације, и то ограничене на оквире своје категорије; предлози и везници имају само развијен систем полисемије и ништа више, итд., итд.⁵⁶.

38. Функционална подела речничког састава има у основи само један критеријум — функцију речи у реченици. А функција речи у реченици може бити самостална и несамостална. Самосталну функцију имају оне речи које нити одређују, нити допуњују друге речи у реченици (бар не у својим основним функцијама). То су речи, пре свега, у субјекатској функцији. Према своме семантичком садржају (као и према својој номинационој функцији) за то су предодређене именице; једино оне означавају појмове који самостално постоје у природи, у друштву и у нама. Све друге речи у реченици, наравно, оне које могу вршити функцију реченичног члана, служе као статички или динамички детерминатори субјекта или, пак, статички детерминатори других реченичних чланова. Ово даље значи да су све друге категорије речи несамосталне. И ово је последица њиховог семантичног садржаја; нема особина без самосталних појмова или без процеса; нема процеса без њиховог вршиоца или агенса.

39. Морфолошка подела полази од облика речи као оформљеног израза устаљеног одређеног значења и устаљене одређене функције у

пар који смо усвојили, не може бити сасвим прихватљив јер категорију синсемантичних речи чине речи разнородне и што се семантике и што се функције тиче.

⁵⁵ Скрећемо пажњу на то да има, додуше не често, и схватања да су и заменице и бројеви аутосемантичне речи. Наш коментар дат у вези са овим речима, мислимо, довољан је доказ неоснованости оваквих схватања.

⁵⁶ То је, свакако, и разлог што лексиколошка испитивања, по правилу, имају за објекат аутосемантичне речи, пре свега именице.

језику⁵⁷. Овако усмерена апстракција као резултат даје тзв. врсте речи. Нпр. придеви су речи са морфолошким знацима конгруенције са именицама уз које стоје (слажу се са њима у роду, броју и падежу), затим речи које могу имати обележје одређености и неодређености, као и обележје компарације (природно, увек у одређеном виду), што је последица њихове основне атрибутске функције, која је, опет, последица њиховог значења, значења унутрашње особине именичког појма. Придеви се, међутим, могу јавити и у именичкој функцији, и тада или значе оно што и именичка синтагма која се подразумева (као у реченици: *У кући обешеног не говори о конојцу*) или почињу развијати нова значења (као у реченици: *Збиља га је ња женска ујројасиила*). У првоме случају они остају у придевској категорији; у другоме они, такође остају у својој категорији, али са отвореном могућношћу преласка у именичку категорију; тек када развију нова значења, права именичка значења везана само за нову функцију, они постају именице и могу облички добјати именичке карактеристике (нпр. *млада* у значењу *женска особа при стиујању у брак, невесија* може имати двојак датив, као именица *млади* и као придев *младој*). И ово је познато.

40. Мање је познато, да сведемо, да све речи једне категорије, једне врсте немају исту способност индуковања лексичких односа. Полисемију развијају све семантичке речи, све речи које имају семантички садржај, било да припадају категорији аутосемантичних, било да припадају категорији синсемантичних речи (а то су: заједничке и материјалне именице, квалитативни и материјални придеви, сви глаголи, сем помоћних и копулативних, прилози за начин, и неки други, али у посебном смислу, предлози и везници). Деривацију развијају само речи које означавају поједине појмове, док се код речи које означавају релацију између појмова (код предлога и везника), она уопште не развија. Могућност антонимијског и синонимијског повезивања постоји код свих семантичних речи које означавају поједине појмове; ова могућност постоји и код речи које означавају релације, али не у истој мери и на исти начин као код првих; и још нешто, код предлога је она јаче изражена него код везника.

41. На крају, као општи закључак. Способност речи да се семантички повезује са другим јединицама лексичког система у директној је сразмери са њеним семантичким садржајем; пуноћа садржаја води индуковању свих, или многих, семантичких односа; сиромаштво се-

⁵⁷ Ови су критерији уобичајени у нашој лингвистици и нашим граматикама. О другим могућим критеријима и другим могућим поделама в., нпр., Р. Симић, Уз теорију о врстама речи, Наш језик, књ. 27, св. 3-4, Београд 1987, 224-241.

мантичког садржаја значи и сиромаштво семантичких веза; а асемантичност искључује способност семантичког повезивања⁵⁸.

3. Реч као јединица лексичког система

42. Лексички систем је, као и сваки систем на било коме језичком нивоу (фонолошком, морфемском или коме другом), и као језички систем у целини, поредак знакова заснован и организован на међусобном распоређивању и одређивању. А то значи да речи, као и све друге језичке јединице, само у односу једна према другој добијају у систему одређено место и своје праве вредности, и у вези са значењем, и у вези са функцијом, и у вези са обликом. Минимална семантичка позиција која омогућује међусобно одређивање лексема је двочлана синтагма или синонимски пар (макар и не био пар апсолутних синонима), и ми ћемо са неколико примера потврдити ово: *глава породице, глава клина, пореска глава* или *кућа — зграда, кућа — дом, кућа — породица, кућа — установа*; различите семантичке реализације лексеме *кућа* омогућиле су управо различите позиције у којима су оне остварене.

Лексички систем је сложенији од других језичких система; он је теже самерив и теже сагледив. Сложеност његова последица је, с једне стране, великог броја и неодређеног броја знакова у њему и, с друге стране, великог, и опет неодређеног броја међусобних односа у којима се они налазе.

43. Ово ћемо објаснити на реченици — *Сељак зида кућу* — установљивањем и анализом лексичких односа, бар оних основних, у којима се речи у тој реченици налазе.

Реч *сељак* члан је више лексичких подсистема. Пре свега члан је сопствене полисемантичке структуре, која је у Речнику МС дата у следећем систему дефиниција: **1.** *сџановник села; онај коме је основно занимање обрађивање земље, земљорадник, рајћар, тежак.* **2.** *неј. невазвештан човек, просџак.* **3.** *пешак у шаху, џион.* Лексичка јединица *сељак* у нашем примеру реализована је у првome значењу, у своме основном значењу, које је и мотивисало семантичке реализације дате под **2.** (нашом представом о *сељаку* **1.** односно нашим субјективним ставом) и под **3.** (асоцијацијом према функцији, једноставној, обичној, неважној). Затим, реч *сељак* у овој својој семантичкој реализацији улази у семантичко-граматичку групу речи које означавају људска и животињска бића (не и биљке); граматичка последица тога је и обличка једнакост акузатива са генитивом јединице (*видим сељака*, за разлику

⁵⁸ У одељак Типови и врсте речи ушао је и ауторов рад штампан под истим насловом у Лужнословенском филологу, књ. 50, Београд 1994, 117–128.

од *видим њлуг* или *видим храсѝ*)⁵⁹. Даље, она је члан лексичко-семантичке групе речи са општим значењем становника каквог места, каквог краја (*сељак, грађанин, варошанин*). Она је, такође, члан шире групе речи са значењем носиоца каквог занимања (*сељак, радник, чиновник*) и уже групе речи, односно синонимског реда *сељак, њежак, раѝар, њољоѝривредник*. Исто је тако реч *сељак* у антонимском односу, с једне стране, са речју *грађанин*, и, с друге стране, са речју *радник*: *сељак — грађанин* и *сељак — радник*. И на крају, реч *сељак* (сада у свим својим семантичким реализацијама) припада деривационом систему коме је у основи реч *село* односно коме је у основи лексичка морфема *сел-* (са аломорфима *сељ-* и *сео-*) и творбеном моделу *именичка ѝворбена основа + ак* (*Ливљак, Плевљак, Дувљак*).

Глагол *зидати* налази се у више међусобних односа са другим елементима лексичког система. Пре свега, овако употребљен он је основна семантичка реализација у својој полисемантичкој структури, која је у Речнику САНУ дефинисана као *ѝодизати* (*зграду, грађевину и сл.) слажуѝи камен, циглу и др. једно на друго, градиѝи*. И, такође овако употребљен, он улази у синонимски низ са глаголима *градиѝи, ѝодизати* и у антонимски однос са граголом *руѝиѝи*. Даље, глагол *зидати* припада семантичко-граматичкој групи транзитивних глагола и, уже, групи креативних глагола, што му омогућава употребу у пасивним конструкцијама. И, на крају, он је један од чланова деривационог система коме је у основи лексичка морфема *зид-* и творбеног модела типа *именичка ѝворбена основа + ѝворбена морфема -а- + обличка морфема -ѝи* (односно *именичка ѝворбена основа + ѝворбени форманѝ -аѝи*).

Реч *кућа* такође је везана за остале чланове исте полисемантичке структуре; и овако употребљена она је њен основни члан који је лексикографски дефинисан у Речнику САНУ као *грађевински објекатѝ, зграда за ѝребивање, сѝановање или какву друѝиѝвену уѝоѝребу* и који је фокус за асоцијативне везе које су резултирале са још 26 различитих

⁵⁹ Обличка разједначеност акузатива и номинатива код ових именица одговара потреби маркирања објекатске функције која је неприродна за жива бића. Исп. интересантну анализу проблема живо/неживо у словенским језицима спроведену не само на именичкој већ и на заменичкој категорији речи: Г. Г. Корбетт, Одушевленность в русском и других славянских языках: пример расхождения между синтаксисом и семантикой (G. G. Corbett, Animacy in Russian and other slavonic languages: where syntax and semantics gail to match. — In: "Morphosyntax in Slavic", С. V. Chavany, R. D. Brecht (eds.), Slavica Publishers, Inc. Columbus, Ohio, 1980, 43–61), Новое в зарубежной лингвистике, выпуск 15, 388–406. Резултати анализе проверавани су и у анкети спроведеној међу 30 информатора. Занимљиво је запажање једног од информатора о заменицама: „Я чувствую, что из-за присутствия местоимения они (местоимения) все персонифируются“ (397).

семантичких реализација и око 60 фразеолошких израза. Она, затим, овако употребљена улази у семантичко-граматичку групу речи које означавају предмете, и појединачне и редове предмета исте врсте. Даље, она је, опет у истој семантичкој реализацији, члан синонимског реда *зграда, грађевина, кућа, дом* и, уже, синонимског низа *кућа, дом*. И на крају, сада у свим семантичким реализацијама, реч *кућа* основни је елемент деривационог система са лексичком морфемом *кућ-*.

44. И сви су ови односи парадигматског, асоцијативног типа. Суштина је њихова у груписању речи према сличности по једним семантичким елементима и према супротности по другима. Нпр. различите семантичке реализације речи *сељак* повезане су у једну полисемантичку структуру комплексом асоцијативних веза; семантичко-граматичку групу којој припада реч *сељак* повезује присуство у архисеми елемента *биће, оно што је живо*; лексичко-семантичку групу *сељак, грађанин, варошанин* повезује опште значење *стлановник каквог места*, односно повезује их иста архисема; синонимски ред или низ чине различите речи истог или веома сличног семантичког садржаја односно речи које имају исту архисему и већи број истих сема нижега ранга; у антонимски однос ступају речи које имају исту архисему, а супротстављене семе нижега ранга; у деривациони систем повезане су речи општом појмовном семантичком информацијом садржаном у лексичкој морфеми; а деривациони тип повезује општа категоријална вредност творбеног форманта. Дакле, парадигматске везе заснивају се на постојању истих семантичких компонената, или извесног броја истих семантичких компонената (архисема или сема) у различитим семантичким реализацијама исте речи или у различитим речима односно код антонима — на супротности семантичких компонената истог типа⁶⁰.

45. Синтагматски, линеарни односи тичу се, с једне стране, лексичког слагања, колокације речи и, с друге стране, семантичке позиције, функције коју она у реченици има или може имати. Нпр. уз реч *сељак* у значењу *рајтар, штежак, пољопривредник* могу стајати придеви *висок, мали, сиромашан, гладан, погурен*, као и сви који означавају неку од особина или релационих детерминација коју потенцијално у својој семантици садржи реч *сељак* у овоме значењу, али не и придеви

⁶⁰ У лексикологији, бар засад, нема устаљених и општеприхваћених термина за многе од ових парадигматских скупова речи: најшире групе једни аутори називају групама, други класама; такође нису устаљени ни детерминатори који улазе у састав термина (као семантичко-граматички, лексичко-тематски и сл.); једино су устаљени, бар донекле, општи критерији према којима се групе одређују. Исп., нпр., Э. В. Кузнецова, Лексикология русского языка, Москва 1982, 71–87. и А. А. Уфимцева, Лексическое значение, Принцип семпولوجического описания лексики, Москва 1986, 102. и даље.

стиаклен, мейалан, дрвен, чији се семантички садржаји не могу довести у везу са семантичким садржајем речи *сељак* у овоме значењу; међутим, ови се придеви лексички могу слагати са речју *сељак* у значењу пион. Или, реч *кућа* може реализовати значење *породица; род; лоза, династија* само уз квалификатор којим се одређује о каквој је или о чијој је кући реч (*девојка из трговачке куће* или *девојка из куће Петровића*). Или, реч *сељак* своје основно значење може реализовати у свим синтаксичким функцијама: у субјекатској — као у нашем примеру, у предикатској — *он је пореклом сељак*, у објекатској — *видим сељака*, или у било којој другој — *од сељака је то кужио, ради као сељак* итд. Секундарне, пак, семантичке реализације, и у овом случају, као и уопште, по правилу су везане за одређене синтаксичке функције; тако се значење *неваспитан човек, просјак*, по правилу, не реализује у функцији недетерминисаног субјекта, већ, опет по правилу, у функцији детерминисаног субјекта (пре ће се рећи *само прави сељак тако говори*, него *сељак тако говори*, ако се мисли на секундарно, пејоративно значење), а најчешће се оно реализује или у предикатској функцији, с детерминатором или без њега (*ми си сељак, ми си прави сељак*) или у вокативу (*сељаче један*).

46. И једна термилошка напомена. У лексикологији је уобичајено да се реч као јединица лексичког система назива лексемом. У лексикологији је, такође, уобичајено да се прави разлика, и термилошка, и суштинска, између лексеме као јединице лексичког система односно лексеме са свим својим значењима и лексеме у једном од својих значења, дакле, да се разграничи нереализована лексичка јединица од реализоване лексичке јединице. И ево који се термини за ово раздвајање најчешће предлажу, или су се предлагали: реч-тип и реч-члан⁶¹, лексема и реч⁶², реч и лексичка форма речи, реч и лексичко-семантичка варијанта речи⁶³, лексема и лекса (алолекса)⁶⁴, лексема и семема⁶⁵, инваријанта и варијанта, лексема и моносема (у славистици) и реч и зна-

⁶¹ А. М. Пешковский, Сборник статей, Ленинград — Москва 1925, 138.

⁶² В. В. Виноградов, Избранные труды, Исследования по русской грамматике, Москва 1975, б. и даље; В. В. Виноградов, Современный русский язык, Москва 1938, 112. и даље.

⁶³ А. И. Смирницкий, К вопросу о слове (проблема тождества слова), Труды Института языкознания, Москва 1954, 4/36; К. А. Левковская, Теория слова, Москва 1962, 193; А. А. Новиков, Семантика русского языка, Москва 1982, 111.

⁶⁴ Э. М. Медикова, Об основных абстрактных категориях лексикологии, Проблемы современной лингвистики, Москва 1968, 152–161.

⁶⁵ Н. И. Толстой, Из опытов типологического исследования славянского словарного состава, Вопросы языкознания, Москва 1963, 1, 30; Э. В. Кузнецова, Лексикология русского языка, Москва 1982, 111 (поред ових термина Э. В. Кузнецова употребљава и термине реч-ономатема и реч-синтагма у сличном значењу).

чење речи⁶⁶, лексема и значење лексеме⁶⁷, лексема и њена семантичка реализација⁶⁸ (у србистици). Првим терминима из ових парова именује се реч као јединица лексичког система односно реч као језички знак; другим терминима из парова именује се реч у једном од својих значења. Ми ћемо реч као нереализовану лексичку јединицу звати лексемом, а реализовану лексемом у одређеној семантичкој реализацији⁶⁹.

---

⁶⁶ Исп., нпр., М. Ивић, „О регуларној полисемији“ у лексиколошкој теорији и лексикографској пракси, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Београд — Нови Сад 1982, 77. и даље; М. Дешћ, Из српскохрватске полисемије, *ibid.*, 57. и даље, Б. Тафра, Синонимија, *ibid.*, 289–300; Б. Финка, Рјечник језика хрватске кајкавске писане ријечи, *ibid.*, 323–331.

⁶⁷ Исп., нпр., З. Павловић, Неки лексичко-семантички односи примењени у ономастици, исти зборник, 171–181; С. Н. Реметић, Из шумарске терминологије кладањског краја, *ibid.*, 267–274; М. Роде, Фразеологија у двојезичним речницима, *ibid.*, 275–278.

⁶⁸ Исп. Д. Г. Премк, Полисемија и хомонимија у српскохрватском језику, Јужнословенски филолог 40, Београд 1984, 11.

⁶⁹ Одељак Реч као јединица лексичког система готово у целости је преузет из ауторовог истоименог чланка објављеног у Преводиоцу, 1–2/90, 21–24.

Б. ПОЛИСЕМИЈА

1. О општим појмовима

47. Полисемија или вишезначност⁷⁰ је способност лексеме да се реализује у више значења, да има више семантичких реализација. И ова је способност својствена свим семантичним лексемама, свим лексемама општег лексичког фонда. Илустроваћемо ово двама примерима.

Полисемантичка структура лексеме **кљу̑н** у Речнику САНУ идентификована је следећим системом дефиниција (примере ћемо наводити скраћено, само онда кад је потребно и без података о њиховим изворима; изостављаћемо фразеологизме; нећемо наводити информације о облицима):

кљу̑н м 1. а. орган за хватање хране у иттица и сличан орган у неких сисара и инсеката, издужени део горње и

---

⁷⁰ Осим термина полисемија (и нашег преводног еквивалента — вишезначност) у литератури се често среће и термин лексичко-семантичко варирање речи, и то пре свега код аутора који за семантичку реализацију узимају термин лексичко-семантичка варијанта или варијанта (у односу на лексему у свим својим реализацијама, а некад и у односу само на лексему у основној, номинационој реализацији или инваријанти) (исп., нпр., Э. В. Кузнецова, *op. cit.* и Л. В. Минева, Слово в языке и речи, Москва 1986, 45. и даље). Такође са истом појмовном вредношћу срећу се и термини семантичка деривација (исп. Е. Курилович, *Очерки по лингвистике*, Москва 1962, 57) и лексичка парадигматика и синтагматика (исп. R. Jakobson, M. Halle, *Fundamentals of language*, The Hague 1956, 81).

Наместо термина лексичко-семантичко варирање узимамо термин семантичка деривација, али само онда кад говоримо о семантичком варирању као општем механизму под који се подводе семантичка деривација (полисемија) и семантичко-морфолошка деривација (деривација, творба речи).

Термини лексичко-семантичка варијанта или варијанта не чине нам се најподеснијим бар из два разлога: прво, термин варијанта (са детерминативом лексичко-семантичка или без њега) сугерише, по нашем мишљењу, више него што је пожељно постојање инваријанте као опште семантичке вредности једне лексеме (аналогно вредностима термина варијанта и инваријанта, нпр., у фонологији); друго, термин варијанта сугерише неутрализацију односа секундарних реализација према примарним, односно индиректних номинација према директној номинацији (или, ретко, директним номинацијама) у оквиру једне полисемантичке структуре.

доње вилице *превучен тврдом рожнајом навлаком*. **б.** *издужена и чврста уста неких риба*. **в.** *покр. кљунаст израштај на глави неких змија*. **г.** *фиг. нос*. — Госпођа ... седи усправно, оштрљатог кљуна, корњачјих устију.

2.⁷¹ *оно што обликом подсећа на ивичји кљун а. навише савијени врх ојанка*. — Имала је опанке на опуту са малим стиснутим кљуном. **б.** *навише савијени врх саоника, једнога од два дрвена дела саоница којим клизе по снегу*. **в.** *заоширени крај предњег дела брода, чалца и др. иловних објеката, йрамац; крај предњег дела авиона*. — Повукао се на сам кљун брода. У кљуну апарата лежала су два члана посаде. **г.** *пом. ист. шљасја мейална подводна избочина на йрациу райног брода из ранијих времена, која је служила за йробијање нейријателског брода*. — Бронзани кљунови египатских бродова. **д.** *исйурени, обично сужени, зашљени или савијени део разних найрава, оружја, алајки и сл.* — Ожег је комад ... заобла гвожђа ... са ... заковрченим кљуном. Кљун мотике продире ... у земљу. **ђ.** *уошйе исйурен, ошйар или йовијен део каквог предмета или предмет таквог облика*. — Кљун значи и врх од кључа. Кљун од ножа. Хитро Новак на ноге скочио, / Па узео с кљуна цевердара. **е.** *ошйро избочени део сйене, брда, йланине, кљунастй завршйак йланинске косе*. — Високи каменит кљун. Кљун косе.

Основно значење дато је под 1. а., односно дато је као прво, што је у лексикографији, с разлогом, и уобичајено. Такође је уобичајено да се платисемично проширена значења, као ово *орган за хвајање хране у ивичца и сличан орган у неких сисара и инсеката*, или она најчешћа, готово регуларна платисемична ширења номинације *с дела људскога шела на део животињског шела (глава човека → глава животиње)* дају као једна лексичка јединица. Елементи су овога, основнога значења, ове семантичке реализације, осим појмовне вредности, архисеме — *орган за хвајање хране у ивичца*, семантичке компоненте које се односе на облик — *издужен, тврд*, на место — *предњи део* и на намену — *хвајање хране*. Прва од њих је продуктивна у семантичкој дисперзији; она је била извориште за пренос номинације на нове представе,

⁷¹ Значења дата под овом тачком оквалификована су као фигуративна; квалификатор *фиг.* изостављамо, а изостављаћемо га и у другим случајевима; два су разлога томе: први је општа лексикографска непрецизност у фигуративном квалификовању, други је у еволуцији лексикографских знања о фигуративности и прилагођавању праксе тим знањима.

нове реалије сличне по облику, као: *врх ојанка, навише савијен врх саоника, прамац* и др. Ове су семантичке реализације у Речнику САНУ квалификоване, по нашем мишљењу неоправдано, као фигуративне (о фигуративним значењима говорићемо касније). Друга семантичка компонента заједно са првом, уз учеиће асоцијација по облику утискала је на развитак значења датих под **1. б.** — *издужена и чврста усџа неких риба* и под **1. в.** — *кљунаст израићај на глави неких змија*.

Полисемантичка структура лексеме **кџлевка** у истоме речнику идентификована је овим системом дефиниција:

кџлџвка ијек. **кџлијевка** ж **1. а.** *посџеља, креветџац за новорођенче, обично пџдешен за љубање; зџйка, љубка.* — Па донесе чедо у колијевци. *фиг. најранији пџриод живоџа, најраније деџињсџво.* — Од колевке пратио сам вас корак по корак. **б.** *лежџиџе, скровџиџе; легло.* — Једнако пџпа увелу кољевку зјена. Спремају виновој лози нове колијевке. **в.** *беба, новорођенче у колевци.* — Донели цркви осамнаест колевки на крштење.

2. *нераспр. в. јасле (2) (= васџиџна усџанова за дневни бџравак деце до пџри године).* — Колевка за одојчад при-ма 20 деце.

3. а. *средина, крај, месџо нечијег пџсџања, зачеџка, рођења, одн. пџиџања, пџрекла, пџсџџџбина, завџај; изворџиџе, врело нечега.* — Није нам ... познато где лежи ... прва колевка људског рода. Енглеска бијаше кољевком сентименталног романа. **б.** *средина, месџо и др. за које је везан нечији живоџи, развој, узгој, формирање и др.; оно иџџо омогућава настџајање, развој нечега.* - - Шумадија, колевка првог српског устанка. Синдикати ... су били колевка читавих радничких генерација.

И код ове лексеме декомпоноваћемо основни семантички садржај. Архисему одређујемо као *локација*, а семантичке компоненте као: општа намена — *лежџиџе, смесџиџиџе* и специјална намена — *где се одгаја, развија новорођенче*, уз са синхроног становишта факултативну и непродуктивну сему — *обично пџдешен за љубање*. Факултативност, необавезност овога елемента садржаја проистиче из тога што *пџдешеносџи за љубање* није обавезан елеменат семантичког садржаја лексеме **кџлџвка** у основној, номинационој реализацији, тј. неке су *колевке* и *зџјке, љубке*, а неке нису, или то не морају бити. (Лексикографским решењем ово је и показано, *зџјка* и *љубка* су укључене у дефиницију као синоними, али иза гачке и зареза, што значи да су оне семантички

еквиваленти само оним реализацијама лексеме *кòлѣвка* у чијим се семантичким садржајима појављује ова факултативна компонента). Семантичка компонента опште намене основ је за асоцијацију која је индуковала семантички садржај *лежњиште, скровиштие; легло*. Компонента која се односи на специјалну намену — *одајање новорођенчеџа* основ је за асоцијације које су омогућиле семантичке реализације *најранији период живоџа, најраније деџињсџиво* (метонимијском заменом *местџо* → *време џроведено на џом местџу*) и *беба, новорођенче у колеџци* (метонимијском заменом *местџо* → *онај који борави на џом местџу*). Семантичка реализација дата под тачком 2. — *јасле* у суштини је иста као и основна реализација — *креветџац за новорођенче*; овде имамо неке врсте синегдоху, трансформацију намене за *џојединца у намену за колеџџив*. У семантичкој реализацији *средина, крај, местџо нечијег џосџања, зачеџка, рођења одн. џоџицања, џорекла, џосџојбина, џорекло, завичај; извориштие, врело нечега* имамо компоненте *месџиштие* и *где се одаја новорођенче* трансформисане до значења *врело, извориштие* датог иза тачке и зареза. Даље се овај семантички садржај трансформише по моделу *џроцес* → *оно шџо изазива џроцес* у значење *оно шџо омогућава насџајање, развој нечега*.

48. Рекли смо да је вишезначност својствена свим речима општег лексичког фонда. Једнозначне, тј. моносемантичне су само специјалне речи, као термини (*волџи, амџер*), затим речи као *бицикл, џролејбус*, или као *инџервџу, сако, мекинџош*, које су или сличне терминима, као прве, или су туђице, семантички још неадаптиране, као друге. Моносемантичност термина (док су термини) проистиче из конвенционалности номинације у терминолошким, и уопште у затвореним лексичким системима. Моносемантичност туђица проистиче из особености њиховог семантичког садржаја; наиме, туђице улазе у језик као номинационе јединице са семантичким садржајем у коме је изражена појмовна вредност, док остали елементи значења готово изостају; а то, даље, има за последицу знатно умањену способност и полисемантичке и деривационе дисперзије (нпр. реч *инџервџу* моносемантична је, мада је, бар у ово време, веома фреквентна; она је и деривационо сиромашна, или боље речено, она је усамљена, од ње имамо само глагол *инџервџуисаџи*, што је пре граматичка него семантичка трансформација). Затим, и највећи део имена сродника моносемантичан је; по статусу у лексичком систему та су имена, а поготову њихови хипокористици, на граници између властитих и заједничких именица⁷²; наиме, у њиховом

⁷² И у морфолошком понашању ове су именнице особене, нпр. именнице *бака, сека* у дативу и локативу немају сибиларне алтернанте у основи и гласе *баки, секи* (ова их особеност везује и за хипокористике; исп. *ручица на брави : мала*).

семантичком садржају имамо само једну семантичку компоненту, компоненту сродничког односа, која због своје специфичности и индивидуалности не подлеже даљој семантичкој трансформацији (ретка су сродничка имена, као *мајка*, *свекрва*, која у своме садржају поред ове компоненте имају и експресивну сему, као резултат колективне експресије, нпр. *свекрва је мужевљева мајка, која је према ошћинем схваћању рђава, зла*). Такође су једнозначни и бројеви, опет, због специфичности свога семантичког садржаја, који се састоји само од једне семантичке компоненте, од бројне вредности, која никаквим асоцијацијама не може индуковати нов семантички садржај (изузетак су само број *један*, чије семантичко варирање и чија десемантизација иде до функције неодређеног члана) и бројеви *сито*, *ситошина*, *хивада* и сл. који због велике бројне вредности (која је више математички него језички елеменат) могу означавати и *велику количину*, *мноштво уошћие*. Дакле, моносемантичност је последица сиромаштва семантичког садржаја, сиромаштва семантичких елемената који су у њему, последица, да тако кажемо, моноелементности семантичког садржаја.

49. Полисемантичност је, међутим, последица богатства основног семантичког садржаја, богатства семантичких елемената у њему. И ови су елементи (и архисема и семе, као што смо у наведеним примерима и видели) фокуси, индуктори за асоцијације које омогућавају развитак нових семантичких реализација једне лексеме. А да би се ова индукција реализовала потребно је појављивање, употреба лексеме у новој комуникацијској ситуацији, у новом, друкчијем контексту односно у посебној семантичкој позицији. Тако лексема *кљун* читаву групу својих секундарних семантичких реализација са општим значењем *део предмета који обликом њодсећа на кљун* може реализовати само у контексту у коме бар једна од лексема упућује на предмет о коме је реч: *ојанци с кљуном*; *кљун саоница*; *кљун брода*; *кљун од ножа*. И тако је увек, за нову семантичку реализацију, за нови семантички садржај потребна је и нова семантичка позиција. Објаснићемо шта је то семантичка реализација, шта је то семантички садржај и шта је то семантичка позиција.

слајка рукица); вокатив ове именице граде по моделу властитих именица; све оне, по правилу, вокатив граде обличком морфемом *-а*, изузев оних двосложних са дугим узлазним акцентом које вокатив граде обличком морфемом *-о* (исп. вокативе *мама* и *секо*); даље, деривациони систем им је готово исти као и код властитих имена, и састоји се само од присвојног придева. И у синтаксичком погледу оне су ближе властитим него заједничким именицама, нпр. оне не могу бити у функцији падежног атрибута.

2. О семантичкој реализацији и о семантичком садржају

50. Семантичка реализација је семантички садржај, семема какве лексеме у одређеној семантичкој позицији⁷³. А семантички се садржај дефинише као појмовна интерпретација референта⁷⁴ са релевантним елементима реализације, релевантним за парадигматски тип коме лексема припада. Објаснићемо шта је то појмовна вредност и шта су то елементи реализације. И појмовна вредност и елементи реализације најмањи су несамостални семантички елементи који у одређеној комбинацији дају одређени семантички садржај (баш као што морфеме комбиноване у одређеном поретку дају више семантичке јединице: основе, форманте и лексеме). Појмовна вредност је изражена оним елементом који носи апстрактну информацију о категоријалној вредности лексеме, о њеној припадности каквој широј лексичко-семантичкој групи речи, тј. групи у којој све речи имају исту појмовну вредност; управо из ових разлога овај се семантички елемент назива интегралном семантичком компонентом, интегралном семом за целу лексичко-семантичку групу или архисемом. Нпр., све лексеме са архисемом *врста њива* припадају једној лексичко-семантичкој групи речи; такве су *кромпир*, *јасуљ*, *кујус*, *кељ* и др.; припадност једној групи обично има и граматичких последица, лексеме из исте групе обично се на исти начин и граматички понашају; лексеме са архисемом *врста њива* у нашем језику понашају се као градивне, материјалне именице и у основним семантичким реализацијама немају множинске облике (*кујус сам кујус*, *волим кујус*), за разлику од лексема из лексичко-семантичке групе речи са архисемом *врста воћа* (*јабука*, *крушка*, *вишиња*, *шрешња*), које се, опет у нашем језику, понашају као заједничке именице и регуларно се јављају у оба броја, у једнини и множини (*кујус сам јабуке*, *волим јабуке*)⁷⁵. Релевантни елементи реализације су они несамостални делови семантичког садржаја који носе апстрактне информације о индивидуалним карактеристикама лексема, о оним карактеристикама на основу којих се једна лексема разликује од друге лексеме са истом архисемом; стога се оне и зову диференцијалним семантичким компо-

⁷³ Уобичајена су оба термина, и *семантички садржај* и *семема*. Због транспарентности чешће ћемо употребљавати први термин.

⁷⁴ Под референтом подразумевамо денотат и сигнификат узете заједно; за нас је денотат референт номинационог садржаја, јер лексички систем разумемо као систем номинационих вредности.

⁷⁵ В. М. Ivić, *Slavic Fruit and Vegetable Names and Countability*, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, The Hague 1982, XXV–XXVI, 209–211.

Иако овај рад није писан са циљем да помири теорију семантичких поља са теоријом компонентијалне (или компонент е) анализе, он је најбољи доказ њихове тако потребне интеграције.

нентама, диференцијалним семама или семама нижега ранга; нпр. компонентијално анализирани семантички садржаји лексема *кромљир* и *кућус* изгледали би, приближно, овако: *кромљир* = *врста поврћа (архисема) + са подземним задебљалим делом лоптастог или јајастог облика + хранљив (семе) + јефтин (поштенцијална сема)* и *кућус* = *врста поврћа (архисема) + листови савијени у главицу (сема) + растиресити + искрзан (поштенцијалне семе)*. Број семантичких елемената у једноме семантичком садржају неодређен је и променљив; сталан је процес развијања нових сема, актуализација потенцијалних и десемантизација, губљење старих; актуализацију потенцијалних сема у семантичким садржајима лексема, нпр., *кромљир* и *кућус* имамо у новим лексемама, као што су *кромљир-бал* (= *бал приређиван за џук, игранка простијег сипила*) и *кућусара* (= *сипара, оштрцана, поцейана књига*). Одређено је и непроменљиво само ово: све лексеме (сем асемантичних речи, као што су властита имена и специјалних речи, као што су термини и неке друге) имају архисему, основне (просте, неизведене) речи имају само једну архисему, а сложенице имају две архисеме или више њих; сема нижега ранга, по правилу, више је и њихов број је неодређен, недефинисан⁷⁶. Саставни део семантичког садржаја су и категоријално-граматичке информације, тзв. грамеме; оне пружају податке о роду, броју, морфолошком типу и сл.; оне су саставни део семантичког садржаја свих лексема нашега језика (и језика по систему сличних нашему); у циљу једноставнијих компонентијалних операција оне се обично апстрахују или придружују архисеми (и једно и друго је могуће с обзиром на то да информације овога типа нису фокуси за даље семантичке трансформације и дисперзије).

51. А сад нешто о начину утврђивања семантичких компонената у једноме семантичком садржају једне лексеме. Узмимо за пример лексему *зуб*; њена основна семантичка реализација у Речнику САНУ дефинисана је као *свака од њлочасних или клинастних кошчица превучених глеђу у вилицама човека и већине других кичмењака које служе за*

⁷⁶ Једна термилошка напомена. Ово, свакако, нису једини термини који се именују несамостални семантички елементи, али су, чини нам се, најчешћи, или, пре, чини нам се, најприхватљивији. Често се срећу још и термини: семантички множитељ, диференцијални знак, семантички маркер, дистинктор, ноема, плерема и др.

Када смо већ код маркера и дистинктора, да кажемо и то да се неретко прави и разлика између маркера и дистинктора; маркери су оне семантичке црте које су најопштије, које су кандидати за универзалне црте, нпр., *male* и *human*; дистинктори су идиосинкратичне црте у садржају лексеме (наше схватање није далеко од овога). Исп. J. Katz & P. M. Postal, *An Integrated to Theoretical Linguistics*, Cambridge, Cambridge University Press, 1968, 472.

кидање и ситињење хране; а резултат декомпоновања овог семантичког садржаја био би *орган у вилицама човека (= архисема) + клинаст* + *оштар* + *намењен ситињењу хране (= семе)*. Семе које се односе на облик веома су продуктивне; оне учествују у мотивацији свих секундарних семантичких реализација, или скоро свих, као што су: *усек, зарез на на зубљеном делу машине, сирове или каквог предмета; клинаст део који је усечен или се углављује у какву нараву или алијку и сл., зубац* (зуби на обручу ступице; виљушка са четири зуба; зуб на вилама), или *део на уређају којим се регулише креиње каквог механизма; искуст* на механизму за окидање који заиње или ослобађа ударну иглу, *заињач* (свака пушка за тебе на зубу), или *предмет* или *део предмета* (у облику зуба, куке и сл.) којим се *што сјаја, причвршћује* (балвани причвршћени зубовима), или *дужа, оштра избочина стене налик на зуб; зучаст* *искуст* на зиду, *бедему* и сл.; *вршак, шљак* (лађа насађена на ђердапске зубове; зубови клисуре; кречњачки зуби; планински зуб; оштри зубови торњева)⁷⁷. Исте су ове семантичке компоненте продуктивне и у деривационој дисперзији; деривати *зубаст*, *зубац*, *зучаст*, *зубац*, *назубиш* и др. мотивисани су управо семама које се односе на облик. Семантичка компонента која се односи на намену семантички је непродуктивна, или готово непродуктивна; она би се евентуално могла повезати са фигуративном семантичком реализацијом дефинисаном као *мржња, нејријателство* (можемо суседу без зуба и зазора то рећи), као и са малим бројем деривата, као што су *зубац* (=зубима ситишћу храну, *жвакаш*) или *зубачки* (=са мржњом, *злурадо, љакосно*).

Интересантна је чињеница да то што је *зуб* бео, и у човека и у других кичмењака, за лексички систем није битно, релевантно; нема ни једне семантичке реализације лексеме *зуб* (ни у нашем језику, ни у другим језицима код еквивалентних лексема) која би била развијена асоцијацијом према белини. Стога та особина лексеме *зуб* и није релевантни елемент реализације, односно није једна од семантичких компонената ни једне њене семантичке реализације. Још је интересантна чињеница да лексикографи не дају овај податак у дефиницијама речи *зуб* (ни у нашим дескриптивним речницима, ни у дескриптивним речницима других језика), а нису га давали ни пре теоријског развијања компонентне анализе значења (једино Речник МС даје податак — *беличаст*).

Дакле, семантичке компоненте каквог семантичког садржаја утврђују се посебним семантичким процедурама које се састоје из анализе

⁷⁷ Дате синтагме су узете из примера којима се у Речнику САНУ потврђују наведена значења. Дефиниције су, такође, преузете из истог речника.

свих семантичких реализација лексеме која је у питању, као и из анализе свих лексема које улазе у исти деривациони систем. Ове се процедуре односе и на архисему, и на семе нижега ранга. При утврђивању архисеме процедура се протеже и на све лексеме које припадају истој лексичко-семантичкој групи⁷⁸. Илуструјмо то лексемама *кромпир* и *ку-ћус*; рекли смо да оне припадају лексичко-семантичкој групи речи са архисемом *врста поврћа*, а то можемо потврдити (осим оним што смо установили за њихово граматичко понашање) и регуларношћу семантичке дисперзије која се јавља у свим лексемама из те групе: све оне метонимијском трансформацијом развијају семантичке реализације *биљка* → *јесивни део биљке* → *јело сировљено од њега* (кромпир има лепе цветове; купила сам кромпир; ручала сам кромпир).

52. Н а п о м е н а. Уобичајено је у науци да се прави разлика између денотата, сигнификата (или по другој терминологији — десигната) и референта. Према тој разлици денотат би био појам на који се односи номинација одређене лексеме уопште, а референт би био у комуникацијском акту реализован тај појам, денотат би био оно на шта се односи лексема у језику, а референт оно на шта се односи лексема у говору; сигнификат би био колективно схватање денотата. Ово разликовање не чини нам се битним јер језички систем сматрамо апстракцијом сведеном на основне вредности језичких јединица, а лексички систем видимо као апстракцију сведену на основне семантичке реализације. Такође нам се не чини битним разликовање (сад, са нешто друкчијег становишта) денотације и сигнификације; денотација би била однос лексеме према ванјезичком појму, а сигнификација би била однос лексеме према нашем схватању, поимању тога појма; даље, сигнификација би била обавезан мост преко кога се успоставља и трансформише однос денотације код свих лексема општег лексичког фонда, изувев код простих оноματοпеја. За оба ова термина, денотација и сигнификација, узимамо термин референција, јер референцију схватамо као денотацију и сигнификацију узете заједно, без обзира да ли се тичу нереализованог или реализованог лексичког система.

И још нешто, и важније. Референцијалност сматрамо иманентном особином свих лексема, и аутосемантичних и синсемантичних, и конкретног и апстрактног значења. Стога се не можемо сложити, нпр., с поделом именичких лексема на оне које у своме семантичком садржају имају и денотативне и сигнификативне компоненте и на оне које у своме семантичком садржају имају само сигнификативне компоненте;

⁷⁸ Ист. нешто друкчији, али веома детаљан опис процедуре утврђивања елемената семантичког садржаја: E. A. Nida, *Componential analysis of meaning*. The Hague — Paris, Mouton 1975, 167–172.

прве би биле именице које означавају конкретне предмете, а друге би биле апстрактне именице. Образлажући ову поделу А. А. Уфимцева⁷⁹ каже: „Универсальной чертой лексики любого языка является наличие в ее составе группировок словесных знаков в зависимости от того, какие семиологические признаки формируют их знаковое значение. Так, предметные имена классов конкретных предметов типа *стол, книга, дом, человек* и т. п. содержат в своем прямом номинативном значении как денотативный, так и сигнификативный компоненты, при этом денотат и сигнификат находятся друг с другом в отношениях содержания полного понятия к его объёму. Другие предметные имена, например, так называемые абстрактные имена не содержат в своем значении никакого указания на предметный ряд, такие имена обладают нолевым денотатом, в высшей степени абстрактным признаком, ср.: *элегантность, косность, признаковость* и т. п. Знаковое значение слова отнюдь не совпадает и с указанием на обозначаемый предмет, с функцией называния“.

Разликовање денотативних и сигнификативних компонената не сумњамо да има оправдања са становишта логике, психологије, социологије, па и етнологије, међутим, ово се разликовање не потврђује у лексичком систему. Наиме, исте импулсе за семантичку дисперзију дају и једне и друге семантичке компоненте. Нпр., семантичка компонента *оштар, шиљати* из основног семантичког садржаја лексеме *зуб* омогућила је секундарни семантички садржај *шиљати врх смене, хрид* исте лексеме (брод се насукао на ђердапске зубове), баш као што је и експресивна семантичка компонента *лукава* из основне семантичке реализације лексеме *лисица* индуковала значење *лукава женска особа* (она је права лисица). И не само то. Апстрактни појмови имају у своме основном садржају семантичке компоненте које се у даљој дисперзији показују као тзв. денотативне. Нпр. основно значење лексеме *веселе* у Речнику САНУ дефинисано је као *радоси, велико задовољство, уживање*, а секундарна као *оштите весело расположење, пројраћено буком, њесом, узвицима и сл.*, даље као *свадба, венчање*, и још даље као *јуцање, њлошун, шенлучење*. Ова су секундарна значења настала метафоричком транспозицијом сема која се односи на чујност, бучност из основног семантичког садржаја, а та је сема управо онај елеменат реализације који се односи на денотацију. Управо из ових разлога ближа су нам размишљања, нпр., Л. Згусте, који денотат види у свим речима, и у онима конкретног, и у онима апстрактног значења (изуевши неке специјалне речи: модалне сигнале, као *здраво, ђао*, прагматске

⁷⁹ Аспекты семантических исследований, Семантика слова, Москва 1980, 31–32.

операторе, као *молим*, деиктичке речи, као *ово*, *оно* и још неке), па и у онима којима се именују митске животиње; а о денотату речи апстрактног значења Л. Згуста каже: „У случају неких веома широких ноција, десигнат (мада често тешко одредив сам по себи) некад је много јаснији, макар и импресионистички, него денотат: у случају ријечи као што су **правда**, **љубав**, било би вјероватно доказано да је немогуће исказати прецизно и потпуно утврдити из којих се области или група појава из ванјезичког свијета састоји денотат, мада ријечи очигледно и недвојбено могу упућивати на неке комплексне сегменте ванјезичког свијета. Све то показује да је у лексичком значењу десигнат хијерархијски виши елемент од денотата“. За недесигнативне речи, за оне специјалне Л. Згуста закључује: „Значајно је, међутим, одмах рећи да лексикограф (а често и семантичар) може да се бави различитим типовима тих лексичких значења на подлози основног модела десигнативне функције“⁸⁰.

Дакле, према нашем схватању у семантичком садржају поред архисеме постоје семе нижега ранга. И те семе су или елементи реализације или елементи колективне експресије. За ово разликовање видимо оправдање у томе што семе које су резултат општег схватања, колективне експресије у резултату трансформације дају експресиван семантички садржај.

53. И архисема, и семе нижега ранга из семантичког садржаја какве лексеме изворишта су различитих асоцијација које омогућавају њен даљи семантички развитак, и у оквиру полисемије, и у оквиру деривације. Према томе у коме се елементу семантичког садржаја налази фокус за асоцијације и према томе каквом је семантичком трансформацијом захваћен тај елемент разликујемо четири типа семантичке дисперзије. То су: платисемија⁸¹, метонимија, синегдсха и метафора. Код платисемије, метонимије и синегдохе индуктор трансформација је архисема, а семе нижега ранга, у већој или мањој мери, могу бити

⁸⁰ L. Zgusta, *Manual of lexicography*, Mouton, The Hague 1971, у преводу Danka Šipke, *Priručnik leksikografije*, Svjetlost, Sarajevo 1991, 62. и даље.

⁸¹ У литератури се као индуктори семантичког варирања обично наводе само метонимија, метафора и синегдоха, или само метонимија и метафора, уз укључивање синегдохе у метонимију, и готово увек уз напомену да су ти тропи најчешћи индуктори. А они који нису најчешћи вероватно су они које наводе латински граматичари, а наводи их и П. Гиро (P. Guiraud, *La semantique*, „Que sais-je?“ 655, Paris 1959, 37–38). То су још: антономазија, катакрезија, ономагопеја, металепсија, епитет, алегија, енигма, иронија, перифраза, хипербата и хипербола. Ми метаплезију прикључујемо метонимији, а остале метафори. И Грицкат с правом уводи и платисемију (Стилске фигуре у светлу језичких анализа, Наш језик, књ. 16, Београд 1967, 218–235).

захваћене процесом, али и не морају; метафоричне трансформације тичу се само сема нижега ранга, уз занемаривање појмовне вредности архисеме. Објаснићемо сваки од ових процеса, али прво морамо нешто рећи о семантичкој позицији у којој се они реализују.

3. О семантичкој позицији

54. Семантичка је позиција место једне лексеме у линеарном поретку речи, односно семантичка је позиција место реализације једне лексеме. И каква ће реализација једне лексеме бити зависи од њеног семантичког садржаја и семантичких компонената у њему, што смо видели и што разумемо, али и од семантичке позиције, што ћемо сад видети.

Семантичка позиција детерминисана је, с једне стране, семантичким односима, семантичким слагањем у синтагми или реченици у којој се лексема реализује и, с друге стране, синтаксичком, реченичком функцијом, опет, у којој се лексема реализује. Дакле, семантичку позицију детерминишу лексичко слагање и синтаксичка функција⁸².

55. Лексичко слагање је узајамни однос лексема у синтагми или реченици. И овај се узајамни однос огледа у компатибилитету, семантичкој спојивости појединих лексема. А семантичка спојивост непосредно зависи од семантичких вредности, семантичког садржаја самих лексема.

56. Лексичко слагање може бити тројако. У једним случајевима оно је веома широко, оно обухвата велики број лексема, заправо обухвата све компатибилне лексеме, све лексеме чији се семантички садржаји могу довести у какав семантички и синтаксички однос. Нпр.

⁸² За оно што ми називамо семантичком позицијом у литератури постоји више различитих назива, нпр., *семантичка синтагма* (Д. Н. Шмелев, Очерки по семасиологији русског језика, Москва 1964, 185 и Э. В. Кузнецова, Лексикологија русског језика, Москва 1989, 86), *контекст* (Л. Ельмслев, Прологомени к теорији језика, Новое в лингвистике кн. 1, Москва 1960, 303), *комбинација речи*, *колокација* (L. Zgusta, op. cit., 133. и даље), *дистрибуција* (Дж. Лайонз, Введение в теорическую лингвистику, Москва 1978, 156), *валентност речи* (Ю. Д. Апресян, Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики, Проблемы структурной лингвистики, АН СССР 1969, 106), *лексичко-семантичка позиција* (А. А. Новиков, Семантика русског језика, Москва 1982, 151).

Наш се термин незнатно разликује од последњег, а наша се тумачења знатније разликују од свих. И та је разлика у издвојеном посматрању услова за реализацију основних значења од услова потребних за реализацију секундарних значења, као и у посебном дефинисању синтаксичке функције.

лексема *зуб* може реализовати свој основни семантички садржај *свака од њлочастјих или клинастјих кошчица њревичених глеђу у вилицама човека и већине других кичмењака које служе за кидање и ситњенење хране* у широком кругу лексичких партнера, као у примерима *бобоћајтии зубима, живојтииње мењају зубе, грисјтии зубима* (преузетим из Речника САНУ), или у којим другим као — *имајтии леје зубе, ојправљајтии зубе, изгубијтии зубе, чачкајтии зубе*, али не и у претпостављеној комбинацији **чијтиијајтии зубе* (семантички садржаји глагола *чијтиијајтии* и именице *зуб* инкомпатибилни су, неспојиви су). Или даље — ова се лексема у овој реализацији може везивати са одредбама *бео, леј, крив, њокварен*, али не и са одредбама *немиран, живахан, њамејан*, тј. ова се лексема, као и све друге, може везивати са одредбама које у своме семантичком садржају имају особину коју има или може имати у своме семантичком садржају и она сама (*зуб* може бити *леј*, али не и *немиран*)⁸³.

Овакво слагање могли бисмо назвати општим. Оно је основни услов за реализацију лексичког система уопште. И оно је довољан услов за реализацију основних, примарних значења свих лексема.

57. Напомена. Има и друкчијих мишљења о компатибилности лексема. Нпр. „Основной закон лексической синтагматики — это семантическая согласованность слов, которая проявляется в том, что слова, образующие состав предложения, имеют в своих значениях общие компоненты ... Общие семы, повторяясь в словах, состоящих в одном ряду в рамках предложения, как бы поддерживают друг друга, обеспечивая взаимную однозначность слов. Например, во фразе *Шофер поставил машину в гараж* дважды повторяется сема 'помещение' (в глаголе *поставить* и существительном *гараж*), дважды представлена сема — 'вождение' (в словах *шофер* и *машина*), трижды — сема 'транспортное средство' (в словах *шофер, гараж, машина*)“⁸⁴.

Редупликација семантичких садржаја или заједничких сема у лексичком контексту стварно је честа, али она није обавезан услов за његову реализацију. Њу имамо у готово свим потврдама датим за основну семантичку реализацију лексеме *зуб*: *зубима о зубе бобоћајтии (бобоћајтии = „производити кратке, учестале звукове, клопарати; цвокотати (о зубима)“), мењајтии зубе (мењајтии = „(зубе) губити прве, млечне зубе и добијати сталне зубе“), грисјтии зубима (грисјтии = „зубима дробити, мрвити, раскидати, откидати; жвакати“)*. Ње немамо готово ни у једној

⁸³ Исп. о специфичним ограничењима слагања конкретних јединица: W. L. Chafe, *Meaning and the structure of language*, Chicago and London 1971. Исп. и В. Г. Гак, *К проблеме семантической синтагматики*, Проблемы структурной лингвистики, Москва 1972, 380.

⁸⁴ Э. В. Кузнецова, *op. cit.*, 89.

потврди датој за основну семантичку реализацију лексеме *враић*, као у примерима: *чућайи се за враићове*, *иојузом йо враићу миловати*, *болели су их враићови*. Редупликација односно ескалација онога што се понавља најчешће је резултат споја у коме је бар једна од лексема употребљена у секундарној семантичкој реализацији (као у примерима *бобоћаићи зубима*, *мењаићи зубе*) или у експресивној реализацији (као у споју *грисићи зубима* из примера: И кроз ту мирну жилаву лозу, што ... грисе камен ситним зубима својих жилица, сишу људи шећер из земље). До овог смо закључка дошли анализом потврда у Речнику САНУ датих за одреднице чију смо полисемантичку структуру прегледали и анализирали, а њих је не мали број.

58. У другим случајевима лексичко слагање такође може обухватати велики број лексема, али уз основни услов мора бити задовољен још један. Наиме, бар једна од лексема у споју мора својим семантичким садржајем упућивати на семантички садржај лексеме која је у питању, и та лексема која је, на неки начин, семантички детерминатор посматране лексеме, по правилу, има и детерминативну функцију. Нпр., лексема *зуб* може реализовати своје секундарно значење *дужа*, *оштриа* *избочина* *сйене* *налик на зуб*; *зуйчаси* *исйуси* *на зиду*, *беделу* и сл.; *вршак*, *шиљак* само у контексту у коме бар једна од лексема упућује на део који се секундарно номинира — *зуб*, на појам *сйене*, *гребена* и сл., као у примерима *насађен на камене ђердајске зубове*, *зубови клисуре*, *кречњачки зуби*, *иланински зуби*, *зуби йорњева*. Или — лексема *глава* реализује секундарне семантичке јединице *један од крајева*, *један од йрилазних делова објекта издуженог облика*; *сйрана* *рибарске мреже*, *горња или доња*, *на којој су нанизани комади йлуће*, односно *зрна олова*; *део веће војне јединице исйурен у йравцу крейшања*, *чело војске*; *йочейни део неког низа или йворке*, *чело* само под условом да бар један од партнера у контексту упућује на појам о чијем се врху, крају или делу ради, као у примерима *глава мосиа*, *глава йворке*. Или даље — лексема *глава* реализује секундарне семантичке јединице добијене синегдохом *особа*, *личности*, *йојединац*; *йорески обвезник*; *личности која руководи*, *уйравља*; *сйарешина*, *руководилац*, *вођа*, *йрвак*; *онај који се својом сйособношћу*, *својим йаленићом највише исйиче у једној делайности*, *главни йредсйавник* опет само под условом да бар један од контекстних партнера упућује на појам о коме се ради, као у примерима *саморана глава*, *нема ни једне главе која свейкује йеишак*, *йе йроћера главу од закона*, *глава Црне Баре*, *Данйе је глава свих йјесника*.

Рекли смо да семантички детерминатор има по правилу и детерминативну синтаксичку функцију. То смо и показали на неколико секундарних семантичких реализација мотивисаних метафором и синегдохом. Међутим, семантички детерминатор може бити изречен и у не-

кој другој функцији, а може и више лексема у контексту, од којих ни једна није синтаксички детерминатив, упућивати на семантички садржај секундарне реализације. Нпр. у потврдама *Пушку диже на горње зубове, / Па њовика грлом и авазом* и *Свака љушка за њебе на зубу* датим за секундарно значење *део на уређају којим се регулише крећаше неког механизма; испусић на механизму за окидање који зашине или ослобађа ударну иглу, зашинеач* лексеме *зуб* семантички детерминатор дат је у речи *љушка* (која има субјекатску функцију), а у потврди *Кад љушка није зајейта, она је на доњем зубу* детерминатор се налази у претходној реченици, у речима *љушка* и *зајейти*.

59. На основу анализе потврда датих у обради различитих одредница у Речнику САНУ може се закључити да се секундарна значења индукована метафором чешће реализују у контексту са семантичким детерминатором који има и детерминативну синтаксичку функцију. Такође се чешће у таквом контексту реализују и значења индукована синегдохом, изузев оних која су везана за таксономију у зоолошком и ботаничком систему (нпр. *мачка — домаћа животиња Felis domestica* и *породица звери Felicidae*⁸⁵). И за секундарне семантичке реализације индуковане метонимијом потребан је контекст са семантичким детерминатором, само код њих тип контекста зависи од лексичко-семантичке групе којој припада посматрана лексема. Нпр. за семантичку дисперзију групе речи са општим значењем „насељени људи“ → *људи који живе у њему* карактеристичан је контекст са семантичким детерминатором који нема функцију синтаксичког детерминатива, као у примерима *Цела варош сјава, Познао би је цео град, На раскрише се слегло цело село, Кошишук га њомаже*; у овим примерима лексема у предикату индукује овај метонимијски однос и има функцију семантичког детерминатора. Истога је или сличнога типа и контекст у коме се реализују друга метонимијска значења, изузев оних из лексичко-семантичке групе са општим значењем „посуда, направа у којој се нешто држи, носи → количина која стане у такву нараву, посуду“. Само је за реализацију секундарних метонимијских значења ових лексема потребан контекст са семантичким детерминатором у улози синтаксичког детерминатора, као у примерима: *У 127 грама млека сјавашићу сујену кашику брашна, Испујаше своју шољу кафе њолако, Продао је вагон шљива*.

⁸⁵ Овога има и у лексиси везаној за друге термилошке системе, али је ова појава у зоологији и ботаници посебно изражена зато што је општенародна лексика основ ових терминологија. О овоме типу семантичке продуктивности исп. Е. Л. Гинзбург, Конструкцији полисемии в русском языке — Таксонимия и метонимия, Москва 1985, 4–47.

Овакво бисмо слагање могли назвати лексичко слагање са семантичким детерминатором.

60. У трећим, пак, случајевима лексичко слагање обухвата веома мали број лексема, и то одређених лексема, које су, да тако кажемо, унапред задане и које се могу таксативно набројати.

Нпр. лексема *крвав* може реализовати значење „усијан, зажарен“ само уз лексему *погла, ушчија* (*Је ли ти ушчија крвава?*). Иста лексема значење „црвен од надошле крви, подливен крвљу, закрвављен“ остварује само уз лексему *очи* (*кржаве очи од дима*), а значење „који одаје мржњу, претњу“ добија само у контексту с речима *очи, поглед* (*Исход шубаре севају кржаве очи, Пресече га крвавим погледом*). И даље, опет иста лексема значење „исписан крвљу“ добија само у споју са речју *слово* (*Пише крвавим словима*).

Или — лексема *лице* остварује значење „горња површина, разина, ниво“ само уз речи *море, вода* (*Снизило се лице мору*).

Или — лексема *глава* реализује значење „живот“ најчешће у устаљеним обртима с глаголима *браниш, даш, даваш* и још неким (*Брани браш главу*).

Или даље — придев *злогласан*, чија је основна семантичка реализација „чувен по злу, озлоглашен“ (*Под злогласним полицајским режисмом кнеза Мейерника ... несћаје у Далмацији и последњег трага слободног грађанског живота*) једну од својих секундарних реализација „који доноси рђаве вести, који наговештава несрећу, злослутан“ остварује уз реч *вран, гавран* (у вези са народним веровањем) (*А изиде Јанковић сердаре?! Па покупи дрвља и камења, Да прејане два злогласна врана*).

Нашли смо и неколико примера где лексема своје основно, и често једино значење остварује у контексту са заданим детерминатором: *злогледан* — „који одражава злурадост, злобу (о очима, о погледу)“, *исковрнути* — „преврнути, исколачити, избечити (очи)“, *колачиш* — „буљити, бечити (очи); колутати, превртати (очима)“. Оваква условљеност реализације основног значења последица је семантичког садржаја саме лексеме. Наиме, то су лексеме које у својој основној, често и јединој семантичкој реализацији означавају особине или процесе везане само за одређене појмове; и ти појмови, односно речи које их именују, морају у контексту бити реализовани заједно са овим лексемама (тј. да би се реализовала лексема *злогледан* мора у истом контексту бити реализована и лексема *очи* или *поглед*). Даље, ове лексеме нису просте, неизведене, већ су увек деривати или композите; на овакву контекстну условљеност код њих утицала је и морфемска комбинаторика или семантичка комбинаторика творбених основа које су им у саставу.

Овакво бисмо слагање могли назвати лексичко слагање са заданим семантичким детерминатором. Контекст са оваквим детерминатором услов је за реализацију невеликог броја секундарних значења.

61. Лексикографски поступак при идентификацији контекстне употребљивости, односно при одређивању семантичких могућности слагања одреднице у неком од значења с другим речима, зависи од типа лексичког слагања као услова лексичке реализације.

У великим описним речницима не даје се информација о општем лексичком слагању, тј. изостанак информације о контекстној употребљивости речи значи њену немаркираност те врсте, значи слободну могућност лексичког слагања у границама постојећих семантичких односа у језику.

62. Такође се у речницима по правилу не даје информација о лексичком слагању са семантичким детерминатором. Заправо, она се посебно не даје, већ је она садржана у самој семантичкој идентификацији, односно у лексикографској дефиницији. Нпр., за једно од секундарних значења лексеме *зуб* дефиниција гласи (како смо већ навели, а морамо навести још једном) „дужа, оштра избочина стене налик на зуб; зупчаст испуст на зиду, бедему и сл.; вршак, шиљак“; речи *зид*, *сћена*, *бедем* имају функцију семантичког детерминатора.

Податак о лексичком слагању са детерминатором даје се само у случајевима када је потребно идентификовати семантичку реализацију речи употребљених у лексикографској дефиницији. Нпр., дефиниција за једну реализацију лексеме *крвав* гласи „веома јак, велик (о емоцијама и уопште о ономе што је везано за унутрашњи живот човеков)“; део дефиниције у загради пре је информација да је реч *јак* употребљена у значењу „који је великог интензитета, снажан, силан (о физичким и психичким појавама)“, и реч *велик* у значењу „особит, необичан, нарочит, изузетан; претерано јак, силан, жесток“, него податак о лексичком слагању које је услов за ову семантичку реализацију лексеме *крвав*.

63. Информација о лексичком слагању са заданим семантичким детерминатором у речницима се увек даје, и даје се најчешће иза дефиниције (описне или синонимске) у загради као њен саставни део или у самој дефиницији, међу њеним деловима или, пак, испред дефиниције (и тада је она уједно и информација о синтаксичком детерминатору). Први случај имамо, на пример, у дефиницији „црвен од надошле, подливане крви, закрављен (о очима)“, датој за једно од значења придева *крвав*, други у дефиницији „горња површина (мора, воде), разина, ниво“, датој за једно од значења речи *лице* и трећи у дефиницији „(очи) широко отворити, раширити, исколатити; нетремице уперити у

кога или што; истурити из очних дупља“, датој код глагола *избуљити*. Без података о овоме лексичком слагању лексикографска дефиниција не би садржавала потпуну семантичку информацију.

64. Рекли смо да семантичку позицију одређује лексичко слагање и синтаксичка функција. Да видимо шта је то.

65. Синтаксичка функција је детерминисана или реченичком функцијом лексеме или реченичном функцијом лексеме и присуством заданих синтаксичких партнера.

Синтаксичка функција такође може бити тројака. У једним случајевима она је слободна, а то значи да одређена лексема може реализовати одређени семантички садржај у свим синтаксичким функцијама које одговарају, које су сагласне морфолошкој категорији којој она припада. Нпр., лексема *враћ* своје основно значење „део тела који везује главу и труп“ може реализовати у свим реченичким функцијама у којима се могу јавити именице: у субјекатској — *враћови су широки у сјорјисџа*, у објекатској — *ја сам обухваћу његов кудрави враћ*, у функцији именског дела предиката — *део њела који везује главу и њруј зове се враћ*, у атрибутој функцији — *девојка ѡдмашџа враћа*, у функцији глаголске одредбе — *џоузом ѡ враћу млужем* и др.

66. У другим, пак, случајевима синтаксичка функција није слободна. А то значи да одређена лексема може реализовати одређени семантички садржај само у неким од синтаксичких функција које одговарају морфолошкој категорији којој она припада. Нпр., лексема *враћ* своја секундарна значења са општим семантичким садржајем „сужени или тањи део нечега поред проширеног крајњег дела или врха“ може реализовати у свим именичким функцијама, изузев у функцији недетерминисаног субјекта и објекта. Тако према примеру: *Ако је заџворен враћ маџерице ... онда се крава џакође џеџко џели* — не бисмо могли претпоставити пример са истом комуникативном поруком: **Ако је заџворен враћ ... онда се крава џакође џеџко џели*.

И то што именице по правилу не могу реализовати своја секундарна значења у функцији недетерминисаног субјекта (или објекта) — разумљиво је. Недетерминисани субјекат не отвара место детерминатору атрибутојског типа, или боље рећи — искључује га, а у функцији синтаксичког детерминатора управо се јавља семантички детерминатор, који компатибилношћу свога семантичког садржаја са семантичким садржајем посматране лексеме и омогућава њен даљи семантички развој.

67. У свим другим функцијама именичке лексеме могу реализовати своја секундарна значења: у функцији предикатива, лексичког језгра предиката (*Та глава сџе у коџору*, *Ја сам глава Црне Баре*), у обје-

катској функцији (*Између ђаконија ... извиле више врајтове њрбушасије буклије; Сишегао сам врајт од кундака*), у функцији именичке одредбе (*Гужвић [на саонама] је млад расјић, ко њалац дебео, који на доњем крају мора имаћи гулу, главу, за који се веже ширањага од ама; Имао је њрема себи њејријатијеља јаке главе*) и у функцији предикатске одредбе (*Завлаче се [ваши] дубоко ... испод земље око кореновог врајта*).

Услове за реализацију секундарних значења у овим случајевима обезбеђује или семантичка сарадња свих лексема у низу (као у примеру *Та глава сије у кошару*) или синтаксички детерминатор атрибутског типа (као у примеру *Сишегао сам врајт од кундака*), опет, као и у свим другим случајевима, уз семантичку сарадњу лексема у низу. Услове за реализацију секундарних значења индукованих метонимијом обезбеђује, такође, семантички однос лексема у низу, као у примеру *цела варош сјава* (додуше, у оваквим случајевима лексема у предикатској функцији има улогу синтаксичког детерминатора) или, опет, исти семантички однос и синтаксички детерминатор услов је за реализацију значења лексеме *кориа* у примеру — *Добио је кориу смокава*.

68. И код других категорија речи ситуација је слична. Нпр., придевске лексеме своје секундарне семантичке реализације остварују, по правилу, у атрибутској функцији (*Иво ... њојлим њогледом њосмајра сјарицу*), а у функцији предикатива доста ретко, и то или под условом да субјекат није линеарно удаљен (*Је ли њи ујија крвава?*), што обезбеђује бољу семантичку сарадњу лексема у низу, или под условом да се у истој функцији налази бар још један придев (*Нека сам низак и њодао; Мојѡва је била њојла и срдачна*), или, пак, под условом да уз предикатив стоји какав синтаксички детерминатив (*Сва је река крвава од вечерњег жара*).

69. Или — глаголске лексеме могу реализовати своја секундарна значења у свим функцијама које одговарају њиховој морфолошкој категорији, али увек уз одређене услове: или у контексту у коме лексеме једна другој индукују семантички садржај, или, опет, у таквоме контексту, у синтаксичкој јединици у којој присуство или одсуство некога члана омогућава одређену семантичку реализацију. Тако у примеру *Мајка грли сву децу једнаком љубављу* секундарну семантичку реализацију глагола *грлићи* — „волети; обасипати љубављу, нежношћу, бригом“ — омогућује и семантичка спојивост лексема у низу и детерминатив у инструменталу *једнаком љубављу* (додуше, овај тип детерминатива није обавезан услов за реализацију овога значења). Или у примерима: *Оде доле и зајочме викаћи; Она се жури да сѡигне зарана;/ Да шѡо ѡрије зајочне с ѡродајом; Али ѡрије него да зајочмемо ѡај озбѡњни рад, имамо се заклейти да не ћемо ... издајти* — присуство допуне (било у облику инфинитива или конструкције „да + презент“,

било у облику инструментала, било у облику акузатива) обавезан је услов за реализацију примарне семантичке реализације глагола *зайочети* — „приступити неком послу, отпочети вршити неку радњу, почети; решити се на извршење нечега, предузети“. За реализацију, пак, секундарног значења овога глагола — „показати прве знаке настајања, указати се, појавити се; настати, наступити“ — обавезан је услов одсуство било какве допуне, као у примерима: *Коначио њод јелом зеленом, / Док бијела зора зайочела; С оним часом кад сам ју ујознао, зайочела је најљейша сѣраница не само у мом живојѣу, него и у њо-вијестѣи мога дјеловања*. Или — код глагола *лудоваѣи*; примарна семантичка реализација „правити лудости, глупости, понашати се неразумно, неразборито“ захтева синтаксички контекст без допуне: *Који вам је враг?... Та немојѣте лудоваѣи*, а секундарна се остварује обавезно са допуном за неким, нечим — „осећати страст према некоме или нечему, јако волети, обожавати некога или нешто“: *Ојомѣнем се да сѣте за мном лудовали*.

Овакву бисмо синтаксичку функцију могли назвати ограничено слободном. И у њој се реализује највећи број секундарних значења свих лексема.

70. У трећим, пак, случајевима синтаксичка функција као услов за семантичку реализацију није слободна, није ни ограничено слободна, већ је сасвим одређена, унапред задана. Нпр., лексема *кућа* једно од својих значења — „назив од миља (обично у обраћању мајке детету, често с атрибутом моја)“ реализује по правилу у вокативу једине: — *Мајѣи! викну славим гласом. — Шѣа је, кућо моја? ѣриѣрчи забринуѣа мајѣи; Кућо моја, рече мајѣи задовољна срца, ѣа је ѣоче љубиѣи ѣо свиленој коси*.

Или — придев *низак* своје секундарне семантичке реализације — „који је млађи по рангу, звању, ступњу“ (*нижи официр, нижи разреди*) и „који је мање развијен, заосталији“ (*нижа раса, нижа биљка*) — може имати само у облику компаратива или суперлатива.

Или — глагол *доћи* само уз акузатив с предлогом *на* може имати значење „закључити, смислити, сетити се (онога што је исказано акузативом)“: *Кад ветѣар дуне, човек и нехойѣице дође на мисли да се на земљи догађају велике ѣромене; Како сѣте дошли на ѣо да ће вас ѣтражиѣи нека жена?*, а само уз генитив с предлогом *до* може имати значења „набавити, прибавити (нешто), домоћи се (нечега)“: *Свијетѣ се оѣимље и гура, ѣко ће ѣрије доћи до соли*, „учинити да се нешто оствари, постигне, постићи“: *Гледаше како да Херѣег-Босна дође до слободе и самостѣалностѣи*, и „десити се, настати, догодити се (о ономе што се казује допуном); појавити се (као резултат, употребљено средство и сл.)“: *Један сељак ѣосѣављен [је] да ѣази ... како не би дошло*

до *пожара*; а ово последње значење условљено је и безличном конструкцијом. Безлична конструкција услов је за реализацију још неких значења овога глагола, а за реализацију значења „обузети, спобавити (о жељама, потребама)“ поред безличне реченице услов је и логички субјекат у дативу: *Дошло јој је да гласно завиче од жалости*. Или даље — глагол *живети*, који је типичан интранзитиван глагол, једну групу својих секундарних семантичких реализација може имати само у транзитивном значењу: „остваривати, овлашћивати, представљати свој живот (у нечем)“ (*Бло је живео оно што је писао*), „проводити (неко време, часове)“ (*За то и ја чврну гору тиражим, / У њој часе најмилије живим*) и (са таутолошком допуном „живот“) „одржавати се у животу“ (*Животи треба живети*).

Овакву бисмо синтаксичку функцију могли назвати задатом. У њој се реализује невелик број секундарних значења.

71. Да сведемо. Јединице лексичког система, лексеме реализују се у семантичкој позицији. Семантичку позицију одређује, с једне стране, лексичко слагање и, с друге стране, синтаксичка функција. Лексичко слагање може бити тројако: опште или слободно, са семантичким детерминатором и са заданим семантичким детерминатором. И синтаксичка функција може бити тројака: слободна, ограничено слободна и задана. Основна значења реализују се у позицији слободног лексичког слагања и слободне синтаксичке функције. И управо ова могућност слободне реализације доводи до тога да се лексеме изоловано употребљене (изван спонтане комуникације, нпр. у насловима, у каквим тестовима као стимулације и др.) разумеју, идентификују као лексеме у својим основним значењима⁸⁶. И даље, то значи да је лексички систем — систем лексичких јединица сведених на њихова основна значења. И још даље, апстракција у језичком систему уопште резултира основним вредностима јединица⁸⁷.

4. Семантичке трансформације

72. Неколико је типова семантичких трансформација, и све оне, и свака од њих, као резултат дају полисемантичко ширење, полисемантичку дисперзију једне лексеме. А изворишта су ових трансформација

⁸⁶ Нису ретка ни друкчија мишљења, нпр. „В абсолютной изоляции знак не имеет какого либо значения“ (Л. Ельмслев, *ibid.*, 303). Њих оповргавају и најједноставнији експерименти психолингвиста.

⁸⁷ Пододељак о семантичкој позицији представља ауторов рад објављен у Јужнословенском филологу, књ. 48, Београд 1992, 13–23.

несамостални семантички елементи у семантичким садржајима, најчешће оним које лексеме номинационо реализују. Према томе који је од ових елемената захваћен трансформацијом разликујемо четири основна типа: платисемију, метонимију, синегдоху и метафору.

1) Платисемија

73. Термин *платисемија* наука о језику дугује Ирени Грицкат. Она је још давне 1967. године *платисемијом* назвала *широкозначност*, код нас је прва описала и дефинисала⁸⁸. Поновићемо то, понечим допунити, и то исто објаснити са становишта синхроничне компоненцијалне анализе лексичког семантичког садржаја.

Говорећи о различитим типовима вишезначности И. Грицкат каже: „На првом месту срећемо статичну (а не динамичну, развојну) полисемију — назовимо је платисемијом (широкозначност, а не многозначност) — под коју се подводе они случајеви за које се ни историјски ни према данашњем језичком осећању не може тврдити да представљају било у ком правцу филијацију неког првобитног јединственог значења, апстраховање или померање. Нпр., немогуће је утврдити да је придев *велик* морао некад да означава просторну величину па се тек после претворио и у ознаку за нематеријалне димензије. У Речнику САНУ придев *велик* има у 14 тачака укупно 29 придевски дефинисаних значења, од којих ни једно није обележено као фигуративно, што је и сасвим исправно; сва значења (са делимичним изузетком неких сталних епитета или атрибута: велики кнез, Александар Велики, велики кашаљ итд.) у ствари су само могућности различитих номинација једне исте основне представе, зависно од тога с којом речју та основна представа контактира: велико гувно је пространо, велике очи — разрогачене, ти си већ велики — одрастао, велико јело и пиће — обилато, велика зима — љута, велика помрчина — густа, итд. Исто се може констативати, рецимо, за глагол *ићи*: нема основа за претпоставку да би тај глагол морао некада значити само ход помоћу ногу, а да је казивање као „иду дани“ нека врста пренесене представе о ходу на персонифицирано „дан“. *Ићи* је нејвероватније имало првобитно широко значење самоиницијативног или самониклог кретања⁸⁹; и ову хипотезу поткрепљује историјском широкозначношћу француског глагола *aller* и руског *идти*. Затим, И. Грицкат платисемију упоређује са могућношћу употребе хиперонима наместо хипонима наводећи да се „поводом сваког цвркута обично ... каже да *ићица* цвркуће, јер се врсте птица не

⁸⁸ И. Грицкат, *Стилске фигуре у светлу језичких анализа*, Наш језик, књ. 16, Београд 1967, 217–235.

⁸⁹ *Ibid.*, 224.

рања, и оних изазваних метонимијом (*он има добру главу*), и оних изазваних синегдохом (*он је глава породице*), и оних изазваних метафором (*глава клина*) по правилу је семантички садржај примарног референта; садржај секундарног референта може бити индуктор само метонимије или синегдохе, али никада и метафоре, што значи да се садржај секундарног референта у језичкој свести не декомпоује, већ се доживљава, или, боље речено, постоји у језичкој свести више као појмовни (готово као терминолошки), а мање као лексички садржај. На исти се начин понашају све лексеме које у номинационим реализацијама именују делове тела који су заједнички људима и животињама, особине људи и животиња (*лепа жена, лепа мачка*), процесе које врше људи и животиње (*једе човек, једе њас*), као и особине тих процеса (*убрзано дише човек, убрзано дише њас*).

76. Рећи ћемо нешто и о могућим начинима за разграничење платисемије од полисемије. Један је лексички, други је психолингвистички; први је основни, други је провера првога. Пођимо од онога што имамо у лексичком систему и покушајмо да укратко испитамо лексему *велик* (коју наводи и И. Грицкат). У оквиру тачке 1. *који је по размерама изнад просечног, нормалног (у једној или више димензија)* дата су три релативно блиска значења: **а.** *висок, дугачак; широк; дубок (високог нивоа)*. **б.** *просиран; кружан; развијен, цивилизован*. **в.** *који премаша поитребну меру; одвећ просиран*. Иако нам није циљ да редигујемо већ одштампане томове Речника, ипак морамо рећи да у овоме случају имамо и омашки: значење дато под **б.** (али без синонима *цивилизован*, који се лексикографу наметнуо због последњег наведеног примера и синтагме *велики свети*), изгледа да је основно, номинационо, што закључујемо према атрибутској семантичкој позицији у којој се по правилу реализује; значење дато под **а.** секундарно је јер се по правилу реализује у функцији предикатива. Разлике у семантичкој позицији као месту реализације указују на то да се ради о различитим значењима; и значење дато под **в.** реализује се најчешће у функцији предикатива, што показује да **в.** није једнако са **б.**, а семантичка компонента *несразмеран нечему, неодговарајући некоме* (која, додуше није наведена у дефиницији, али је наведени примери потврђују — *ципеле су му велике, капут му је велики*) одваја га и од онога што је дато под **а.**, и од онога што је дато под **б.** Под тачком 2. дато је значење *разрогачен (о очима и погледу: у изненађењу, чуђењу, радозналости)*; оно се остварује само у заданој семантичкој позицији, само са лексичким партнером *очи*, што је довољан доказ његове лексичке посебности, итд., итд. А све ово, или бар део ових доказа, можемо проверити и једноставним психотестом асоцијација; нпр. на лексему стимуланс *велик* реакција неће бити *око*.

ма, уопште *важан, бићан део тела*. Изгледа да ове разлике у семама у овим семантичким садржајима нису довољне да би се у језичкој свести раздвојила ова два појма — *глава човека* и *глава животиње*; а нераздвојеност ових садржаја у језичкој свести огледа се, с једне стране, у томе што деца усвајајући ову лексему истовремено усвајају и њену способност именовања двају референата, а исто је и при усвајању страног језика, и, с друге стране, у томе што се ова два семантичка садржаја у готово свим речницима европских језика идентификују једном лексикографском дефиницијом, што значи да их и лексикографи схватају као једну семантичку реализацију, као једно значење.

75. А сад нешто што сматрамо важним. Референти у платисемантичним реализацијама нису истога лексичког ранга; један увек, колико ми засад знамо, припада лексемама оних семантичких поља која су способнија за индуковање семантичких процеса, за индуковање семантичког варирања и у оквиру полисемије, и у оквиру деривације, а други лексемама семантичких поља мање способних за оваква индуковања. У нашем случају један референт припада антропоморфизмима, а други зооморфизмима, те није, с обзиром на изразиту антропоцентричност и антропометричност семантичких дисперзија, тешко, и без посебних испитивања полисемантичке структуре лексеме *глава* и деривационог система коме је она у фокусу, закључити који од ових двају референата има виши лексички статус. А испитивања показују следеће. Све семантичке реализације лексеме *глава* (а има их преко 30) индуковане су елементима семантичког садржаја појма *глава човека*; једино је семантичка реализација *грло, брав; јединка роја, јајца и сл.* дата под 4. в. у РСАНУ индукована синегдохом према семантичком садржају појма *глава животиње*, баш као што су и значења *особа, појединац, личност* и *пореска глава* дата под истом тачком као а. и б. индукована синегдохом према семантичком садржају *глава човека*. Исто је и у деривационој систему коме је у основи лексема *глава*; готово сва морфолошко-семантичка варирања индукована су семантичким садржајем појма *глава човека*, нпр. *главан, главан, главџанда, главџанца, главџар, главџарда, главџарев, главџарија, главџарина, главџарица*, као и многе друге; само је неколико лексема индуковано семантичким садржајем појма *глава животиње*, као лексема *главајин* са номинационим значењем *помаљавин главу из воде (о рибала)* или лексема *главник* у секундарном значењу *оглав, улар*; и у једноме и у другоме случају, а и у другим таквим, поновимо, ретким случајевима, семантичко варирање индуковано је метонимијом или синегдохом (подврстом метонимије), као у лексемама *главајин* и *главоња* (и човек и мачор су *главајин*, па су зато и један и други *главоње*). И да сведемо — семантичка варирања платисемичних семантичких садржаја овога су типа: индуктор свих вари-

распознају или просто не познају⁹⁰. Даље, на истоме месту, с правом, каже: „На широкозначне речи подсећају и савремене мотивисане изведенице: *лейлилица*, *ћрикључак* и сл., које услед мотивисаности могу да значе много ствари, па су стога неприкладне за фигуративну употребу“. И још даље, И. Грицкат, опет с правом, закључује: „Појава платисемије везана је за именице, глаголе и придеве најширег значења“⁹¹, мада се ове појаве уочавају и код предлога и прилога. И на крају два корисна упозорења: „Кад је реч о прајезичким епохама, врло је тешко говорити о томе шта је сигурно било од почетка широкозначно, а шта представља давнашње преношење — рецимо, са просторних на временске појмове“, и „Треба имати у виду да у језику не влада генерално правило да се речи стварају првобитно ради именовања нечег конкретнијег, а да касније развијају апстрактнија значења“⁹².

74. А ево како ми, усвајајући термин *илайтисемија* и основна схватања И. Грицкат, из синхроничне перспективе са становишта композицијалне анализе дефинишемо платисемију и како је разграничавамо од сродних појава.

Платисемија је широкозначност, способност примарне (просте, неизведене) лексеме да у својој номинационој реализацији (нагласимо, увек су у питању номинациона, основна значења) именује два веома слична појма, референта⁹³, односно способност лексеме да се номинационо реализује у два семантичка садржаја чије су и архисеме и семе веома сличне. Нпр. дефиниција основне семантичке реализације лексеме *глава* у Речнику САНУ гласи: *горњи део човечијег односно људског тела у коме се налази мозак и главна чула*; у овој су дефиницији (а исто је и у речницима других језика) идентификована два референта, два денотата односно два појма — *глава човека* и *глава живојшине*. Како је идентификација двају референата у свим другим случајевима, сем у платисемији, и знак да су у питању две семантичке реализације, два значења једне лексеме, потребно је наћи објашњење за мултиреференцијалност платисемичних реализација. Објашњење ми видимо у типу референата односно у типу именованих семантичких садржаја; и у првоме и у другоме семантичком садржају — *глава човека* и *глава живојшине* веома су сличне и архисеме *део тела*, уз разлику *живојшине* или *људског*, и семе нижега ранга *истакнути*, уз разлику *горњи* или *људски*, *округли*, *са главним чули-*

⁹⁰ Ibid., 224–225.

⁹¹ Ibid., 245.

⁹² Ibid., 225–226.

⁹³ Или и више веома сличних референата, што је теоријски могуће, али такав случај не знамо.

77. Све ово што смо рекли односи се на синхронично стање у лексичком систему, а историјски може бити и друкчије. Не само да се могу из једнога значења издвајати нова, већ се могу од једне лексеме издвајати и више лексема, и то бива и чешће него што претпостављамо; нпр. од једнога индоевропскога корена *sen у Речнику САНУ дате су четири различите, хомонимичне лексеме у облику *конац*. Или — од прасловенског корена *cos* имамо три хомонимичне лексеме *коса*¹ = *власи*; *коса*² = *пољопривредна алатка*; *коса*³ = *иадина брега, иланине*.

78. Платисемија односно мултиреференцијалност је појава коју можемо имати у основним, примарним семантичким јединицама, тј. у основним значењима неизведених речи (као код лексеме *глава*) и у секундарним семантичким јединицама, тј. у дериватима који су добијени метонимијским варирањем (метонимијом или синегдохом), варирањем којему је индуктор у архисеми (као код лексема *главаи* и *главоња*, како смо већ показали).

79. Три су појаве, колико засад знамо, сличне платисемији. Прва је, основна и најчешћа, она коју имамо у секундарним семантичким јединицама добијеним поновљеним метафоричким варирањем истога типа, тј. у секундарним значењима и дериватима тако добијеним, а која се своди на накнадно идеографско обједињавање различитих значења добијених истим творбеним моделом. Нпр. као друго значење лексеме *језик* обједињено општом дефиницијом *оно што је својим обликом слично језику (1)* дато је 14 различитих семантичких реализација, као: *комадић, парче коже на обући, њомични део браве*⁹⁴, *зуйчастии истакнућии део кључа; казаљка на ваги; клаћно у звона, звечак*, да их даље све не наводимо. Ова значења међу собом нису повезана, она нису развијена једно из другог ланчаном дисперзијом, већ су сва радијално развијена из основног значења повезивањем сема које се односе на облик — *издужен* и *покрећљив* (*покрећљив* само у неким реализацијама) — полазног семантичког садржаја датог под тачком 1., са циљним семантичким садржајем сваког од наведених значења посебно.

80. А сад да објаснимо зашто *језик на цицелама* и *језик на звону, звечак* или *белка, коза беле длаке* и *белка, сребрњак* није, према нашем схватању, платисемија, а *глава човека* и *глава краве* јесте. И у једноме и у другоме случају имамо статичну полисемију, само су ове статичности различитог типа. У првоме случају статичност је само у међу-

⁹⁴ Због потребе да економисемо са простором и временом наводићемо само делове дефиниција довољне за идентификацију појмова.

собној функционалној неповезаности, док динамичност постоји према индуктору полисемије; у другоме је случају статичност апсолутна, нема никакве динамичности која би претходила овоме стању зато што је у питању основна, немотивисана лексема и у основној, номинационој реализацији. То је један разлог, а други је тај што семантичке садржаје *глава човека* и *глава краве* повезује велика сличност, готово идентичност и архисеме и сема нижега ранга, док семантичке садржаје *језика на цицелама* и *језика на звону*, *звечак* повезују само семе нижега ранга. И још нешто с прагматичног становишта: различита је употреба вредност реализација овако добијених — једне припадају општеусвојеном лексичком фонду, као *језик на цицелама*, а друге баш и не припадају.

81. Други случај сродан платисемији, и близак првоме, имамо код деривата чија су различита значења добијена понављањем истог модела морфолошко-семантичког варирања. Нпр. *бѣлка* је и *живојшња беле боје*, и *белчаста воћка*, и *жена светлојлавне косе*, и *сребрњак*. И овде нема међусобног односа једнога значења с другим, већ су сва она радијално везана за мотивну реч.

82. И трећи случај сродан и најближи платисемији имамо у могућности употребе ширега појма, хиперонима наместо ужега појма, хипонима, што наводи и И. Грицкат. Ова је појава по типу семантичког варирања део синегдохе, али је за разлику од синегдохе, које је мало у језику⁹⁵ (мало је употребе имена дела какве целине за саму целину — *глава њородице*, *непознато лице*) веома раширена у лексичком систему. Нпр., лексема *кѡла* означава и *возило на тѡчковима (најчешће на четѡри тѡчка)*, али и *заѡрежно возило*, и *ауѡomobil*, и *вагон*; или лексема *жѡна* значи и *особа ѡлно суѡройна мушкарцу*, и *она која је у браку*, и *суѡруга*; на исти начин *чѡвек* значи и *људско биће уѡшѡше*, и *зрео*, *одрасѡао мушкарца*; а лексема *нѡрод* значи и *људи*, *људсѡтво уѡшѡше*, и *народност*, *нација*, и *сѡановнишѡво*, и *сѡановнишѡво нижега слоја*, и *мношѡво људи*, и *ѡородица*, *укућани*; на исти начин и лексема *зѡмља* значи и *наша ѡланѡта*, и *којно*, и *земљиншѡше*, и *држѡва*, и још штошта.

Овога типа семантичког варирања много је у ботаничкој и зоолошкој лексици, а он је, као регуларан и системски, искоришћен и у

⁹⁵ Синегдохе је више у експресивном изражавању него у лексичком систему; више је примера типа *кад усѡане кука* и *моѡика*, *хранѡ мајка два нејака сина на ѡреслицу* и *десницу руку*, него оних типа *глава ѡородице*, *непознато лице* и сл., али то још увек не значи да *кука* и *моѡика* у лексичком систему реализују семантички садржај *сѡлаци* (не може се рећи: они су мотике), или да се лексема *ѡреслица* реализује у систему као *рад* или *ѡређа*, *ѡређење*.

терминолошкој класификацији и таксонимији појмова из ових области, само је овде, да тако кажемо, искоришћен у обрнутом смеру — од ужега појма ка ширем. Нпр. *зргѣч* је и *слашководна риба дугачка до 40 см* *Perca fluviatilis* из ф. Percidae, и *ошшѣи* назив за рибе из ф. Percidae; *мѣчка* је и *Felis domestica*, и породица звери Felicidae; а *кѡкѡш* и *кѡкѡшка* су и *Gallus domesticus*, и Gallidae; или *љубичица* је и *врсиа биљке* *Viola odorata*, и цела фамилија биљака Violaceae, и да не набрајамо даље.

83. Употреба хиперонима наместо хипонима, и кад у језику постоје посебне лексеме за шири и ужи појам (*пшѣица* — *врабац*, *славѣј*, *гѡлуб* и др.), и кад не постоје (*народ*, *зѣмља*, *мѣчка*), веома је слична платисемији, али није платисемија. Код платисемичних семантичких садржаја имамо веома сличне и архисеме и семе, а код семантичких садржаја хиперонима и хипонима имамо исте архисеме, али различите семе, и по броју и по семантичким информацијама. Наиме, код хиперонима семе су општега типа, што се огледа у њиховој неспособности, или мањој способности за метафорична варирања; код хипонима семе су веома изражене и метафорички веома продуктивне.

84. Да на крају нешто кажемо и о лексикографским решењима платисемије и сродних лексичких појава. Платисемични семантички садржаји дају се у оквиру једне дефиниције (исп. *глава 1.*). Метафоричка значења добијена понављањем истога типа варирања у оквиру једне полисемантичке структуре дају се као посебне подтачке обједињене општом дефиницијом у којој су наведене семе које су индуковале варирање (исп. *јѣзик 2.*). У полисемантичким структурама деривата различита значења добијена понављањем истог творбеног модела дају се као посебне тачке (не треба их давати као подтачке) јер су она развојно гстово хомонимна (исп. *бѣлка*). Ово су устаљени лексикографски поступци; ако има и друкчијих, они су омашке, а не грешке у лексикографском систему. Код лексема где у полисемантичкој структури имамо употребу хиперонима наместо хипонима решења нису ни једноставна, ни устаљена, ни у нашој лексикографској пракси, ни у лексикографији уопште. Могли бисмо само предложити оквири у којима би требало тражити решења. Ако се хипероним употребљава наместо хипонима, а хипоним има у лексичком систему и посебну лексему, онда би требало као прво дати значење хиперонима, па онда давати хипонимична значења, без обзира на то што је лексема, могуће, фреквентнија у хипонимичној реализацији, као што је случај код лексеме *кѡла* (у урбаном језичком стандарду фреквентнија је у значењу *аутомобил*); а да ли ће се хипонимична значења давати као подтачке или као тачке, зависи од самих значења, нпр. ако се једно хипонимично значење даље развија, као што се значење *запрежна кола* метонимијски трансфор-

мише у количина која *стаја* у *запрежна кола*, онда ће се, највероватније, хипонимичне реализације давати као одвојене тачке⁹⁶. Кад у лексичком систему не постоји посебна лексема за хипоним, као што је случај код лексеме *народ*, мислимо, да би редослед семантичких реализација, ипак, морао ићи од општијег, ширег ка ужем, посебном, из простог разлога што је у највећем броју случајева тешко, или и немогуће, и из синхроничне, и из дијахроничне перспективе, открити фокус полисемантичке дисперзије; а да ли ће то бити дато под тачкама или под подтачкама, опет зависи од много чега; нпр. у неким од значења лексема *народ* је именица која нема множину, а у другима је, пак, обична заједничка именица, и та значења треба раздвојити у посебне тачке. Највише је, што би се рекло, збрке и пометње у регистровању термилошких вредности заснованих на могућности употребе хипонима наместо хиперонима; прва је недоследост у томе да ли се ови појмови региструју као термилошки или не, нпр. уз номинациона значења лексема *говече*, *кòза*, *кòњ*, *кр̀ва* стоји квалификатор зоол., а уз лексему *кòкòш* не стоји; мислимо да би за случајеве када су у питању лексеме које припадају и општем лексичком фонду и термилошком могла применити квалификација, што досад нисмо чинили, „и зоол.“ или „и бот.“⁹⁷, која би, с обзиром на то да изостанак квалификације значи припадност општем лексичком фонду, значила да реч припада и општем и посебном лексичком фонду; нпр. за лексему *г̀уска* стајало би **1.** и зоол. **а.** *домаћа ир̀ишиомљена ѝишица иловуша издуженог врати* *Anser domesticus карактеристичног гласа, која се гаји ради перја, меса и јаја; женка те ѝишице (за коју се верује да је г̀уја).* **б.** мн. *назив за кру̀није ѝишице иловуше рода Anser из ф. Anseridae; оѝиши назив за ф. Anseridae*, а наглашавању припадности општем фонду допринело би и набрајање у дефиницији хипонимске јединице сема релевантних за семантичко варирање (у дефиницији датој под **1. а.** у Речнику САНУ нема података о семама које се односе на облик, па, да тако кажемо, висе значења дата под **2.** *вр̀иши но̀ног суда; бо̀жишњи колач* и др., баш као и експресивно значење *г̀уја, ограничена женска особа*); у дефиницијама хиперонимских значења не би требало наводити семе зато што је семантички садржај и хиперонима и термина (а овакви су хипероними ближи термилошкој лексици) готово само појмовни, у њему су семе мање изражене, у њему је битна појмовна вредност, архисема.

⁹⁶ Напомињемо да код лексеме *кола* није тако поступљено.

⁹⁷ Овакве квалификаторе требало би стављати код свих лексема које припадају општем лексичком и неком посебном термилошком систему. Нпр. *језик* м **1.** и анат.

85. И једна напомена. Лексикографска решења претходе нашим теоријским знањима, те узрок лексикографским несналажењима треба пре тражити у спорости наших теоријских сазнања него у лексикографској невичности⁹⁸.

2) Метонимија

86. Архисема је фокус, извориште метонимијских трансформација. А како је архисема заједничка, интегрална сема за све лексеме једне лексичко-семантичке групе, то је и метонимијска трансформација процес који се на исти начин развија код свих лексема из групе. Из тог се разлога оваква полисемија често назива и *регуларном*.

87. Лексикологија је млада лингвистичка дисциплина⁹⁹, додуше, код нас млађа него у свету, па знамо кад је ко и ко је први код нас о каквом проблему говорио, па то можемо и да кажемо.

На научном скупу о лексикографији и лексикологији 1980. године Милка Ивић је прва код нас теоријски разматрала и дефинисала проблем регуларне полисемије¹⁰⁰ и поставила, да тако кажемо, задатак лексикографима да нађу одговарајућа практична решења у вези са речничким идентификацијама таквих полисемантичких структура¹⁰¹.

88. Према Ј. Д. Апресјану, како износи М. Ивић, „полисемија речи А чија су значења а₁ и а₂ назваће се регуларном уколико у датом језику постоји бар још једна реч Б чија се значења б₁ и б₂ разликују међусобно управо онако како се између себе разликују значења а₁ и а₂, а при том нити је а₁ синонимично са б₁ нити а₂ са б₂“¹⁰². Нпр., руске речи *консуљство* и *прокуратура* у зависности од семантичке позиције реализују значење и *одређена друштвена организација*, и *зграда у којој се она налази*.

⁹⁸ Пододељак о платисемији објављен је као чланак у Нашем језику, књ. 31, св. 1–5, Београд 1996, 76–84.

⁹⁹ Када се за лексикологију и семантику каже да су младе дисциплине, то је и тачно и није. Оне су младе као оформљене лингвистичке дисциплине, а старе су, вероватно, колико и људска друштва: једно је од најстаријих филозофских питања — питање значења речи.

¹⁰⁰ М. Ивић, „О регуларној полисемији“ у лексиколошкој теорији и лексикографској пракси, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Београд — Нови Сад 1982, 77–81.

¹⁰¹ Ми смо на тај задатак већ одговорили, а и сад одговарамо; исп. Д. Г. Премк, Још о регуларној полисемији, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, књ. 27–28, Нови Сад 1984–1985, 183–188.

¹⁰² М. Ивић, *op. cit.*, 77.

А. Нахимовски је, наводи даље М. Ивић, коментаришући ово Апресјаново схватање запазио да еквивалентне енглеске лексеме немају исту полисемантичку структуру; наиме, и руска реч *банк* и енглеска *bank* регуларно развијају исте семантичке реализације: *организација* — *зграда у којој је она смештена*, али енглеска реч *procurator* не развија ово друго значење (ту номинациону функцију има синтагма *procurator's office*); или руска реч *комитет* реализује оба ова значења, док код енглеског кореспондента *committee* друго изостаје. На основу оваквих примера А. Нахимовски закључује да у енглеском језику, за разлику од руског, „само називи 'правих организација' подлежу регуларној полисемији“¹⁰³, а не и оне које одређују групе људи с каквом функцијом, као *жири*, *комитет* и сл.

89. Поводом ових мишљења, као и на основу семантичке анализе лексема *банка*, *амбасада*, *гимназија*, *академија* и сл. и одговарајућих (додуше не увек уједначених) лексикографских решења у Речнику САНУ и Речнику МС, као и решења кореспондентних лексема у *Slovari slovenskoga knjižnega jezika SAZU* — М. Ивић с правом закључује да карактеристична полисемија у језику уопште зависи од фактора који су „прагматске природе; свде се на принцип по којем дата „организација“ функционише, односно на значај који јој се у друштву придаје“¹⁰⁴, а то значи „да није свака 'организација' у карактеристичној релацији са смештајним објектом, већ само она чија се лоцираност у простору одликује потребном сталношћу“¹⁰⁵.

И даље, М. Ивић овај тип полисемије проширује и на речи које означавају какву организацију која обавља своју делатност не у посебној згради, већ у просторијама какве зграде (као смештајном решењу сталног карактера). И укључивањем оваквих организација у овај лексичко-семантички тип карактеристична полисемија добила би регуларну релацију: *организација* — *зграда или смештајни простор* (нпр., *Остала ми је једна рукавица негде у рачуноводству*)¹⁰⁶.

90. М. Ивић скреће пажњу и на могућност регуларне полисемије типа *организација* или *какво самоуправно и сл. тело* — *седница* — *седница* *и* *такве организације*, *таквога тела*. Ова је семантичка релација карактеристична за називе организација „чије је функционисање оличено у доношењу одлука на седницама“ и остварује се, по правилу, у локативу с предлогом *на*¹⁰⁷.

¹⁰³ М. Ивић, *op. cit.*, 78.

¹⁰⁴ М. Ивић, *op. cit.*, 78.

¹⁰⁵ М. Ивић, *op. cit.*, 79.

¹⁰⁶ М. Ивић, *op. cit.*, 79.

¹⁰⁷ М. Ивић, *op. cit.*, 79–80.

91. И још једно мишљење. Према Д. Н. Шмељову¹⁰⁸ „регуларном се јавља таква многозначност код које је секундарно значење (или секундарна значења) речи која улази у одређени лексичко-семантички ред одређено општом семантичком карактеристиком целог датога реда, тј. примарним значењима одговарајућих лексичких јединица: није потребно објашњавати сваки посебни члан тога реда, као што није потребно ни њихово набрајање зато што је довољна општа семантичка карактеристика која је својствена групи речи у целини и која се издваја на основу главне семантичке компоненте (семантичке теме)¹⁰⁹. Овако схваћену регуларну полисемију Д. Н. Шмељов егземплификује лексичко-семантичком групом речи са значењем „насељено место, насељени пункт“, као *град, село, обласи, улица* и сл. (наводимо српскохрватске еквиваленте), која регуларно развија и семантичку реализацију „становници датог насељеног места, насељеног пункта“ (нпр., *цео град га је дочекао с усхићењем*). Семантичке услове за овакву регуларност реализације примарног и секундарног значења Д. Н. Шмељов види у томе што је компонента „становници, људи“ потенцијално присутна у примарном значењу „насељени пункт“¹¹⁰.

92. Истој формули регуларне полисемантичке продуктивности, према Д. Н. Шмељову, подлежу и речи које именују радне и сл. организације са семантичком релацијом „организација“ — „радници те организације“ (нпр., *о томе говори цела фабрика*), затим речи са примарним значењем „стан, место становања“ и регуларном секундарном реализацијом „они који ту станују“ (нпр., *цела кућа сјава*), као и оне са значењем „превозно средство“ и „они који су у превозном средству“ (нпр., *цео вагон сјава*)¹¹¹. И свима њима, као и лексичко-семантичкој групи речи са значењем „насељени пункт“, заједничка је могућност

¹⁰⁸ У Москви је 1982. године изишла књига *Способы номинации в современном русском языке*, изд. АН СССР, у којој се механизам номинације испитује на плану лексичко-семантичке регуларности. И управо је различитим схватањима регуларности и на обличком, и на деривационом, и на семантичком нивоу Д. Н. Шмељов посветио увод у овај зборник.

¹⁰⁹ „Регуларной является такая многозначность, при которой вторичное значение (или вторичные значения) слова, входящего в определенный лексико-семантический ряд, предопределено общей семантической характеристикой всего данного ряда, т. е. первичными значениями соответствующих лексических единиц: не требуется определения каждого отдельного члена этого ряда, как не требуется и их перечисления, так как достаточно общей семантической характеристики, применимой ко всей группе слов в целом и выделяемой на основе главного семантического компонента (семантической темы)“, Д. Н. Шмелев, *Предисловие*, *op. cit.*, 16–17.

¹¹⁰ Д. Н. Шмелев, *op. cit.*, 18.

¹¹¹ Д. Н. Шмелев, *op. cit.*, 19.

метонимијског ширења од примарног ка секундарном према метонимијској формули чије је дејство у преносу номинације са основне семе, архисеме на пратећи елеменат њенога смисла, на потенцијал архисеме.

93. Овим групама речи Д. Н. Шмељов супротставља речи чијој је полисемантичности у основи метафоризација индивидуалне семантичке компоненте, као што су, узмимо само неке случајеве, придеви који означавају, примарно, *какво физичко својство* и, секундарно, *какову духовну или сл. особину* (нпр., *дрвена ограда — дрвени људи дрвених покрећа, светиао дан — светили примери, далеке земље — далеки рођаци*) или глаголи са примарним значењем *какве физичке радње* и секундарним *каквог духовног и сл. процеса* (нпр., *ошворити враћа — ошворити души, ври сућа — ври љубав*) итд.

94. Навешћемо (из лексиколошке литературе¹¹² и из наше лексикографске праксе) још неке лексичко-семантичке групе речи које имају могућност развијања регуларне полисемије. Нпр., то су лексеме које у основном значењу реализују семантички садржај са основном темом, са архисемом *каква посуда, најправа и сл. у којој се нешто држи, носи*, као *шобља, чаша, шёрпа, лонац, корпа, ташна*, затим *кашика, кашчица*, даље *цёп, кáпа, марама*, на *шáка, прёгршт* и др.; и ова архисема, која се, да тако кажемо, састоји из основног елемента *посуда, најправа* и пратећег *у којој се држи, носи нешто* има регуларну могућност мутирања, замене основног елемента пратећим, а резултат је те мутације нова семантичка реализација — *количина која сћаје у њу посуду, најправу: сћаклена чаша → попио је чашу млека, плейена корпа → корпа јабука, сребрна кашика → кашика брашна, свилена марама → набрао је мараму шљива, велика шака → шака ораха*.

95. Затим, то су лексеме којима се именује *део људскога тела* и које регуларно метонимијски развијају секундарно значење *површина, висина или ширина коју тај део заузима: стопа, лакат, чело, глава, длáка, прст — за главу виши, за прст шири, плаино три лакта дужине*. Један део ових лексема некада је био у функцији мерних јединица (*лакати* је, нпр., мерио око 70 см дужине).

96. Даље, истим метонимијским процесом могу бити захваћене и лексеме са општим значењем *проспорија*, које, бар неке од њих, развијају и значење *наметијај у тој проспорији, односно наметијај за њу проспорију*; нпр., *трпезарија* (= *проспорија, соба у којој се једе*)

¹¹² Ю. Д. Апресян, Лексическая семантика, Москва 1974, 201–202; А. А. Новиков, Семантика русского языка, Москва 1982, 195–198; J. R. Taylor, Linguistic Categorization, Prototypes in Linguistic Theory, Oxford University Press, 1991, 122–124.

→ *намешићај* за *такову просторију* (купила је лепу трпезарију); **кабинет** (= *просторија за делатности, за рад* (умни, канцеларијски и сл.) намењена обично једној особи) → *намешићај* за *такову просторију*, па опет истом метонимијском трансформацијом, али независном од прве, по формули *место* → *онај који се налази на томе месту*: *кабинет* → *канцеларија неке личности на вишем положају, надлежство које чини та личност са помоћним и извршним особљем* (верује се да је из његовог кабинета стигла наредба да полиција интервенише); **кућиња** (и **кућина**) (= *просторија (или посебна зграда) ојскрбљена пошребним уређајима, где се кува, припрема јело, храна*), из чијег се семантичког садржаја, као и код лексеме *кабинет*, развијају два метонимијска процеса: први, *кућиња* → *намешићај* и *уређаји пошребни за њу*, и, други, *кућиња* → *начин, вештина припремања јела* (српска *кућиња* је мешавина средњоевропске и источњачке *кућиње*), и, даље ланчано, *начин припремања јела* → *само јело* (кад су на сто изнели српску *кућињу*, сви смо се обрадовали).

Овај општи метонимијски однос *место* → *оно што је на томе месту* може се развити и у однос *место* → *историјски догађај на томе месту*: **Косово** (= *простирана равница, поље у југоисточној Србији*) → *бишка између српске и турске војске која се одиграла на том пољу 1389. год., често као симбол страдања српске војске и пројасни сиваре српске државе*; додуше, ово имамо ретко, само када су у питању историјски догађаји од изузетног значаја, јер само они могу омогућити метонимијски, а и сваки други, пренос номинације с индивидуалног, властитог, асемантичног имена (у овом случају с имена географског појма) на догађај који се на њему збио. А факултативна семантичка компонента *често као симбол страдања српске војске и пројасни сиваре српске државе* метафоричком трансформацијом индуковала је значење *место жестиоке борбе, бојно поприште, бојиште*: *велика погубија; окршај, борба уопште* (направи се на београдским улицама Косово, па ком обојци, ком опанци), чиме је завршен процес развитка заједничке именице од властите (а ову заједничку, према принципима нашег правописа, требало би писати малим словом).

97. Многе лексеме из лексичко-семантичке групе речи са општим значењем *какво воће* или *какво поврће* имају могућност развијања метонимијског односа *биљка* ↔ *плод те биљке* (констатујемо овај метонимијски однос као релацију међу семантичким садржајима, без утврђивања примарности једног од њих) и даље, али не и увек, → *оно што се добија, сивања од тог плода*¹¹³: **кунус** *биљка* ↔ *главица те биљке*

¹¹³ У нашем језику само *дуд* — *дудиња* и *глог* — *глогиња*, а можда и још по неке, али ми не знамо, имају различите номинационе јединице за *биљку* и *плод*.

→ *јело сиремљено од ше биљке; малина биљка ↔ њлод ше биљке → сируй, сок од њлода ше биљке; кафа биљка ↔ њлод, семе биљке → најиџак који се сиравља од њрженог семена ше биљке.*

Неколико напомена о *куџусу* и *малини*. Прво. У семантичким реализацијама *кџупус = биљка ↔ главица → јело* имамо метонимијске трансформације без додатних граматичких измена; именица *куџус* у све три семантичке реализације понаша се као *singularia tantum* (без могућности исказивања множине *садим куџус, куџујем куџус за зиму, једем куџус*), тј. остаје у истој морфолошкој категорији, у категорији неке врсте градивних именица; када је потребно исказати појединачан плод или више њих, то се чини уз помоћ партикуларизатора *главица*¹¹⁴ (начин партикуларизације могао би бити примењен и за реализацију *биљка*, нпр. *два сџрука куџуса*, или некако друкчије). Овако се понашају и све друге именице са општим значењем, са архисемом *џоврђе*. Друго. У семантичким реализацијама лексеме *малина биљка ↔ њлод → сок, сируй* поред метонимијских трансформација имамо и једну граматичку: у прве две реализације именица *малина* права је заједничка именица (има могућност исказивања разлике једнина/множина); у трећој, пак, реализацији она је градивна, материјална именица. Овако се понашају и све друге именице са архисемом *вође*. Треће, и, такође, важно. Архисема је чињеница лексичког система и не мора се увек поклапати са ботаничким класификацијама; *лубеница* и *дџња* у ботаници су врсте поврћа, а у лексичком систему припадају групи речи са архисемом *вође* (*волим дџње, као и крушке; џошла сам да куџим кромџир, али сам куџила лубенице и јабуке*), тј. припадају заједничким именицама; *лџмџн* је у ботаници *вође*, а у лексичком систему понаша се друкчије: у реализацијама *биљка* то је заједничка именица, као и све именице које означавају какво *вође* (*џосадио је џоморанце, јаџанске јабуке и лимуне*), у реализацији *њлод* то је најчешће градивна именица (пре ће се рећи *куџила сам лимун* него *куџила сам лимуне*; рећи ће се *џорџа од лимуна*, а не *џорџа од лџмџна*). Још нешто. Именице које означавају зачине, као *кџм, ванила, бџбер*, понашају се кад је *њлод* у питању као градивне именице; кад је у питању *биљка*, не знамо како се понашају, јер су имена тих биљака само термини, нпр. *бџбер* у значењу *џројска дрвенасџа џузавица* рода *Piper* из ф. *Piperaceae* као реч општег лексичког фонда у нашем језику не постоји. И са лексемом

¹¹⁴ Исп. о различитом граматичком понашању именица које означавају *вође* и *џоврђе*. као и о њиховим партикуларизаторима и о партикуларизаторима опште: М. Ivić, *Slavic Fruit and Vegetable Names and Countability*, *International Journal of Slavic Linguistics and Poeticism*, The Hague 1982, XXV–XXVI, 209–211. и О „партикуларизаторима“, *Јужнословенски филолог*, књ. 36, Београд 1980, 1–12.

кафа исто је: као *биљка* егзистира само као термин, као *плод* и *напитак* она је градивна именица.

98. И неке лексеме из групе речи са општим значењем *звање*, *достојанство*, *чин* имају могућност развијања метонимијске полисемије *звање*, *достојанство* → *дужности* коју *обавља особа с њим звањем*, *достојанством* → *области* којом *управља њаква особа*; такве су, нпр., лексеме **банство**, **везирство**, **војводство**, **краљевство** и сл. (*краљевство* је *рано добио*, за *његова краљевства* били су *многи райови*, *па му се и краљевство смањило*); има лексема и са нешто друкчијом метонимијском дисперзијом, нпр., **капетанство** *чин кайетана* → *кајетанска служба* → *управа с кайетаном на челу*, или **поглаварство** *чин поглавара* → *дужности поглавара*, *власти поглавара* → *поглавар са својим сарадницима* → *зграда где се налази поглавар са својим сарадницима*, или **уредништво** → *група људи која уређује какве новине, часопис и сл.*, *редакцијски колегијум*, с једне се стране метонимијски развија у → *вршење њога њосла*, *уређивање*, а с друге се стране, другом метонимијском трансформацијом, развија у → *проспорије у којима се обављају њи њослови*¹¹⁵.

99. Могућност метонимијског ширења имају и лексеме са значењем *њиј религије*, *вероисповести*: **муслиманство**, **католичанство**, **хришћанство**; оне регуларно развијају и значење *лица њакве вероисповести* (*примили су хришћанство* → *од њога сиреји све хришћанство*).

Слични су овима и хомографски парови **српство** и **Српство**, **хрватство** и **Хрватство**, **муслиманство** и **Муслиманство**, којима је у основи метонимијска релација *карактеристичне особине*, *својства неког народа* → *њај народ* (*његово српство је њраво*, *ауњенично* и *њо је судбина Српства*).

100. И лексеме типа **хришћанлук**, **латинлук**, **комшилук** имају регуларно развијену метонимијску релацију *место на коме живе људи одређеног њија* ↔ *људи њога њија* (*сњанује у моме комшилuku* ↔ *комшилук ми увек њомаже*).

101. Лексеме које означавају *какву изузетну способност*, *дар* могу метонимијски развити и значење *особа са њаквом способношћу*, с њаквим даром: **тален(а)т** = *изузетна способност за нешто*, *дар*, *даровитост*, *обдареност* → *особа са њаквом способношћу*, *даровита особа* (*њојавила се чњлава њлејада младих њалената*), **њм** = *човекова способност сазнања и мишљења*, *сњваралачка духовна снага*, *интелект*, *њамет* → *уман човек*, *умна особа* (*њо су оњкрили велики умови*).

¹¹⁵ За *поглаварство* и *уредништво* потврде су узете из Речника МС.

А многе лексеме из лексичко-семантичке групе именица које означавају какву *особину*, *својство* или *стање* шире своје значење и на оно (*посиуџак*, *предмет* и др.) чиме се изражава *такво својство*: **безумље** = *стање*, *особина* онога који је *безуман* → оно *што* је *безумно*; *безумно дело*, *непромишљен посиуџак*, **глупост** = *особина* онога који је *глуп*, онога *што* је *глупо*, *ограниченост*, *непросвећеност*, *незнање*, и даље из овога садржаја иницирају се два независна један од другога, два радијална метонимијска ширења → једно, *глуп свей*, *глупи људи* и, друго, оно *што* је *глупо урађено*, *написано*, *речено*, *замисљено* и сл.; *лудорија*, *бесмислица*, *будалаштина*, **драгоценост** = *својство* онога *што* је *драгоцено*, *велика вредност*, *значај* → оно *што* је *драгоцено* (обично *украш*, *накић*), **љубазност** = *особина* онога који је *љубазан*, *предусрећљивост*, *срданост*, *усрдност* → *љубазан посиуџак*, *чин*, *гест*; *љубазна услуга* (нпр., *њена љубазност свима је позната* и *свим љубазностима све је освојио*).

Напомена. Овај тип метонимијске трансформације има за последицу измену категорије којој именица припада: у своме основном значењу ове именице припадају апстрактним именицама и реализују се, по правилу, само у једнини¹¹⁶, а у секундарном значењу припадају правим, заједничким именицама и реализују се и у једнини и у множини.

102. Семантички је истога типа и метонимијски однос који имамо у лексичко-семантичкој групи придева са основном значењем *који има какву особину* и секундарним *који одражава*, *показује такву особину*: **весео** = *који осећа радост* и *који то јасно испољава*, *радостан*, *расположен* → *који одаје*, *показује нечије задовољство*, *нечију срећу*, *раздраганост* (*весела девојка* и *веселе очи*, *весео разговор*), **глуп** = *који је умно ограничен*, *неспособан да добро схвати* и *расуђује* → *који одаје умно ограниченост* (*глуп човек* и *глуп поглед*, *глуп посиуџак*), **љубазан** = *предусрећљив*, *срдан*, *пријатан у ојхођењу* → *који одаје*, *одржава усрдност*, *предусрећљивост* (*љубазан човек* и *љубазан поздрав*).

103. Неке лексеме из лексичко-семантичке групе речи са општим значењем *попина agentis* имају могућност развијања метонимијске релације *онај који врши глаголску радњу* ↔ *оно чиме се врши глаголска радња*¹¹⁷: **бријач** = *нож за бријање* и *берберин*, **бројач** = *онај који броји* и *справа за бројање*, **затварач** = *оно чиме се затвара* (какав

¹¹⁶ Тако бар показују примери из Речника САНУ.

¹¹⁷ Да ли ће се код овога типа лексема развити однос *вршилац радње* → *инструмент којим се врши радња* или однос *инструмент којим се врши радња* → *вршилац радње* зависи од творбеног модела, валентности глагола у творбеној основи и од творбеног форманта. Но, за ову прилику то није битно.

ошвор) и онај који зашвара некога или нешто (службеник казнене установе и сл.), **заштитник** = онај који некоме јружа заштитицу и део одеће или специјална направа која штити поједине делове тела од повреда, **мазало** = рђав, лош сликар и оруђе за мазање (нир., четика), али и средство за мазање (нир., козметичко средство).

104. Продуктивне су у метонимијском развоју именице које означавају глаголске процесе односно поједине фазе глаголских процеса; ова њихова значења, која не морају бити из синхроничне перспективе основна, индукују различите семантичке реализације у чијој је архисема неки од пратилачких (место, време, начин) или обавезних елемената архисеме глаголског процеса (вршилац радње и објекат код транзитивних глагола). Нпр., **излаз** (а слично је и код лексема **излазак**) = *место кроз које се излази из каквог зашвореног простора, и начин, могућност решења какве сложене, нејоволне и сл. ситуације, и допевање из унутрашњег у спољашњи простор, излажење, и оно што се изасије по кожи, осие, осий, извоз* = *извозење робе или чега другог у иностранство и оно што се извози, роба, избор* = *одабирање, бирање, и оно из чега се може бирати, асортиман, и оно што је избрано, а такве су и довод, извод, изгон* и многе друге глаголске именице.

105. Метонимијској дисперзији подложни су и транзитивни глаголи који означавају *трансформисати, модификовати* *какав објекат*; и дисперзија ових глагола индукована је пратилачким елементима архисема основног значења. Тако код глагола **копати** имамо и *копати земљу, и копати бунар, и копати руду*, код глагола **закључати** — *закључати врата, и закључати собу, и закључати некога у соби*, код **закопчати** — *закопчати дугме, закопчати блузу и закопчати дете*, код **лечити** — *лечити болест и лечити болесника*.

И ово све набројано, свакако, не чини потпуним списак лексичко-семантичких група лексема које имају могућност развијања метонимијске полисемије. Али то није ни битно. Битно је да је ова полисемија факат лексичког система, и да су нам за њу потребна и теоријска објашњења и практична решења.

106. Теоријско објашњење метонимијске дисперзије видимо у мутацији, трансформацији архисеме полазног семантичког садржаја која се састоји у измени ранга њеног основног и пратећег елемента; пратећи елемент архисеме из полазног садржаја у циљном постаје основни; семантичке компоненте, семе нижега ранга овом мутацијом нису захваћене; за реализацију циљног семантичког садржаја поред овако трансформисане архисеме битно је учешће бар једне од сема нижега ранга, обично семе која се односи на величину, облик или запремину;

остале семе су у циљноме садржају, више или мање, десемантизоване. За реализацију новогa, секундарног семантичког садржаја потребна је семантичка позиција са детерминатором (исп. т. 59). Нпр. основни је семантички садржај лексеме *град* — *велико, добро изграђено људско насеље, обично административни, трговачки и културни центар веће области*; архисема овога садржаја је — *насељени људи* или *грађевине намењене људима*; елементи њени су *грађевине* и *људи*; семантичке компоненте су *велики, добро изграђен, центар* и др.; развитак новогa семантичког садржаја полази од трансформације архисеме *грађевине намењене људима* у нову архисему *људи из тих грађевина*; у новоме садржају од свих сема битна је само једна *велики*; на основу ње се разликују семантички садржаји *град сјава* и *село сјава*; друге семе у новоме садржају нису битне или постоје као потенцијалне; за реализацију новогa садржаја потребна је нова семантичка позиција са детерминатором у функцији предиката — *цео град је изишао на улицу, цео град сјава, цео град проишестује*; глаголи *изићи, сјавати, проишестивати* иницирају и омогућавају реализацију новогa садржаја.

107. И још нешто важно. Све лексеме једне лексичко-семантичке групе у којој се индукује метонимија имају могућност развијања регуларне полисемије по за њих општој метонимијској формули, али то никако не значи да свака од њих реализује тај потенцијал као посебну семантичку реализацију. Нпр., у групи речи са архисемом *јосуда, нађрава* у којој се *нешто држи, носи* лексеме *кашика, кашичица, шља, шљаница* и још неке регуларно развијају и значење *количина која сјаје у такву јосуду, нађраву*, док код лексема *шёрпа, лонац* та реализација изостаје. Разлоге за то видимо у томе што је у новој семантичкој реализацији *количина која сјаје у такву јосуду* лексема *кашика* или *шља* поред трансформисане архисеме присутна и сема из основне реализације која се односи на величину односно запремину; лексема *кашика* у семантичкој позицији *кашика брашна* реализује значење *количина (некег течног или распресијог) која износи око 25 гр*, што значи, именује нов појам друкчији од онога који имамо у примеру *кашика се увек сјавља с десне сјране њањира*. Употреба, пак, лексеме *лонац* у примеру *јојео је лонац кујуса* само је ситуациона метонимија, а не и ново значење зато што је за разумевање овога значења потребно знање о каквом је и коликом је лонцу реч¹¹⁸. Може се давати куварски рецепт, нпр., овакав: „10 жуманаца умутити са 10 кашика шефера, за-

¹¹⁸ Из ових разлога овакву употребу, тј. употребу у позицији која захтева ранији контекст О. П. Јермакова назива *консеквентном позицијом*, исп. Вторичная номинация в семантической структуре многозначных слов (Способы номинации..., 65).

тим додати 15 кашика ољуштеног самлевеног бадема итд.“ или „пет шоља брашна, шоља уља, шоља јогурта итд.“, али се не може давати куварски рецепт, нпр., овакав: „лонац брашна, шерпа уља итд.“; ово друго не може, могло би кад би се рекло „лонац од 1л или од 2л“; значи лексема *лонац* сама не може реализовати ново значење, већ може само ситуационо бити метонимијски употребљена. Или — лексеме из лексичко-семантичке групе са општим значењем *организација* имају могућност регуларног развијања значења *зграда у којој је она смештена*, и то значење развијају лексеме које именују организације које по традицији имају сопствене зграде са одређеним карактеристикама, које представници једне језичке и културне заједнице, по правилу, препознају и без знања о институцији која је у њима. Такве су *банка, школа, гимназија*, али таква, засад, није *институција* (иако неки од института имају сопствене зграде). Ова је одређеност по облику, архитектонским решењима и сл. део семантичког садржаја нове семантичке реализације (без семантичког садржаја нема ни семантичке реализације, заправо без сталности семантичког садржаја нема новог значења). Речи, пак, које означавају какву организацију која обавља своју делатност не у посебној згради већ у просторијама какве зграде немају, по нашем мишљењу, могућност семантичког ширења регуларном полисемијом, мада могу бити ситуационо метонимијски употребљене, као што је у примеру (који наводи М. Ивић) *Остала ми је рукавица у рачуноводству*, у коме имамо не ново значење, већ семантичку компресију као последицу елипсе. Исто имамо и у групи речи са значењем *организација* или *какво тело чије је функционисање оличено у доношењу одлука на седницама*, које се ситуационо употребљавају и у значењу *сасијанак, седница такве организације*. Или — узмимо два примера са лексемом *вагон*: *цео вагон сјава* и *продао је вагон шљива*; у првоме, према нашем мишљењу, имамо ситуациону метонимијску употребу, а не ново значење (за ново значење недостаје сема о броју, наравно приближном, људи и о сталности тога броја); у другоме, пак, примеру имамо нову семантичку реализацију *количина робе која може сјати у један тиретини вагон (обично око 10.000 кг)* са трансформисаном архисемом из полазног значења и семом *одређена количина, константна количина*.

108. Анализа лексикографских решења различитих случајева метонимијске дисперзије у речницима нашега језика, а и других словенских језика, показала је да има извесних недоследности које су, како мислимо, и лексикографске омашке¹¹⁹ и, ређе, последице недовољног сналажења појединих лексикографа. То нам је повод да кажемо нешто

¹¹⁹ Омашке могу бити и последица недостатка у грађи одговарајућих примера.

и о задацима лексикографа и о начину на који би требало решавати метонимијску дисперзију. Задатак је лексикографа, и када је у питању метонимијска, и када је у питању свака друга дисперзија, да на основу општих лексиколошких поставки, с једне стране, и анализе лексичке реалности, с друге стране, идентификују семантички садржај, или семантичке садржаје, сваке лексеме. А анализа лексичке реалности требало би да обухвата: анализу семантичке односно полисемантичке структуре дате лексеме, тј. компонентно (или какво друго) рашчлањавање сваке семантичке реализације, као и система асоцијативних веза међу њима, семантичку анализу деривационог система и творбеног модела коме дата лексема припада, анализу лексичко-семантичке групе за коју се она везује и анализу граматичких карактеристика сваког од установљених значења. Опште је лексикографско правило да се значења са истом архисемом дају под истом тачком (раздвојена тачком и зарезом или различитим словима). Такође је опште лексикографско правило да се у оквиру исте тачке не региструју значења која одговарају различитим граматичким категоријама. Такође је устаљена лексикографска пракса да се идентификује лексичка реалност у датоме времену, а не лексички потенцијал. Када се све ово, и још по нешто, узме у обзир, долазимо до неколико различитих случајева. Први случај имамо, нпр., код лексеме *град*: семантичке реализације *насељени људки* и *људи из њега* имају у основи исту архисему и исте семе (додуше у другој је реализацији мутирана архисема, а семантичке компоненте су унеколико десемантизоване; додатних сема у другој реализацији нема); друга је реализација факат лексичког система (што потврђује дериват *грађанин*) и треба је лексикографски регистровати; најбоље је то учинити, а тако се по правилу и чини, у истој дефиницији са првом реализацијом, само раздвојено тачком и зарезом. Други случај имамо, нпр. код лексеме *кашика*: семантичке реализације *део прибор за јело* и *количина* имају у основи исту архисему, али друга реализација има и једну нову сему — *око 25 гр*; ове две реализације требало би дати у оквиру исте тачке, али под различитим словима. Трећи случај имамо, нпр., код лексеме *заштитник*: реализације *онај који брзи заштити* и *оно чиме се брзи заштити* имају исту архисему, али не и исте семе; прва реализација се везује за именице које означавају жива бића, друга за оне које означавају предмете (стога имају различите акузативе у деklinацији); ове реализације требало би дати под различитим тачкама. Посебан је проблем регистровање лексема са општим значењем *воће* и *поврће*. Нпр., лексема *машина* означава *биљку јестивог плода* → *плод те биљке* → *сок од тога плода*; у прве две реализације имамо у основи исту архисему, у трећој, пак, реализацији *сок* готово се потпуно изгубио елеменат *биљка* из почетне архисеме; у све три реализације различите су семе нижега ранга; анализа полисемантичке струк-

туре ове лексеме (а она није мала, *малина* је и *младеж црвене боје*, и *јагодица на њрсију* и др.) показује да семантички садржај *биљка* не индукује нова значења (не индукује ни деривацију; а тако је у целој лексичко-семантичкој групи); семантички садржај *јлод* индукује све што се дешава у полисемији (и све што имамо у деривацији, нпр., *малинаси*); у првим двама реализацијама *малина* је заједничка именица, у трећој градивна; у првој реализацији *малина* је и лексема општег лексичког фонда и термин. И све ово треба имати у виду при тражењу лексикографског решења, а треба имати у виду и традицију у лексикографској пракси. Уобичајено је, не само у нашим речницима, већ у лексикографији уопште, да се реализације *биљка* и *јлод* дају у истој дефиницији раздвојене тачком и зарезом; ми бисмо радије ове две реализације дали у оквиру исте тачке, али под различитим словима, а разлоге за овакво решење видимо, с једне стране, у томе што прва реализација има и терминолошку вредност (а термини нису исто што и лексеме општег лексичког фонда, у њиховом семантичком садржају нема сема које би индуковале метафору) и, с друге стране, у бројним продуктивним семама присутним само у реализацији *јлод*; реализацију *сок* издвојили бисмо у посебну тачку због тога што у тој реализацији именица *малина* припада категорији градивних именица. И да поновимо и на овоме месту, испред квалификатора *боиш*. додали бисмо 'и' (*и боиш*.), а то би упућивало да реч припада и општем и посебном, терминолошком фонду.

Јединственог решења за овакве случајеве нема; свака се лексема мора процењивати посебно (наравно, у оквиру лексичких система за које се везује) и за сваку се одређује посебан поступак (посебан, али у оквирима усвојених, конвенционалних решења).

3) *Синегдоха*

109. Архисема је фокус трансформација индукованих синегдохом. И то синегдоху чини блиском метонимији, толико блиском да се неретко (и у семантици, и у поетици) тумачи као подврста метонимије¹²⁰. Ми тако не мислимо; код метонимијских трансформација имамо само мутацију архисеме и десемантизацију неких сема; код трансформација индукованих синегдохом имамо мутацију и измену архисеме (било губљењем партитивне семантике, било каквим другим семантичким проширењем или сужењем) и развитак нових диференцијалних, иденти-

¹²⁰ Исп. о односу синегдохе и метонимије (а и метафоре): N. Ruwet, *Synecdoque et métonymie*, Poétique, Paris 1975, 6/23; Tz. Todorow, *Synecdoque de la poésie*, Paris 1979; J. R. Taylor, *Linguistic Categorization, Prototypes in Linguistic Theory*, Oxford University Press, 1991, 122–141.

фикационих сема. И још нешто: метонимија је регуларна, она захвата све чланове једне лексичко-семантичке групе, док је синегдоха, да тако кажемо, индивидуална, нерегуларна, она захвата појединачне лексеме.

Четири су основна типа трансформација којима је у основи синегдоха. Први је онај који као резултат има употребу имена дела какве целине за саму целину: *глава део људскога тела* → *глава породице*. Други је онај који као резултат има употребу имена ширега појма за ужи појам или употребу имена ужега појма за шири појам: *коџа возило на точковима које служи за превоз људи и ствари* → *возим кола (= аутомобил)* и *мачка домаћа животиња Felis domestica* → *породица звери Felicidae*. Трећи је онај који за резултат има употребу имена једнога појма и за шири и за ужи појам: *народ = нација, и људство, свети уопште, и неки друштвени слојеви, и мноштво особа, и породица, укућани* и др. Четврти је онај који као резултат има употребу имена појма који означава какву групу за именовање појединца из те групе: *банда група разбојника* → *разбојник*. Објаснићемо сваки од ових типова.

110. Први је тип основна, да тако кажемо, права синегдоха. Семантички процес који резултира употребом имена дела какве целине за саму целину састоји се у трансформацији архисеме, у губљењу њене партитивности и десемантизацији и ресемантизацији једнога броја сема полазног семантичког садржаја. Нпр. лексема *глава* развија више значењских група индукваних синегдохом или синегдохом у садејству са метонимијом или метафором.

2. а. *памет, интелигенција; мисли, свесни, сећање; схваћање, дух*: човек јаке главе; ко зна где му је глава; он је Француз с немачком главом. **б.** (често с атрибутом добра, велика и сл.) *умна, даровита особа*: Винавер је добра глава.

3. а. *животи (често у устаљеним говорним обрцима с глаголама: бранили, дали, давали, (из)губили, заложити, стављати, чувати и др.)*: дати главу за нешто. **б.** *покр. убиство у крвној освети; утврђена цена која се плаћала брајствено убијеног приликом измирења, крвнина*. — Састасмо [се] ... да умиримо два домаћа браства ... око главе покојнога Рада (народна приповетка). Да плати само половину главе (Правдоноша 1851).

4. а. *особа, личности, појединац*: самохрана глава. **б.** *заст. пореска глава*. **в.** (обично допуњено речима: стоке, брва и сл.) *грло, брав; јединка роја, јата и сл.*

5. а. *личности која руководи, управља; старешина, руководилац, вођа, првак*: глава куће, глава покрета. **б.** *онај*

који се својом сјособношћу, својим талентом највише истиче у једној делатности, главни представник: Данте је глава свих песника.

Значења дата под тачкама **4. а.** и **б.** настала су синегдохом, без садејства са метафором или метонимијом. Лексема **глава**, која у основном значењу реализује и именује платисемични семантички садржај *горњи део човечијег, односно предњи део живоћинског тела* у коме се налази мозак и главна чула у овим секундарним реализацијама именује *особу, појединца*. А овај пренос номинације омогућиле су трансформације и у архисеми, и у семама нижега ранга; архисема је изгубила партитивност, партитивну семантику (*део човечијег или живоћинског тела* → *човек или живоћинња*); семе *горњи, предњи* десемантизовале су се, изгубиле су се. У значењу датом под **4. б.** развиле су се и додатне семе са информацијама *одрастао, који води кућу, домаћинство, који привређује*. Значење дато под **4. в.** развијено је на исти начин као и значење дато под **4. а.**, само је њему полазиште *живоћинња* из основног платисемичног садржаја.

Семантичке реализације дате под **5. а.** и **б.** мотивисане су, с једне стране, синегдохом и, с друге стране, метафоричном трансформацијом двеју сема из полазног садржаја, једном којој је у основи информација о положају који глава заузима у односу на тело и другом којој је у основи намена, функција органа смештених у глави.

Семантичка реализација дата под **2. а.** развијена је метонимијом (*глава* → *оно што је у њој*) и метафором (према семи намене, функције мозга) из основног семантичког садржаја (*глава* → *мозак* → *тамет*), а, даље, према овој реализацији синегдохом је добијена реализација дата под **2. б.** *умна, даровита особа*.

Семантичка реализација дата под **3. а.** развијена је синегдохом у садејству са метонимијом према основном семантичком садржају; у реализацији датој под **б.** имамо и додатних сема, оних које носе информацију о убиству и крвној освети (ова се реализација могла развити независно од оне дате под **3. а.** и паралелно са њом из основног садржаја).

И кад смо већ код тачке **3. б.** да кажемо и ово. У дефиницији датој за ову тачку употребљена је лексема **крвнина** у значењу *одишети, накнада (обично у новцу) која се роду убијеног давала за убиство, за крв, односно за неуказану помоћ, крварина, умир*; она је дериват, њој је у основи лексема **крв** у значењу *животи као биолошко постојање*, које је синегдохом развијено из основног садржаја *црвена нејровидна течност, састављена од крвне плазме и еритроцити (црвених крвних зрнаца), која непрекидно кружи организмом обезбеђујући исхрану ће-*

лија и размену материја (и лексема **крварина** из дефиниције дате под **крвнина** настала је на исти начин).

Да наведемо још који пример: **грло** → *јединка сйоке, ређе живине; крѳв* → *као симбол куће и онога што она значи за човека: дом, кућа; склониште, место где се неко може склонити, сместити; уточиште, прибежиште; лице* → *људска јединка, особа, личности.*

111. Готово у свим приручницима синегдоха је дефинисана као пренос имена дела какве целине на саму целину и обрнуто. Тога обрнутог нема, или га ми бар нисмо нашли. Мислимо да је могућ само пренос имена дела какве целине на саму целину, и то не било ког дела већ онога најважнијега, онога који је, на неки начин, симбол целине.

112. И још нешто. Ситуационих синегдоха има више од оних првих, лексичких; није свака синегдоха елеменат лексичког система, нпр. у реченици „храни петора уста“ имамо синегдоху, али ипак *уста* у систему не развијају значење *особа, лице* или *дете*; поготово није део лексичког система она синегдоха где имамо пренос имена каквога посебног, издвојеног појма на појам са којим је у вези, као у стиху „кад устане кука и моштика“¹²¹.

113. Други је тип синегдохе онај код кога имамо пренос номинације са ширега појма на ужи појам, односно са хиперонима на хипоним; у основи је његовој следећа трансформација: архисема из полазног семантичког садржаја остаје иста и у секундарном, семе из полазног такође остају неизмењене, али се поред њих развијају и нове, диференцијалне, оне на основу којих се један хипоним разликује, с једне стране, од хиперонима и, с друге стране, од других хипонима. Нпр., лексема **кѳла** са основним значењем *возило на шочковима (најчешће на четири шочка) које служи за превоз људи и ствари* развија четири значења која су са основним у односу *хипероним* → *хипоним*: **а.** *запрежно возило.* **б.** *аутомобил или слично возило са моторном или електричном вучом.* **в.** *део железничке и сл. композиције, вагон.* **г.** *заст. железница, воз.*

Или — лексема **жена** са основним значењем *особа полно сувройна мушкарцу, људско биће способно за рађање* развија три семантичке реализације које се према основној налазе у односу хипонимије: **2.** *она која је у браку, која је удаћа; сујруга, другарица у односу на свог мужа.* **3. а.** *женски члан породице који се брине о пословима у кући,*

¹²¹ Или — узмимо пример Ц. Тејлора: „Конобар ... може да каже: „Свињски одрезак је отишао, а није платио“, јер је ситуација у овом случају сасвим одређена и контекст је у потпуности познат“ (J. R. Taylor, op. cit., 122).

домаћица, кућаница. **б.** она која за *платиу*, награду ради у *пљућој* кући, *служавка*, *девојка*, *кућна помоћница*.

И кад смо већ код *девојке* из последње дефиниције, да кажемо и то да је ово значење лексеме **дѐвѓјка** добијено овим типом синегдохе од основног значења *млада неудаѓа женска особа*.

Или — лексема **чѓвек** развија ова два, из синхроничне перспективе рекли бисмо, основна значења *друшѓвено биће које мисли, говори и располаже способношћу да ствара оруђа и да се њима служи у процесу друшѓвеног рада и зрео, одрасѓао мушкарац*; из дијакроничне перспективе могла би се претпоставити примарност и првога и другога (с обзиром на језички виши хијерархијски ранг мушкога рода), дакле, могао би се претпоставити процес *људско биће ↔ мушкарац*; према другоме значењу *мушкарац* развило се хипонимично значење → *муж, суѓруг* (народски и разговорно).

114. Ова могућност преноса имена хиперонима на хипоним, и, евентуално, преноса имена хипонима на хипероним широко је искоришћена у зоолошкој и ботаничкој класификацији и таксонимији (не само у нашем језику, већ у европским језицима уопште). Нпр.:

гѓлуб је и назив за *пѓице* из рода *Columba* са многобројним *пѓдврстѓама* (*према изгледу, начину живѓћа, уѓпѓреби*) и *оѓпѓи* назив за ф. *Columbidae* и ред *Columbiformes*, у које *стада* и род *Columba*.

грѓч је и *слѓководна риба дугачка око 40 см* *Perca fluviatilis* из ф. *Percidae*, са *кошѓаним скелетѓом* и *чврстѓим бодљама* на *предњем делу лећног ѓераја* и *оѓпѓи* назив за *рибе* из ф. *Percidae*.

мѓчка је и *домаћа живѓћѓиња са већим бројем врстѓа, сисар* *Felis domestica* из ѓор. *Felcidae* *виѓког, веома ѓокреѓљивог ѓела, мале, округле главе, оѓѓрих канѓа, изоѓѓреног чула слуха и мириса, с длаком која може биѓи различѓѓе боје* и у мн.: *ѓородиѓа звери Felcidae, у коју стадају домаћа и дивља мачка, лав, леѓпард, рис и др. (у јд.: звер из ѓѓе ѓородиѓе)*.

кѓкѓш је и *оѓпѓи* назив за *пѓице* из ѓор. *Gallidae*; назив за род *Gallus* из *ѓѓе ѓородиѓе*, и назив за *пѓице* из реда *Galliformes* у који *стада* и ѓор. *Gallidae*, и *домаћа ѓриѓѓѓомљѓена врстѓа* *Gallus domesticus* из ѓор. *Gallidae*, која се *гаји ради меса и јаја; женка ѓѓе врстѓе*. Исте ове термилошке јединице имамо и код лексеме **кѓкѓшка** (**кѓкошка** и **кѓѓкошка**); интересантно је да лексема *кокошка* има развијенију полисемантичку структуру од лексеме *кокош*, која је обичнија као зоолошки термин; ово је свакако резултат веће морфолошке адаптираности у систем лексеме *кокошка* (*кокош* припада малом броју именица женскога рода на сугласник, односно на -*ѓ* морфему, које се губе било прелазећи у категорију мушкога рода, било добијајући творбене форманте типичне за категорију женскога рода).

Или — **каранфил** (каранфил) је и врло разгранат род вишегодишњих зељастих, ређе њолугрмасних украсних биљака *Diathus* и систематски назив за ф. *Cariophyllaceae* којој припада велики број родова са око 1500 врста углавном зељастих биљака, чије је стабло коленима издељено, а плод им је чахура.

Или — **љубичица** је и вишегодишња мала зељаста башњенска или шумска биљка *Viola* из ф. *Violaceae* са око 800 врста чији су цветови обично љубичасте боје и врло пријатно миришу и врста ове биљке *Viola odorata*.

Искоришћавања могућности трансформација *хипероним* ↔ *хипоним* има и у другим термилолошким системима, нпр. у математичком¹²², али је она у зоолошкој и ботаничкој терминологији посебно изражена зато што је општенародна лексика основ ових терминологија, па су општи лексички принципи на њу лако применљиви¹²³.

115. Трећи је тип онај код кога имамо употребу имена једнога појма и за шири сличан појам и за ужи сличан појам, сличан по семском саставу у семантичком садржају. Нпр. лексема *земља* развија више значења овим типом семантичких трансформација:

1. **а.** *(земља) њланетња на којој живимо, њређа унуџрашња њланетња у Сунчевом систему. б.* *наша њланетња односно њена њовршина као место, њпростор живоџа и њљудске делатности, свети; њо религиозном схваћану: овај свети, место где њпроводимо живоџ од рођења до смрти.*

2. **а.** *водом њнеокривени део Земљине њовршине, коџно, сухо. б.* *њовршина Земље, граница Земљине коре и ваздуха; Земљина њовршина и слојеви, маџерија испод ње као њодлога на којој живимо, њгле. в.* *њовршина, њпростор за обраду, искоришћавање, њоседање, земљиниџе.*

3. **а.** *мека џрошина расџреситња маџерија њо Земљиноџ кори (минералног или органског њорекла).*

4. **а.** *држава, национална џеритџорија, уоџиџиџе веђа џеритџоријална јединица*¹²⁴.

¹²² Исп. А. В. Ицкович, О нулевом значени класифицирујуџего признака, Проблемы структурной лингвистики, Москва 1978.

¹²³ О овоме в. Е. Л. Гинзбург, Конструкции полисемии в русском языке — Таксонимия и метонимия, Москва 1985, 4–47.

¹²⁴ Исти пример за исти тип полисемантичне дисперзије у руском језику (додуше, нешто друкчије схваћене) наводи и Кузњецова; и ми смо га навели да бисмо показали универзалност ових семантичких трансформација; исп. Э. В. Кузнецова, Лексикология русского языка, Москва 1982. и 1989.

Или — лексема **на́род** реализује се у више значења која су међу собом у односу *шири њојам* ↔ *њојам* ↔ *ужси њојам*; то су значења, да наведемо бар нека, *нација*; *еџничка груџа*; *сџановниџиво*; *људи на нижим сџејенима имовинске и друџивене хијерархије*, *људсџиво уоџиџе*; *мноџиво особа*; *џородица*, *укућани*; *џород*, *џоџомсџиво*.

Или — лексема **биље** реализује се, такође, у више значења која су међу собом у односу *шири њојам* ↔ *њојам* ↔ *ужси њојам*: *оџиџи назив за биљке*; *зељасџе биљке*; *зељасџе биљке које имају лековитџу или, џо народном веровању, чудоџворну моћ*.

Уопште, многе од материјалних (*зџмља*, *вџода*, *вџздух* и др.) и збирних именица, или оних које се као збирне понашају¹²⁵ (*на́род*, *војска* и др.) шире своју полисемантичку структуру синегдохом овога типа.

116. Четврти је тип синегдохе онај кога имамо употребу имена какве групе лица за лице из те групе. Нпр. *ба́нда груџа разбојника*; *разбојничка лоџовска друџина* → *џојединаџ из џакве груџе*, *бандиџ*: *Мандићко, спреми дџецу у кревет и не дери се! ... Што, бандо, дџецу плашиш? (Барковић Ј.), или са избледелим значењем: Петре, бандо, кад ћеш већ једном почети да учиш! (из разговорног језика); војска* → *војник или човек уоџиџе*: *Стој, војско, не дај се — опомену лекар [Мичета] (Кушар М.); ЈУЛ џарџиџа, организација* → *џриџадник џе џарџиџе, џе организације*: Он је ЈУЛ, питај њега за то (из разговорног језика).

Овај је тип семантичких трансформација веома редак у лексичком систему¹²⁶; семантички садржај добијен као резултат ових трансформација има и елемената експресије, што се види и из семантичке позиције у којој се он реализује — по правилу, то је вокатив или предикатив.

4) *Меџафора*

117. Вратимо се накратко семантичком садржају. Семантички садржај је унутрашња вредност, значење какве лексеме. То је семантичка идентификација појма на који се односи номинација какве лексеме. И та се семантичка идентификација, или, по другој терминологији, семема, састоји из појмовне вредности референта и његових релевантних

¹²⁵ О оваквим именицама в. М. Ivić, *Izbrojivost onoga što imenica označava kao gramatički problem*, *Lingvistički ogleđi*, Biblioteka XX vek, Beograd 1995, 9–36.

¹²⁶ Граматичке трансформације у овоме смеру и нису тако ретке; нпр. *Сунцокрет* је прекрио војвођанска поља; в. о томе Ж. Станојчић, *Синтакса језика Лазе К. Лазаревића II*, *Реченички односи*, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 5, Београд 1980, 22–23. и *Граматичке структуре за означавање непознатог (неноминативног и номинативног) агенса у језику П. П. Његоша и Ива Андрића*, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 18/2, Београд 1990, 449–459.

елемената реализације. Појмовна вредност представља семантичку компоненту вишега ранга, архисему, ону сему која је заједничка за целу лексичко-семантичку групу којој лексема припада. Релевантни елементи реализације представљају семантичке компоненте, семе нижега ранга једнога семантичког садржаја; оне су индивидуалне, и самим тим диференцијалне: на основу њих се разликују лексеме у оквиру једне лексичко-семантичке групе. И једно узгредно објашњење. Кад кажемо да су семе нижега ранга индивидуалне, то значи да је комплекс сема нижега ранга у једноме семантичком садржају индивидуалан, уникалан, непоновљив. Нпр. семантички садржај основне реализације лексеме **глава** могао би се декомпоновати овако: *део људскога тела (архисема) + округласи, лойиаси, горњи, у коме се налази мозак и главна чула (семе нижега ранга)*; семе *лојиаси, округласи и горњи* налазимо и у семантичким садржајима других лексема, као што су *лојита* или *кров*, али је спој, комплекс ових сема са семама *мозак, главна чула* јединствен, непоновљив у лексичком систему.

118. Да прво, према нашем схватању, дефинишемо метафору. Метафора је пренос номинације с једнога појма, референта на други, односно с једнога семантичког садржаја на други мотивисан аналошким повезивањем семантичких компонената, сема нижега ранга, уз обавезно замењивање појмовне вредности, архисеме полазног семантичког садржаја појмовном вредношћу, архисемом циљнога семантичког садржаја. Нпр. једно од секундарних значења лексеме *глава* гласи *заобљени, проширени задебљали крај или део предмета* (глава клина, глава бедрене кости). Декомпоноваћемо овај семантички садржај и упоредићемо га са основним; његова је архисема *део предмета*, а семе су *крајњи, округласи, проширени*. Заједнички елемент ових семантичких садржаја, тј. основне и секундарне семеме лексеме **глава** налази се у семантичкој компоненти *округласи*, евентуално и у семантичкој компоненти *крајњи*, која је добијена трансформацијом компоненте *горњи* из основног семантичког садржаја. И само је овај семантички елемент омогућио асоцијативно повезивање ових двају семантичких садржаја; а ово је асоцијативно повезивање, даље, резултирало преносом номинације с референта, са појма *глава као део тела* на референт *проширени део предмета* (глава клина).

119. Објаснићемо процес преноса номинације. Када се у комуникативном акту јави потреба да се назове, именује, нпр., *проширени део клина*, а особа која шаље поруку, адресант не зна лексему с том номинационом вредношћу, или не може да је се сети, онда се у језичкој свести адресанта почињу сукцесивно одвијати четири процеса: први је декомпозиција, анализа семеме коју треба номинирати и уочавање карактеристичних семантичких елемената у њој, што у нашем случају

значи перцепцију основних карактеристика дела *клина* — *округласић*, *проширен*; други је претрага лексичког фонда у језичкој меморији, потрага за лексемом у чијем се семантичком садржају налазе такви елементи, што, опет, у нашем случају значи активирање у језичкој меморији лексеме *глава* и елемената њеног семантичког садржаја; трећи је у повезивању семантичких елемената семантичког садржаја у претрази нађене лексеме са елементима садржаја који треба номинovati односно повезивање елемената садржаја лексеме *глава* са елементима садржаја који треба именовати, тј. повезивање сема *округласић*, *проширен* из циљнога и нађеног семантичког садржаја; и четврти је у композицији, синтези елемената циљнога садржаја око везивног елемента, око елемента који мотивише ово повезивање, тј. око сема *округласић*, *проширен*. Резултат ових процеса је секундарна номинација, што у нашем примеру значи да је лексема *глава*, која примарно номинира семему *горњи део човечијег, односно предњи део животињског тела у коме се налази мозак и главна чула* секундарно искоришћена за номинирање семеме *заобљени, проширени, задебљали крај или део предмета* (глава клина). Дакле, адресант је познатом лексемом именовано нови појам. А прималац поруке, адресат, опет, у процесу анализе и синтезе односно декомпозиције и композиције познате и циљне семеме дешифрује поруку и дешифрујући поруку идентификује тај појам¹²⁷.

¹²⁷ Многи су се умни људи, логичари, филозофи, математичари и, свакако, семантичари, бавили метафором, почевши још од Аристотела (Аристотел, О песничкој уметности (у преводу М. Ђурића), Београд 1955, 41), неки и више пута враћајући се на њу (исп., нпр., М. Блек, *Метафора* и *Још о метафори*, у књизи *Метафора, фигуре и значења*, Зборник теоријских радова (изабрао и приредио Л. Којен), Београд 1986, 55–78 и 145–178; В. Н. Телия, *Типы языковых значений, Связанное значение слова в языке*, Москва 1981, *Коннотативный аспект семантики номинативных единиц*, Москва 1986. и *Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспресивно-оценочная функция, Метафора в языке и тексте*, Москва 1988). Свесни смо да нећемо моћи навести имена свих оних којима много дугујемо; навешћемо само једно размишљање о метафори, размишљање Михаила Петровића, нашег, и не само нашег, великог математичара с краја прошлога и почетка овога века: „За један скуп чињеница (S) каже се да су међу собом сличне са једнога гледишта G, ако за њих постоји један скуп (F) заједничких појединости од интереса са тога гледишта; сличност се тада састоји у самој егзистенцији скупа (F). То чини да се скуп (F) може назвати језгром сличности чињеница (S) са гледишта G. Такве чињенице (S) припадају тада једној аналошкој групи везаној за гледиште G. У језгро сличности улази само оно што се, кад буде апстраховано ослободивши га његовог спољњег руха, различито од једне чињенице до друге, покаже као истоветно за све те чињенице. Језгро, дакле, своди сличност, ма колико ова била површна или овлашна, на истоветност.

Кад се нпр. каже да је плодна идеја у глави великог мислиоца слична зрну пшенице које је пало на плодно земљиште, мисли се на сличност чије је језгро: клица која, наишавши на погодан терен, развија је и производи мноштво нових

120. Нешто о условима које мора задовољити нађена лексема, лексема која ће послужити за именовање новог појма, лексема која може реализовати секундарну номинацију. Три су, колико засад видимо и знамо, таква услова: 1. лексема мора припадати ускоме делу општег лексичког фонда, ономе који је свима познат, или који је познат највећем делу говорника; 2. лексема мора бити или проста, неизведена реч или дериват који у своме семантичком садржају има цео или готово цео семантички садржај речи која му је у творбеној основи и 3. семантичка реализација, семема такве лексеме мора бити садржај њене основне семантичке реализације или реализације која је на путу да се по својој самосталности приближи основној или изједначи са основном. До овога смо закључка дошли индукцијом, обрадом и анализом многих полисемантичких структура различитих лексема у нашем језику, у словенским језицима и у неким европским језицима, најчешће у француском и енглеском¹²⁸.

121. Овоме закључку, до кога смо дошли искуственим путем¹²⁹ слеђује и теоријско објашњење. Наиме, основне, неизведене речи у своме семантичком садржају имају најразвијенији комплекс семантичких компонената, највећи број семантичких компонената; у семантичком садржају изведених речи, деривата број семантичких компонената ве-

бића“ (М. Петровић, *Метафоре и алегије*, приредио Д. Трифуновић, СКЗ, Београд 1967, 42). На размишљања М. Петровића о метафори скренула ми је пажњу И. Грицкат; да сам их раније знала, рекла бих да идеји о скуповима и апстраковању њихових делова много дугујем.

¹²⁸ Овоме су закључку допринели, морамо рећи и захвалити се, и многи дипломски радови студентата Групе за српски језик Филолошког факултета у Београду, као и неколико завршних радова полазника специјалистичких језичких студија. Теме ових радова су биле: анализа полисемантичких структура лексема какве лексичко-семантичке групе у српскоме језику, у једноме словенском језику и у једном западнословенском језику (а избор језика зависио је од самих кандидата и њиховог владања различитим језицима) (нпр. оних лексема које именују спољне или унутрашње делове људскога или животињскога тела, затим анализа полисемантичких структура делова главе, даље, анализа полисемантичких структура лексема које именују кућу и њене делове, даље су на исти начин обрађене лексеме које именују различито воће и поврће, па полисемантичке структуре лексема које именују домаће животиње итд. итд.). (Исп. Р. Марковић, *Гранање значења речи које означавају кућу и њене делове*, Наш језик, књ. 29, св. 1–2, Београд 1991, 55–76).

¹²⁹ Ово се закључивање проверава и веома једноставним тестовима. Испитанику се даје задатак да именује више предмета за које се претпоставља да им назив не зна; када их испитаник именује, најчешће користећи се познатим лексемама у секундарној номинационој функцији, поставља му се питање зашто је тај предмет тако назвао; одговори су, по правилу, „зато што личи на то и то“ или „зато што је округло као глава“ и сл. Више оваквих тестова извела је Р. Марковић са ученицима Филолошке гимназије у Београду.

ома је скроман, и оне су најчешће непродуктивне или слабо продуктивне, и у полисемантичкој дисперзији, и у деривацији (и велики опшнени речници ово потврђују: просте, основне речи у њима су дате са много значења, а изведенице са веома мало значења, неретко и само са једним)¹³⁰. Даље, само се лексема у основним својим реализацијама, или у реализацијама које се развијају у основне, могу употребити у функцији секундарне номинационе јединице зато што су само оне независне од контекста; лексема употребљена у слободној семантичкој функцији увек реализује свој основни семантички садржај; секундарни семантички садржај реализује се увек у одређеној семантичкој позицији, а када је у питању метафорички добијен секундарни садржај, онда је то најчешће синтагматска позиција у којој лексема секундарно употребљена има функцију управног члана, а лексема у функцији зависног члана директан је њен семантички и синтаксички детерминатор. А да би се могла постићи директна детерминација услов је да лексема буде у слободној позицији. Разумљиво је да полазна лексема мора бити реч опште позната, познатог семантичког садржаја јер се само такав семантички садржај може декомпоновати и само се из таквога садржаја може издвојити семантичка компонента која ће се асоцијативно повезати са истом компонентом циљнога садржаја, онога који ће се секундарно номинирати полазном лексемом¹³¹.

122. Свака од семантичких компонената, сема нижега ранга може бити мотивациона база за асоцијативно повезивање двају семантичких садржаја, односно може бити фокус за развитак новог значења, нове семантичке реализације (са семасиолошког становишта), тј. може бити индуктор преношења номинације с једнога појма на други (са ономасиолошког становишта). То су семе које се односе на облик, боју, какво друго својство, на место које појам заузима, на намену, функцију, на

¹³⁰ Интересантан је опис значења простих речи који даје А. Белић (О језичкој природи и језичком развоју I, Београд 1958, стр. 21): „Правим именицама ја називам за наше језичко осећање немотивисане именичке речи које значе реалне предмете или такве појмове којима се обележава збир особина каквог предмета“. Даље, говорећи о речи *нога* А. Белић наставља: „Зашто је та реч морала бити или зашто је била немотивисана? Зато што је обележавала збир особина само једног или јединственог појма. Да је мотивисана, она би обележавала особину по којој је предмет назван јер би тада морао бити схваћен или као вршилац какве радње или као носилац какве особине“.

¹³¹ Ове смо појмове назвали полазним и циљним, мада се они именују и другим терминима, нпр. садржај и преносник (А. А. Ричардс, О метафори (у књ. Метафора, фигуре и значења, Зборник теоријских радова, приредио Л. Којен, Београд 1986, 26), главни и споредни предмет (М. Блек, Метафора, у истом зборнику, 74), екстензионал и интензионал (В. Н. Телия, Коннотативный аспект семантики номинативных единиц, Москва 1986, 69).

вредносну оцену итд., да не набрајамо све могуће елементе реализације једне појмовне вредности.

123. *Метафоричне асоцијације по облику* веома су чест индуктор нових семантичких реализација, и доста често у садејству са неком другом мотивационом везом. А то значи да не мора само једна сема учествовати у метафоричном процесу, већ то могу бити и две семе, или ређе више њих.

Анализираћемо полисемантичку структуру лексеме **врат**.

Семантички садржај основне реализације у Речнику САНУ дат је под тачком **1.** (што је и нормално и лексикографски уобичајено) и дефинисан је као анат. *део тела који везује главу и шруи*; а то би у резултату компонентне анализе дало *део тела (архисема) + сужени + који везује (семе)*; прва се сема (*сужени*) односи на облик, друга се сема (*који везује*) односи на намену, функцију¹³².

Под другом тачком дато је више семантичких реализација повезаних општом дефиницијом.

2. сужени или њањи део нечега поред проширеног крајњег дела или врха, а то су: **а.** између круне и корена зуба; **б.** између зглобне јабучице и цевастог дела бујине кости; **в.** између корена и стабла код дрвета, чокоћа; **г.** између плода и петељке (код једне врсте јагода); **д.** између стабљике и класа (код сирмог житија) (стабљика је жуте боје, а врат класа осушио се и утањило); **ђ.** код суда или каквог кесастог предмета, органа близу отвора, грлић (уски врат на боци; врат материце); **е.** између главе и шруице код врга, шишке; **ж.** између главе кундака и сандука код пушке или пушкомитраљеза (стегао врат од кундака); **з.** између главе и резонаторске кућице неких музичких инструмената (виолине, гусала, гитаре и др.); **и.** између сечива и ушца код неких оруђа (мошике, будака, секире, српа и др.).

Семантичке реализације дате под тачком **2.** секундарне су, индиковане су семантичким компонентама, семама нижега ранга из основног семантичког садржаја; свима је њима извориште и у семи која се односи на облик (*сужени*) и у семи која се односи на намену (*који везује*); једино је у семантичкој реализацији датој под **ђ.** *код суда или каквог кесастог предмета, органа близу отвора, грлић* нешто мање

¹³² Да похвалимо лексикографе, слободно бисмо могли рећи, без много претеривања и лексикографе свих времена: лексикографске дефиниције, често, представљају декомпоноване семеме.

изражена компонента *који везује*. У општем делу дефиниције који је заједнички за све ове тачке *сужени или њањи део нечега поред проширеног крајњег дела или врха* дата је заједничка архисема за све семантичке садржаје идентификоване под овом тачком.

Под тачком 3. дата је једна терминолошка реализација дефинисана као техн. *део осовине за који су ујврђена крила код ветрењаче*.

Издвајање ове реализације од оних датих под тачком 2. условљено је само њеним везивањем за специјални, терминолошки лексички фонд; других разлога за то није било (а и овај једва да је довољан; могло се и друкчије поступити); и она је добијена истим моделом метафоричне трансформације.

Под тачком 4. дата је идентификација покр. *део јарма који належе волу на враи кад се ујрегне*.

А под тачком 5. дата је дефиниција нар. *задње нејце и ресица*.

Ове две семантичке реализације нису добијене на исти начин као оне дате под тачкама 2. и 3. Додуше, прва од њих је добијена једним од модела метафоричне полисемантичке дисперзије, али не метафоричном трансформацијом семе која се односи на облик, већ метафоричном трансформацијом семе која се односи на место које појам референта заузима. Друга и није метафорична већ метонимијска. А ми смо их овде навели само да бисмо показали разноликост полисемантичке дисперзије у оквиру исте лексеме.

124. Дужни смо да објаснимо неке од лексикографских поступака примењених при идентификацији семантичких реализација лексеме **вра̄т**. Прво. Основна семантичка реализација квалификована је као анатомска. То је само делимично коректно. Заправо, ова лексема у овој семантичкој реализацији припада и општем и специјалном, терминолошком фонду, тј. *враӣ* је у основном значењу и општа реч и анатомски термин, и то би се могло показати симболом квалификације који би гласио: и анат.; оправдање за овакав квалификатор налазимо, с једне стране, у потреби разликовања лексема које припадају само специјалном лексичком фонду, као што је, нпр., *амѣба* зоол., од оних које припадају и општем и специјалном, као што је, нпр., *мачка*, за коју бисмо предложили квалификатор: „и зоол.“ и, с друге стране, у томе што одсуство квалификатора, маркера, у нашој лексикографији, као и у другим лексикографијама, значи припадност лексеме општем лексичком фонду. (Маркер би у оваквим случајевима могао стајати и у загради или имати какав друкчији облик, али једно је сигурно — овакву употребу, специјалну и општу, несумњиво је, треба и обележити). Друго. У дефиницији, опет основног семантичког садржаја, изостају неки битни семантички елементи, битни и за општу и за терминолошку реч; за општу реч битна је сема *сужени* (која индукује читаву групу значења),

а за термилошку битан је податак о органима смештеним у врату (а то је битно и за значење дато под тачком 5.). Треће, о значењима обједињеним у тачки 2. Заједнички део дефиниције упућује само на исту архисему (у неким случајевима, као код одреднице **јѐзик** у тачки другој, и на заједничку сему нижега ранга) односно упућује на архисему која је добијена компоненцијалном анализом различитих семантичких садржаја. Редослед семантичких реализација не упућује на ланчаност полисемантичког развитка, не упућује на то да се, нпр., семантички садржај идентификован под **б.** развио из онога идентификованог под **а.** Редослед је у оваквим случајевима условљен прагматичним разлозима (фреквенцијом употребе, немаркираношћу/маркираношћу употребе и сл.). Семантичке реализације дате под свим овим тачкама настале су независно једна од друге, а све појединачно зависно од семантичких компонената које се односе на облик и намену из основне, примарне семантичке реализације. Оне су, заправо, резултат вишеструког понављања истог модела семантичке трансформације и еклатантан су пример радијалне, зракасте полисемантичке дисперзије. И још нешто. Радијална семантичка дисперзија је далеко чешћа од ланчане, оне код које се једно секундарно значење развија из другог, такође секундарног значења; ланчана је дисперзија, по правилу, само један од сегментата радијалне (какво имамо у једноме случају код лексеме **грѐна**, што ћемо мало касније и илустровати).

125. Даћемо још неколико илустрација полисемантичке дисперзије којој је мотивациона база у семама које се односе на облик. Интересантна је лексема **јѐзик** због великог броја секундарних реализација развијених по овоме моделу:

1. анат. *ѝљоснаѝи, ѝокреѝљиви мишићни огран у усној дуйљи код човека и виших животиња, углавном код кичмењака, који служи као орган за укус, за ѝремешање хране у усѝима и гуѝање и др., а код човека и као говорни орган.*

2. оно *ѝѝо* је својим обликом слично језику (1) **а.** *комадић, ѝарче коже на обући (ѝиѝели, чизми и сл.) ѝреко* кога се обућа везама, *ѝерѝлама* везује и *сѝеѝе*. **б.** *ѝомичан део браве који се ѝокреће кључем ѝри закључавању и оѝкључавању браве (шкљоцну зарђали језик браве).* **в.** *зуйчастѝи исѝакнуѝи део кључа којим се закључавају и оѝкључавају враѝа (кључ са зупчастим језиком).* **г.** *меѝална шѝика или игла, казаљка на ваги, ѝеразијама, чији је један крај уѝврђен на осовини а други је слободан и креће се, ѝоказујући ѝежину (оба таса стадоше, и језик на теразијама стоји на црној страни више него на сјајној).* **д.** *клаѝно*

у звона, звечак (истрчава клисар и стаје крај конопца који се протеже од језика главног звона). **ђ.** *йокрејни део чегртаљке који ударањем йо дрвеним шийкама йроизводи карактеристичне ошйре звукове* (клопарала је једино дрвеним језиком чегртаљка ноћног стражара). **е.** *йокрејни део скрејнице који се йри маневрисању йриљубљује уз главне шине* (скретничар треба да пази да је простор између језика скретнице и главних шина слободан). **ж.** покр. *дрвена шийка на йесйери којим се зайеже уже*. **з.** покр. *део левче на колима*. **и.** покр. *дугачко дрво у млину (сувари) у које се сйавља горњи шийаји део врейна*. **ј.** покр. *горњи, шийаји део јелека (на йредњој, грудној сйрани)*. **к.** покр. *йламен, дим, магла и сл. шийо се диже горе, йрамен йламена, дима, магле и сл.* **л.** узак, *издужени део, комад земљийа, шуме и сл.* (колиба је била смештена уврх уског језика пољане). **љ.** *уоийије оно шийо својим обликом йодсећа на језик (I)* (избијала су два дуга водена језика; ништа не помажу они исписани језици од папира на леђима ни формуле по рукама; кратки глечерски језици; бели картонски језик).

126. Метафорични модели мотивисани семом која се односи на облик увек су отворени, продуктивни. Њихову отвореност потврђује и последња наведена семантичка реализација са дефиницијом *оно шийо својим обликом йодсећа на језик*, као и потврде дате уз њу. Отвореност, готово неограничену могућност понављања овога модела потврђује и анкета коју смо спровели на двадесетак испитаника од десет (а било је и млађих) до тридесет година; показали смо им уско парче коже на поклопцу новчаника које се провлачи кроз пређицу и тиме затвара, осигурава новчаник; питали смо их како се зове то парче коже (рекли смо да нам је та реч потребна због рада на речнику); одговори су били: *језик на поклопцу или језик на преклопу, језичак за затварање и сл.*¹³³. Отвореност овога модела, његова фреквентност и лакоћа којом се примењује омогућавају и унеколико посебан тип дефинисања његових реализација; наиме, семантички садржаји добијени на овакав начин често се идентификују индиректно, ситагматским конструкцијама истога семантичког садржаја, нпр. *крал, сйрук, огранак неког йредмеја, или рукавац реке, ойока* (код лексеме **грана**), *клайно у звона, звечак, или йрамен йламена, дима, магле* (код лексеме **језик**), уз указивање само на мотивационе семе у заједничком делу дефиниције, без покушаја

¹³³ Ово потврђује и то да се метафора по облику рано усваја, свакако пре других метафора (и свакако касније од метонимије).

идентификације неких других, уколико их уопште и има, а доста често и без тог општег указивања (као што ћемо мало касније показати). Ово потврђује и последња дефиниција наведена под тачком љ., у којој је поновљено оно што је већ дато као општа идентификација; овај не сасвим коректан поступак, чини нам се, сведочи о томе да се лексикографу досадило да набраја конкретна, да тако кажемо, ситна и неважна значења која потврђују примери наведени под овом подтачком: два дуга водена језика; исписани језици од папира; глечерски језици; бели картонски језик.

127. Показаћемо исти процес и на лексемама које су у номинаци-оним, основним реализацијама зооними. Узмимо лексему **јџ**.

1. зоол. *сисар из реда бубоједа* Erinaceus из ф. Erinaceidae, *чије је тело с леђне стране и на боковима прекривено игластим бодљама.*

2. бот. а. *украшна биљка* Echinocactus albus и C. discolor из ф. Сactaceae, *чије округласто стабло има по ребрима бодље.* б. в. *бодљикара (а) (= гљива* Hydnum imbricatum, H. repandum из ф. Нудnaceae, *обрасла израшћајима који личе на бодље).*

3. *назив за разне најраве са шиљцима, зуйцима и сл.* а. *грађ. зуйчастии ваљак за набијање и равнање јуџева и насипа.* б. *вој. врста прејреке са гвозденим или бејтонским шиљцима.* в. *вој. оруђе за избацивање пројшћподморничких бомби.* г. *покр. врста коша од дивље лозе помоћу којег се хватају ракови.*

4. *врста накићи на женској каћи у старој градској народној ношњи.*

5. *етн. покр. јабука украшена, начичкана лешиницима која се припрема за Бадњи дан.*

6. *кожа најежена од хладноће (ако се од студени кожа стисне, онда подижу те жлездице као некаква зрнаца кожу, а такву кожу зовемо јежом).*

Све наведене секундарне семантичке реализације лексеме **јџ** имају извориште у обличкој семантичкој компоненти основног значења — *који је са бодљама, шиљастим израшћајима*, и све оне у својим семантичким садржајима имају ту компоненту као доминантну, бар што се номинације тиче, а архисеме су им, као што смо видели, различите: *врста биљке* (у семемама датим под тачком 2.), *каква најрава*, *какав предмет* (у семемама датим под тачкама 3., 4. и 5.) и, што није обично,

део људскога тела (у тачки б.). Замена зооморфне архисеме антропоморфном једино је обична у експресивним секундарним значењима типа она је лисица, док је у свим другима веома необична, ретка, готово је и нема; а ово је логична последица ранга који у лексичком систему имају антропонимске лексеми; у метафоричном саодносу њихово је место полазно, а свих других лексеми, лексеми са каквом другом архисемом, циљно, секундарно (опет, изузевши експресивни саоднос).

128. Илустроваћемо ово још једним зоонимом; даћемо део полисемантичке структуре лексеми **ја̀рац**.

1. а. зоол. мужјак козе Сарег.

4. разни предметни слични ја̀рцу (1а) а. гимнастичка дрвена сја̀рава (на четвори ноге, обложена кожом) за прескакање, козлић. б. покр. ногари за тескерисање дрва. в. зидарски ногари. г. покр. горњи криви део тешге, на којој се макља, деље дрво. д. покр. најрава за идрдржавање рамова с вошћинном ири њиховом прегледу. ђ. клинчић као ценџар у игри козица. е. вој. најрава за пробрјање зидова (у доба рајвовања сја̀рих Римљана), ован.

И овде је ситуација иста и очекивана; из полазне, основне семеме, са архисемом животиња, обличка сема захваћена процесом метафоричне трансформације индукује циљну семему са архисемом најрава, предмет.

129. У сажетом облику даћемо и полисемантичку структуру лексеми **гра̀на**:

1. тја̀њи, савитљивији део дрвета, израстао из сја̀бла (или из самог корена код жбуња), који се даље разгранаву у гранчице.

2. један од мањих делова у које се нешто дели а. крак, сја̀рук огранак неког предмета (чирак у три гране). б. део који се од иланинског масива одваја у сја̀рану, иланински ланац, иовијарац (ова планинска грана заклања Топлицу). в. рукавац реке, ојока (испод шеталишта кривуда једна грана од Дунава).

3. анат. а. део шаке или сја̀ојала од корена до прстију. б. иарожак (рог са дванаест грана).

4. а. врсја̀ накитна на сја̀рој женској српској грађанској ношњи; накит у облику гране уошћие. б. шара веза

у облику гране или сам вез који њо мотивима њодсећа на гране.

5. а. (при раздеоби неког основног појма) *део, област, њодручје деловања, стјука* (различите гране производње; сликарство као грана уметности). б. *врста, категорија, њиш* (од живе стоке свиње су главна грана богатства; добити од разних грана послова).

6. *огранак једне њородице народа, истњог народа, њлемена, веће њородице и сл.*

7. бот. покр. в. *њаздрен* *Rhamnus intermedia*.

Основни, номинациони семантички садржај компоненцијално анализиран дао би овај резултат: *део дрвета или жбуна (архисема) + мањи, њањи, издвојен из нечега, који се даље разгранав* (семе). Семантичке реализације дате под тачком 2. мотивисане су свим семама из основног значења. И ова значења (као и она дата под тачком 2. у полисемантичкој структури лексеме **врњт**) нису ланчаном дисперзијом повезана, већ су настала независно једно од другог, понављањем истог семантичког модела, а њихово спајање у једну тачку накнадна је семантизација издвојених процеса. По истом семантичком моделу развила су се и значења оквалификована као анатомска; боље би било да је ова квалификација изостала, а још боље да је замењена квалификатором: и анат. Значења дата под тачком 4. као мотивациону базу имају целу слику, цео облик појма идентификованог у основној реализацији; у томе се она унеколико разликују од оних која су добијена метафоричном трансформацијом сема које се односе на облик, код једних је у питању цео облик, код других део облика. Значења дата под тачкама 5. и 6. заслужују посебан коментар. Она су могла настати метафоричком трансформацијом по моделу *конкретно* → *ајстњракњно* од семантичког садржаја идентификованог као *један од њањих делова у које се нешњно грана* (датог под тачком 2.) или метафоричним асоцијацијама према семама нижега ранга из основног семантичког садржаја, опет, уз садејство модела *конкретно* → *ајстњракњно*; у првом бисмо случају имали ланчану семантичку дисперзију односно секундарну семантичку реализацију мотивисану такође секундарном реализацијом, у другом бисмо случају имали радијалну полисемантичку дисперзију. Који је развојни пут вероватнији — не знамо. Знамо само то да значења дата под 5. и 5. међусобно узрочно-последично нису повезана; она су се независно једно од другог развила, било од једне, било од друге мотивационе базе.

130. Даћемо још неколико илустрација полисемантичке дисперзије којој је мотивациона база у семама које се односе на облик. Навешћемо део полисемантичке структуре лексеме **јабука**.

1. бот. *воћка Malus из ф. Rosaceae са много врста, која рађа меснасти, округласти за јело укусне плодове; плод ње биљке.*

2. а. *лојтасти предмет, или лојтасти део, завршетак неког предмета (обично као дршка, ручица), кугла (равнотежа на кантару одржава се помоћу тучане изливене јабуке; тешка јабука балчака). б. покр. предњи, лучни део седла, ункаш (затурио узду на јабуку од седла). в. покр. грудваста балега.*

3. анат. а. в. *Адамова јабучица (под јабучица изр.) (= сиволашње испућење штијасте хрскавице грљана (нарочито изражено код мушкарца) rotum Adami). б. в. јабучица (3г) (= лојтасти заобљени крај зглобне кости). в. в. очна јабучица (под јабучица изр.) (= око, лојтасти меки орган смештен у очној дупљи).*

Мотивациона база за значења дата под тачкама 2. и 3. налази се у делу дефиниције иза тачке и зареза дате под тачком 1. односно у семантичкој реализацији *плод ње биљке* која је у метонимијском односу према реализацији *воћка Malus*. Које је од ових значења примарно, посебно, историјски примарно, а које секундарно — посигурно не знамо. Знамо само то да готово све лексеме из лексичко-семантичке групе речи са архисемом *воћка* имају и значење *плод ње воћке*¹³⁴. Даље, знамо, да је код свих њих мотивациони извор за даљу семантичку дисперзију управо у значењу *плод*, а ово би нам, бар са синхроничног становишта дало оправдања да устврдимо да је то значење и примарно; примарна, основна значења су управо она значења код којих је комплекс семантичких компонената нижега ранга најбогатији, чије су семе најпродуктивније. Код лексеме **јабука** сема *округласти, лојтасти* била је мотивациони фокус за развитак различитих семантичких реализација.

¹³⁴ Тако је често и у другим словенским језицима. Исп., нпр., у руском *груша* је и биљка и плод биљке, али *яблоня* је биљка, а *яблоко* је плод; у таквом односу су у нашем језику *дуд* и *дудиња*, *глог* и *глогиња*.

Ако бисмо судили по ситуацији у западноевропским језицима, у којима је лексема којом се именује биљка, дрво по правилу секундарна номинациона јединица, дериват или композит, закључили бисмо, с правом, да је семантичка реализација *плод биљке* примарна, а семантичка реализација *биљка* секундарна и добијена метонимијском трансформацијом. Исп., нпр. у француском *potte* и *pottinger* (јабука-плод и јабука-биљка), или у немачком *Pappel* и *Pappelbaum*.

131. И код других лексема из лексичко-семантичке групе речи са архисемом *воћка/воће* семантичка реализација *џлод ње воћке* извориште је даљег семантичког развитка. Навешћемо и пример лексеме *ја-года*.

1. бот. и агр. *вишегодишња зељаста биљка* *Fragaria* из ф. *Rosaceae* са *црвеним, мирисним и сочним бобичастим џлодом који се ујоџребљава у људској исхрани; џлод ње биљке*.

2. бот. и агр. а. *биљни џлод бобичастог облика уоџшџе*. б. в. *малина* *Rubus idaeus*. в. *дуд*; *дудинка*. г. *зрно, џуце грожђа, бобица*.

3. а. в. *јагодица (2)* (= а. *исџакнуџи део на лицу исџод очију, горњи део образа изнад исџурене (јагодичне) косџи*. б. *месно задебљање на врху џрсџију са суџроџне сџране од нокаџа*. в. *врх на доџци, брадавица*. г. *покр. округласџо кожно задебљање које висџ исџод враџа живине (обично џевца или џурана), минђушица*). б. *руменило, свежџина на лицу*. в. *црвени младеж, израшџај на кожи*.

4. *покр. врџа шаре у народном везу или џлеџењу*.

Значења дата под тачком 2. интересантна су: она могу бити двојаког порекла; она су могла настати метафоричном дисперзијом чије је полазиште у основној семантичкој реализацији *џлод ње биљке*, односно чије је полазиште у семама *округласџи, мали, мек*, а могла су настати и платисемијом, и верујемо да су тако настала, ширењем основног семантичког садржаја без битније промене и архисеме, и сема; и у примарном семантичком садржају, и у овима секундарним садржајима иста је архисема *јесџиви џлод*, и исте су неке од сема *округласџи, мали, мек*. У мотивацији значења датих под тачком 3. поред обличких сема учествовала је и сема која се односи на боју. У мотивацији значења датог под тачком 4. учествовала је цела слика плода, а не само семе које се односе на облик; упрошћено речено, то значи да није свака мала, округласта шара она која се назива јагодом, већ она која је слика јагоде; оваква су значења, рекли бисмо, веома блиска платисемији, уколико нису баш платисемија.

132. Метафоричну полисемантичку дисперзију индуковану обличким семама илустроваћемо још само примером лексеме *виљушка*¹³⁵.

¹³⁵ При избору лексема за илустрацију водили смо рачуна, с једне стране, да у њима процеси семантичких трансформација буду уобичајени, али и једноставни, да у њима не садејствује истовремено много елемената, и, с друге стране,

1. део *стиног* *ѝрибора* са *зуйцима* (обично 2–4) којим се служи *ѝри јелу*.

2. *рачвасѝа* *наѝрава* а. која служи као *ослонац* (за *слушалницу* на *телефонском апарату*; за *весло* на *ивици чамца*; за *ђерам* и сл.). б. која служи као *алатика* за *савијање*, *ѝридржавање* и сл. (разне *виљушке* за *савијање гвожђа*).

3. покр. в. *вилорога* (а) (=име *кози* која има *виласѝе рогове*).

Фокус асоцијативних веза између основног семантичког садржаја и оних секундарно именованих датих у тачки 2. налази се у двама семама, једној која се односи на облик *са зуйцима*, *шиљцима* и другој која се односи на намену којом се *нешѝо држи*, *ѝридржава*.

133. О тачки 3. рећи ћемо неколико речи. Прво, у њој је идентификовано име животиње које је мотивисано неком њеном особином; именовање, називање домаћих животиња према каквој особини, често по боји, уобичајен је метод њихове номинације (таква су имена *шѝрац*, *зелѝенко*, *жѝјјка*, *бѝлка*). Друго, чим је у питању име, па и када је то име животиње, а не општа реч, морамо посумњати у то да ли се та номинација односи на појединачан, индивидуалан појам или на какав семантички садржај; уколико је у питању индивидуалан појам, онда о семантичком садржају не може бити речи, онда имамо само номинациону вредност без способности означавања (као код властитих имена). Треће, у оваквим случајевима, а они нису ретки, имамо семантичку реализацију која је на путу да се десемантизује, да постане само име. И четврто, нешто о настанку овог конкретног значења. У његовој реализацији учествовала су два процеса: метафоричан пренос мотивисан обликом и пренос заснован на, неке врсте, синегдохи, која су се, верујемо, истовремено одвијала (тј. разгранати рогови названи су *виљушком* и животиња с таквим роговима названа је *виљушком*).

134. У метафоричне трансформације индуковане обличким семама могле би се убројати и оне које су индуковане семама које се односе на структурне елементе каквих физичких процеса или физичких особина. Нпр., део полисемантичке структуре лексеме *гѝлити* развио се аналошким повезивањем оваквих сема из примарног и секундарног семантичког садржаја.

да им полисемантичке структуре не буду сувише богате, да буду, некако, скромније. Нпр. овај други разлог учинио је да наш избор падне на лексему *виљушка*, а не на лексему *кашика*; прва има само три секундарне семантичке реализације, а друга их има петнаест.

1. а. *обухвајайџи* рукама, обично *џри џоздрављању или у знак милошџије, нежностџи, љубави, хвајџајџи у загрљај; миловайџи.*

2. фиг.¹³⁶ а. *обавијајџи, обухвајайџи* (кончић је тако везан да грли грб са свију страна). б. *обузимајџи освајајџи* (поче га грлити сан).

Семантичка компонента *захвајџајџи са свих сџирана*, уз апстраховање и архисеме, и свих других сема¹³⁷ мотивационо је извориште семантичке реализације *обавијајџи, обухвајайџи*, која даље по општој метафоричној формули *конкретно* → *ајсџиракџино* омогућава развој значења *обузимајџи, освајајџи* (сан га грли).

Исто имамо и код лексеме **обухватати**, чија је основна семантичка реализација *ухвајџијџи унаоколо; обгрлијџи* (обухватила га је око паса), а једна од секундарних *ојко.шџи* (непријатељ је обухватио њихове положеје).

135. Овај тип метафоричних трансформација није редак и код придевских лексема, посебно код оних са архисемом *какво људско физичко својсџиво*, која се у процесу метафоричке трансформације доминантне семантичке компоненте замењује архисемом *физичко својсџиво каквог џредмета*. Нпр. лексема **вџтак** (и **вџтак**) у основном значењу реализује семантички садржај *који је сразмерно више израстџао у висину, који је џанка а висока сџаса, узрастџа; џрошџегљастџи* (витка дама), а у једном од секундарних значења реализује садржај *џанак, узан и висок; узан и дуг* (шиљци витких торњева). Или, придев **грџав** у основном значењу реализује семантички садржај *који има грбу (1а); џовијен у леђима, џогурен*, а у једноме од секундарних значења реализује садржај

¹³⁶ О употреби квалификатора *фиг.* (= фигуративно) и оправданости односно неоправданости његове употребе у многим случајевима биће касније речи.

¹³⁷ Неколико напомена о одређивању архисеме код глаголских лексема. Архисема, пре свега, одређена је глаголским родом, активним (у радњама које субјекат врши својом вољном активношћу) или медијалним (у радњама у којима субјекат учествује без своје вољне активности), с једне стране, и транзитивним или интранзитивним, с друге стране. Затим је она одређена типом процеса, нпр. једна је архисема код глагола *скакајџи, окрешајџи се, врџејџи се*, а друга је код глагола *иџи, џрчајџи, јуријџи*; прва је *крешајџи се у оквиру једнога месџа*, друга је *крешајџи се мењајуџи месџо*. Или — једна је архисема код глагола *зидайџи, градијџи*, а друга је код глагола *грлијџи, обухвајайџи*; прва је *сџварайџи шџо майџеријално*, друга је *захвајџајџи објекат не мењајуџи га*. (Иако се компоненцијалном анализом нисмо бавили 1969. године, изгледа да смо управо према архисеми направили поделу транзитивних глагола у књизи Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 2, Београд 1971).

који је са исцупчењима, нераван, крив; кукаст (грбаве улице, грбави зидови).

136. *Метафоричне асоцијације боје* и нису и јесу семантички продуктивне. Елеменат боје, да тако кажемо, боје као боје, често и не улази у семантички садржај каквог појма (нема га ни у садржају лексема *зуб*), па не може ни бити продуктиван. Међутим, када се ради о лексемама које у номинативним реализацијама именују боје, у чијим се семантичким садржајима елеменат боје налази и у архисеми и у доминантној семи, ствари стоје друкчије. У семантички садржај ових лексема укључена је колективна експресија, коју М. Ивић¹³⁸ објашњава чињеницом да су људи одувек веома интензивно доживљавали боје, имали одређен однос према њима, па се тако *бело* и *црно* „перцептивно и психолошки доживљавају као два међусобно супротстављена екстрема у низу постојећих колористичких датости“, па је и метафоризација овога антонимског пара слична, *бело* се доживљава као *морално исправно*, *поистинствено*, а *црно* као *морално неискправно*, *негајствено*, па отуда ни *ђаво црн*, ни *мајка му бијела* — него *крив* и *он* и *она*, а биће да је и *Арајин црн* не зато што му је кожа такве боје, већ зато што се јавља као нека врста демонског бића, као *црни ђаво*, а *црни су* и *јунаци који харају шупће дворе*, а све је то у складу са исконским људским зазирањем од таме и онога тајанственог, непознатог, па и злослутног у њој, што има за последицу у многим језицима укључивање и семе који доноси, *слупи несрећу* у семантички садржај придева *црн*, као што имамо у примеру *Црни Перо, шипа уради!*? Или — прасловенски придеви за означавање *илавог* — *сињи* и *модри*; први је од њих, према стању у неким словенским језицима, а и у српском, у своме семантичком садржају носио информацију и о злослутној таме и о узнемиравајућој светлини, па је тако у српском — *сињ* метафоризацијом развило значење *злослупан*, *злокобан* — *сиња удовица*, *сињи гавранови*, *јој*, *кукавче сињи*, али задржало и значење *узнемирујуће светило* — *сињи гром*, *сиња муња*, *сиње море*, *сињи камен*, а придев *модар* који је дуго значео *илав* некако је склизнуо у значење *мршвачки блед*, и даље деривацијом у *модрицу*.

137. Да наведемо и метафоричке индукције према боји у случајевима када боја није доминантна сема. Нпр., у основним семантичким садржајима лексема *златан* и *сребрн* семантичке компоненте које се односе на боју индукују више секундарних семантичких реализација, најчешће у садејству са семом *сјајан*, *свећлуцав*.

¹³⁸ М. Ivić, О zelenom konju, Novi lingvistički ogledi, Biblioteka XX vek, 82, Beograd 1995, 16. и даље и 62. и даље.

Растављен на семантичке компоненте основни семантички садржај лексеме **златан** био би који је од *метала* (архисема) + *илеменић*, *скупоцен*, *жућ*, *сјајан* (семе); семе *жућ* и *сјајан*, даље, метафоричном трансформацијом омогућавају читаву групу семантичких реализација насталих понављањем истог метафоричног модела, као што су:

2. који *по боји, јаркостии, сјају подсећа на злато а. сјајножућ*, *сјајан, свейао* (о сунцу, свейлосним изворима, свейлостии, зрацима и сл.) (сунце златно ... летњег жара нестало у њему; ти плавиш зоро златна). **б.** о *зрелом, заруделом усеву, жићу, плодовима; о иченим ирехрамбеним ироизводима* (жито је већ златно и вије се на ветру; вади хлебове, а они сви са танком, чврстом и златном корицом). **в.** о *ићу* (*вину, ракији*) *румене или жућкастосмеђе боје* (загледао се у боце где је искрило златно вино; пили су златну густу манастирску шљивовицу). **г.** о *свейлорићој или илавој, свейлој коси, бради, длакама, о златножућом; јарком, сјајном иерју* (расплела је златну косу; прокљувало пиленце љуску и протурило златну главицу).

Растављен на семантичке компоненте сличну слику даје и основни семантички садржај лексеме **сребрн**: који је од *метала* (архисема) + *илеменић*, *сјајан, сивкастобеле боје* (семе); семе *сјајан* и *сивкастобели* омогућиле су, биле су изворишта секундарних реализација које имамо у примерима: из воде се подизао сребрн пљусак; видео је како се њено сребрно тело нагиње.

138. Исти мотивациони однос имамо и у секундарном значењу придева **крѡв** (и **крѡв**) дефинисаном као *који је боје крви, црвен, румен* и реализованом у примерима: задњи сунчани зраци обасјавају их крѡвим светлом; крѡви месец; река крѡва од вечерњег жара; крѡве трешње. Интересантна је даља семантичка дисперзија овога секундарног семантичког садржаја коју имамо у значењу *усијан, зажарен* (о *иегли*) потврђеном само једним примером из Дубровника: је ли ти утија крѡва (утија = пегла).

139. Метафоричне асоцијације по боји илустроваћемо и примером једне лексеме из лексичко-семантичке групе речи са општим значењем *боје*. Група секундарних значења придева **зѡлен** дефинисана је као

а. *који није сазрео, незрео, млад* (о *иловима, усевиима и др.*) (зелено воће; зелена раж и зелени кукуруз служе као крма) *фиг. неискусан, наиван због младостии* (ти си, кћерко, луда и зелена; дивне зоре мојега детињства и моје

зелене младости; зелен си, Михаило; зелен си још; зелени су то младићи). **б. сиров, неосушен, свеж (о дрвџу).**

Неколико напомена о овим секундарним реализацијама и о њиховој лексикографској идентификацији. Прво, секундарна реализација дата под **а.** развила се асоцијативним повезивањем семе *који је боје лишћа, црваве* из полазног семантичког садржаја и циљнога *који није сазрео, млад, незрео (о плодовима, усевима)*, а то значи да је она у директном односу са номинационим значењем лексеме **зџен** односно то значи да је она радијално изведена од њега. Друго значење дато као фигуративно (уз тачку **а.**) *неискусан, наиван због младости* резултат је ланчане дисперзије, односно резултат је асоцијативног повезивања семе *који није сазрео* из секундарног семантичког садржаја одговарајућом семом из циљнога садржаја, уз експресивну и семантичку трансформацију која увек прати метафору којој је полазни појам нижега ранга од циљнога појма; у нашем случају, полазни појам је *особина биљке*, а циљни *особина човека*. Експресивност ове реализације потврђује и семантичка позиција у којој се она остварује; сем у једној потврди, она се остварује или у вокативу или у функцији предикатива; стога је ову семантичку реализацију требало идентификовати као посебно значење и квалификовати као експресивну (о овоме ћемо нешто касније, у одељку о повезивању експресивних сема). Треће, значење *сиров, неосушен, свеж (о дрвџу)* добијено је као резултат неколиких процеса којима је фокус, претпостављамо, у основном семантичком садржају придева **зџен**, и баш у семи која се односи на боју; даља семантичка трансформација ове семе иде у правцу *сиров, свеж*; а ово се семантичко повезивање и ова се семантичка трансформација везују за семантички садржај који је компатибилан, спојив само са семантичким садржајем *дрво као грађа*, тј. овај се семантички садржај реализује само у заданој семантичкој позицији, што је и дато у делу дефиниције (*о дрвџу*); и на крају, судећи према трима потврдама из Речника САНУ, као и према многим потврдама из Речника ЈАЗУ, ово је значење застарело, нема га у модерном језику, или боље, немамо за њега потврда у модерном језику, и то је требало констатовати квалификатором заст. (што би био уобичајен поступак у нашој, и не само нашој, лексикографској пракси).

140. **Метифоричне асоцијације по месту, њоложају.** Два су могућа типа ових асоцијација: један је онај који повезује појам који је у основи мотивационе семантичке реализације (полазни садржај) са појмом мотивисане реализације (циљни садржај) према положају који заузимају у односу на појмове чији су део; нпр. *глава човека* → *глава брда*; други је онај који повезује појам мотивационе семантичке реализације са референтом који се налази на њему, који се ставља на њега

као мотивисаним појмом, нпр. *враїи човека* → *враїи бунде* (= *јака, оковраїиик бунде*).

141. Први тип ових метафоричних асоцијација продуктиван је не само у случајевима када се повезивање семантичких садржаја полазног и циљнога појма врши само на основу семе која се односи на место, положај већ и у случајевима када ова сема садејствује у каквим другим метафоричним везама (као што имамо у примерима: *нос у човека* → *нос брода, кљун иїишце* → *кљун авиона*, у којима сема места садејствује са семом облика).

Неколико је секундарних семантичких реализација лексеме **глава** непосредно развијено из њеног основног садржаја метафоричном трансформацијом семе која идентификује положај који појам главе заузима у односу на тело, односно семе *горњи* или семе *їредњи* (ако је у питању платисемична реализација, опет схваћена као основна, *глава живоїишње*):

7. *врх, вршак на горњем делу нечега* (глава брда; глава кошнице, глава чира).

12. а. *један од крајева, један од їрилазних делова каквог објекїа издуженог облика* (глава моста била је заштићена посебним зидом с пушкарницама; на глави ове долине налази се Велипоље). **б.** *риб. покр. сїрана рибарске мреже, горња или доња, на којој су нанизани комади иїлїише, односно зрна олова.* **в.** *покр. зрлић дуге їушке.*

13. а. *вој. део веће војне јединице исїїурен у їравцу крїињања, чело војске.* **б.** *їочїїни део неког низа или їоворке, чело.*

Узредна напомена. Бројкама смо означили редослед навођења ових значења у Речнику САНУ; то смо учинили да бисмо скренули пажњу лексикографима на то да би било добро да се, уколико је могуће и кад је могуће, у једном блоку или у једном низу дају значења развијена истим типом варирања. Овде, као што видимо, то није учињено; између тачке 7. и тачке 12. дата су значења индукована само обликом, као *глава воска*, или значења индукована сасвим другим и апстрактним семама, као *глава воде, глава реке* (= *извор воде, реке*). И још нешто, тачке 12. и 13. могле су бити обједињене у једну са нешто друкчијим унутрашњим распоредом: *глава мосїа*, па *глава војне јединице* (свакако без квалификатора вој.), па *глава їоворке*, па *глава їушке* као покрајинизам и, на крају, *глава мреже* као покрајински термин.

И лексема **лице** у својој полисемантичкој структури има више семантичких реализација индукованих семом положаја *лица* у односу на *главу* (у неким семантичким реализацијама у индукцији суделују и неке

друге семе, нпр., сема облика у значењу *стирана металног новца са нечијим ликом*):

3. *предња, спољна, уочљива стирана нечега* (обично боље израђена или доштерана) **а.** *прочеље зграде, фасада* (кад стиже према лицу куће, угледа Драгишу у дворишту). **б.** *покр. главна улица, трговачки, занатски центар насеља, чаршија* (има радњу на лицу вароши). **в.** *стирана металног новца са нечијим ликом или другом ликовном представом, глава*; супр. писмо. **г.** *боље израђена спољна стирана ткањине, одеће и сл.*; супр. наличје. **д.** *горња, сунцу окренута стирана лисћа биљке* (четине су на лицу тамније него на наличју). **ђ.** *горњи, мекани део обуће* (који прелази преко горње стране стојала). **е.** *предња стирана докуменита, формулара, лисћа и сл. на којој је текст*; супр. полеђина.

4. **а.** *горња површина* (мора, воде), *разина, ниво* (снизило се лице мору). **б.** *покр. декоративно сложен горњи, завршни ред воћа у корџама.*

142. *Метафоричне асоцијације засноване на трансформацијама титија конкретно → аистрактно.* Трансформацијама овога типа захваћени су, односно могу бити захваћени, сви придеви којима се означава каква физичка особина. Нпр., придев **висок** коме је основни семантички садржај који има *знајно дружење од доње до горње тачке, дуг у вертикалном правцу; који је великог раста* развија неколико група значења у којима је сема *знајно дружење у вертикалном правцу* трансформисана у сему *изразит, најчешће повољан* (на различите начине, у различитом смислу). У основи је ове трансформације колективно вредносно мерило семе из полазног садржаја. Тако је **висок** и (према Речнику САНУ):

7. **а.** *који представља велики бројни, проценителни или новчани износ*: висока плата, висока зарада. **б.** *који се одликује великом количином, обилат*: висока продуктивност, високи приноси.

8. *који се истиче каквоћом* **а.** *изванредан, изврстан, изразит*: висок квалитет. **б.** *узвишен њемени*: високи идеали. **в.** *веома повољан, њохвалан, ласкав*: високо мишљење. **г.** *раскошан, богат*: висок живот.

9. *који је великог интензивитета*: *јак, силан* (о физичким и духовним њојавама): висока температура, висок емотиван живот.

10. а. (само комп.) који се одликује већим стипуњем биолошке, интелектуалне, моралне развијености: више биће. **б.** који је достигао велики стипуња развоја, усавршености: висока грађанска свест.

11. а. који је великог ранга, велике компетенције (о власити, уситановама; о звањима, положејима): висока уситанова, високо звање. **б.** који заузима велики положеј у државној или црквеној хијерархији: висока господа, високи клер. **в.** који у друштву има иситакнут, повлашћен положеј или пошче из повлашћеног друштвеног реда; угледан, ошмен: високи сталежи, високи гост. **г.** као шипула уз назив лица великог положеја и уситанова великог ранга:¹³⁹ високо деспотство, високи краљевић. **д.** који се шиче какве уситанове великог ранга или лица великог положеја: висока заклетва, висока наредба.

12. а. који је велике вредности, чувен, славен: високе фреске. **б.** одабран, елитан: високи књижевнички редови. **в.** важан, значајан: високи празници. **г.** оисежан, далекосежан: висок значај. **д.** који се односи на шешка шипања, дубокомислен, аштракшан: висока наука.

И придев **ншзак**, чији се семантички садржај разликује само по односу *знашно/незнашно* везаном за сему *вертикално иружање* развија паралелно многа од апстрактних значења овога типа: (само у комп.) *који је млађи по рангу, звању, стипуњу* (нижи официр); *који је мање развијен, заосталији* (ниже биљке); *који није високог положеја у друштву, незнашан, ипроси* (ниско порекло); *неморалан, нечасшан, подао* (низак поступак) и др.

И многи други придевски антонимски парови захваћени су овим трансформацијама. Навешћемо само неке од њих (према Речнику МС): **топао** који има *шешераштуру изнад иросечне, обичне, угрејан, врућ* (топла вода) → *који изражава саосећање, наклоности, срдачан* (топло саучешће), и *свесрдан, усрдан* (топао дочек), и *мек, осећајан, човекољубив* (топла душа), и *који својим звуком, звучном бојом делује меко, нежно, осећајно* (топал глас), и *жив, јарки, свешоо* (о боји) (топле боје); **хладан** који има *ниску шешераштуру, који изазива осећај свежине, шшуден* → *који се не узбуђује, не узрујава, миран, шшаложен ипрезвен* (хладна глава), и *равнодушан, неосешљив, нељубазан* (хладна

¹³⁹ Да само узгред кажемо да су у овој, као и у још понеким идентификацијама, изостале информације о томе да нека од ових значења придев *висок* релизује само у одређеном виду.

службена лица); **оштар** *оштар нож* → *оштар човек*; **туп** *тупи нож* → *тупи човек*.

И антонимске, али и друге, неантонимске именичке лексеме могу бити захваћене овим метафоричним трансформацијама. Нпр.: **врх** *врх њланине* → *врх њартије*; **дно** *дно лонца* → *људи с дна*; **пламен** *пламен свеће* → *пламен љубави*; и, да наведемо и једну глаголску лексему, **грлити** *обухваћати рукама, обично њри њоздрављању или у знак нежностии* (мајка грли дете) → *волеџи, обасиџати љубављу, нежностии*, *бригом* (мајка грли сву децу једнаком љубављу).

143. **Метафоричне асоцијације засноване на трансформацији тииа айстиракџно** → **конкретно**. Трансформације овога типа знатно су ређе у језику и, како нам се чини, увек је циљна лексема маркирана извесном експресивношћу, која је, како мислимо, последица хијерархијског ранга који у језику имају полазни и циљни појам; у језику је, по правилу, апстрактно секундарно од конкретног. Нпр. *добар човек* → *добра журка, симџаџична девојка* → *симџаџична сџрава* = *леџа, складна сџрава* (симпатична оловка); *џоносан човек* → *џоносни двори* (пример из Речника МС).

144. **Метафоричне асоцијације засноване на семама колекџивне експресије**. У досад наведеним примерима метафоричне дисперзије семантичка компонента која је индуктор метафоре носи информацију или о некој од спољашњих особина денотата или информацију о нашем поимању денотата, о његовој сигнификативној вредности (нпр., *висина* се схвата као нешто позитивно, па отуда, као што смо видели *висок човек* → *висок морал*). Поред ових сема у семантичком садржају могу бити и семе које су резултат колекџивне експресије; и оне су, исто као и семе денотативног и сигнификативног типа, несамостални елементи семантичког садржаја, и оне, као и семе денотативног и сигнификативног типа, могу бити фокуси за асоцијативно повезивање двају семантичких садржаја, односно и оне су, као и прве, фокуси полисемантичких дисперзија, само дисперзија посебног, експресивног типа.

Два су основна типа метафоричних асоцијација којима је полазиште каква експресивна сема; први је онај у коме је полазна лексема зооним (њих је више) или фитоним а циљна човек; други је онај у коме и полазна и циљна лексема именује човека.

У првоме типу зооморфизам или фитоним као полазна лексема у своме семантичком садржају имају и какву сему која је резултат колекџивне експресије, колекџивног схватања да неке животиње или биљке имају какве особине које су својствене човеку или се могу приписати човеку. Нпр., **вук** *Canis lupus* → *џрекаљени борац, џунак*; **гуска** *Anser domesticus* → *глуџа, ограничена женска особа*; **јагње** *младунче овце* → *кроџка, мирна, недужна особа*; **лав** *Felis leo* → *храбар, неу-*

сїтрашиив човек, јунак, и човек, обично иријайине сїољаиностии, који има усїеа у друшїиву, иосебно у освајању жена; добар друг, другарчина; лїсица грабљива, ойрезна и ио народном веровању лукава звер Vulpes (Vulpes vulpes и др.) из иор. Canidae, с дугачким чуїавим реїом и веома зашиљеном дугуљасїом њушкоом → лукава, иреїредена особа; иодмукла, зла, злобна особа¹⁴⁰, или бїквa иланинско лисїоїадно дрво → глуї човек, глуїак, незналица.

Секундарна семантичка реализација добијена на овакав начин увек је експресивна; експресивност њена потиче, с једне стране, од експресивности семе из полазног семантичког садржаја и, с друге стране, од тога што је полазни појам у лексичкој хијерархији нижега ранга; појам човека највиши је лексички ранг; све метафоре које полазе од лексема које именују човека или његове делове експресивно су немаркиране, и све метафоре које полазе од ствари, биљака и животиња и завршавају се на именовану човека експресивне су. И још нешто, експресивне су и метафоре којима је полазна лексема жена а циљна човек; нпр. *жѐна особа женског иола* → *иашљивац, кукавица* (Пера је права жена).

145. *Метaфoричне асоцијације ииийа ирoстїор* → *време*. Трансформације овога типа универзалне су и сталне у језику¹⁴¹ (до блискости платисемији); њима су захваћене готово све придевске лексеме (и лексеме изведене од њих) из лексичко-семантичке групе просторних односа, и све оне у резултату трансформације дају лексеме из лексичко-семантичке групе временских односа. Нпр. *блїзак који је на малом одсїојању од нечег, недалек, суседан, обливжњи* (блиска околина) → *који се недавно десио или ће ускоро насїиїиїи, недавни, скорашњи* (блиска будућност, блиска прошлост); *дaлeк који се налази на великом одсїојању од некога или нечега* (далека небеса) → *који се односи на давно ирошкело доба; који ирииада шом времену, давнашњи, древни* (далека старина, далеке претече), и *који ће насїиїиїи доциње, иосле дужег времена, који се очекује у будућностии* (далека будућност); *дїг који има знатїно иружаше од једног до дугог краја, обично у хоризонталном иравцу (у иорешењу са нечим другим сличним)* (дуга стаза) → *који ираје много времена, дугоирајан* (дуга болест); *крaтaк (кpаtак) који има сразмерно малу дужину, којему је сразмерно мала највећа димензија* (кратка улица) → *који мало ираје, који је ограниченог ирајања, країкоирајан* (кратки дани); и даље, *дужина улице* → *дужина*

¹⁴⁰ Дефиниција дата у Речнику САНУ за основно значење лексеме *лисица* садржи податак и о колективној експресији; добро би било да дефиниције за овакве лексеме увек садрже и тај податак, јер је и он релевантни елемент семантичког садржаја.

¹⁴¹ О универзалности и примарности простора у језику, о односу простор/време в. Р. Piper, *Jezik i prostor, Biblioteka XX vek, Beograd 1997.*

болесџи; *близина центра* → *близина нових догађаја*, и да не набрајамо више; не можемо ни набројати све овакве примере, а ни све типове метафоричних трансформација, њих је неограничен број, као што је и неограничена разноликост сема.

5) *Метонимија, синегдоха и метафора* у лексичком систему и у стилу

146. Покушаћемо да одговоримо на увек актуелно питање у лексикологији и лексикографији — има ли разлике између метонимије, синегдохе и метафоре у језику и стилу, односно у лексичком систему и тексту. Рекли смо — увек актуелно стога што лексикографи у своме послу, у идентификовању семантичких садржаја различитих лексичких јединица стално одговарају на исто питање, а одговори су им имплицитно садржани у лексикографским решењима, у системима дефиниција полисемантичких структура и у квалификаторима употребне вредности појединих семантичких реализација. А рекли смо и зато што знамо, а и сви знају, да у току израде великих дескриптивних речника, а израда дуго траје, по правилу дуже од века, раднога и животног, једне генерације, њихови се аутори по више пута, колективно или индивидуално, враћају овоме¹⁴².

147. Свој ћемо одговор почети оним чиме је И. Грицкат још 1967. године завршила своју категоризацију стилских фигура. Цитираћемо: „На крају ове класификације долазимо до стилски релевантних померања у речима — до добро познатих метафора и метонимија. Треба имати на уму да постоји метафорично одн. метонимјско померање које не излази из оквира једне речи (*Мрак* његовог живота постаје му све теже подношљив), као и такво које захвата нешто шири одсечак текста (*Мрак* који *се надвио* над његовим животом постаје све *гушћи*). По томе се заправо разликује фигуративно значење речи од њене такозване фигуративне употребе. *Мрак* у првом случају има фигуративно значење, док у другом — тј. када се каже да се *мрак надвија* и *згушњава* — реч *м р а к*, у ствари, стоји у сопственом појмовном амбијенту (*надвијање*, *згушњавање*), она сама и није померена, него је употребљена у помереној, метафоричној групацији речи“¹⁴³.

148. И ово је сасвим тачно. Стога ће се наш труд састојати само у томе да одредимо, или боље речено, да покушамо да одредимо, по-

¹⁴² Нпр., руски су се лексикографи много пута враћали овоме проблему, посебно у току припрема другог издања великог академијског речника.

¹⁴³ И. Грицкат, *Стилске фигуре у светлу језичких анализа*, Наш језик, књ. 16, Београд 1967, 217–135.

зицију у којој се остварује, како каже И. Грицкат, „померање које не излази из оквира једне речи“, као и позицију у којој се остварује оно померање „које захвата нешто шири одсечак текста“¹⁴⁴. Прва су померања, да поновимо, нова значења једне речи, друга су померања фигуративна употреба једне лексеме, фигуративна на бази већ постојећег њеног значења.

Наш ће се труд, такође, састојати и у томе да предложимо лексикографска решења која ће бити сагласна закључцима до којих будемо дошли.

149. Нова се значења једне лексеме реализују, увек и само, у одређеној семантичкој позицији, оној која се може и описати и детерминисати; и ми смо је детерминисали у одељку о семантичкој позицији. Поновићемо укратко: семантичка је позиција место реализације једне лексеме, место у линеарном поретку речи, и она је одређена, с једне стране, лексичким слагањем и, с друге стране, синтаксичком функцијом; лексичко слагање, колокација, узајамни је однос лексема у синтагми или реченици, и оно се огледа у компатибилности, семантичкој спојивости појединих лексема; синтаксичка је функција одређена реченичком функцијом лексеме или реченичком функцијом лексеме и присуством синтаксичких партнера. Лексичко слагање може бити тројако: слободно, са семантичким детерминатором и са заданим семантичким детерминатором; и синтаксичка функција може бити тројака: слободна, ограничено слободна и задана. Основна значења реализују се у семантичкој позицији слободног лексичког слагања и слободне синтаксичке функције. Семантичка позиција са семантичким и синтаксичким детерминатором, ређе са заданим детерминатором, услов је за реализацију свих секундарних значења, без обзира на то да ли су она индукована метонимијом, синегдохом или метафором. Тип семантичке позиције у којој се реализују значења индукована метонимијом зависи од архисеме, односно од лексичко-семантичке групе којој лексема припада; за метонимијски модел *насељени ђункти — људи који живе у њему* карактеристична је позиција у којој се реч у предикату јавља као детерминатор (*град је леи и цео град сјава*); за модел *посуда — количина која сјаје у њу* потребна је позиција са детерминатором (*сјавио је кашику у шољу и сјавио је кашику шећера у шољу*). Значења индукована синегдохом и метафором најчешће се остварују у контексту са семантичким детерминатором који има функцију и синтаксичког детерминатора (нпр. *глава клина, језик на цицелама* или *глава целог покрета*). Метафорична експресивна значења везана су или за вокатив или за функцију предикатива (нпр. *кућо моја, како си ми?; гуско једна;*

¹⁴⁴ Ibid., 227.

она је зуска)¹⁴⁵. Детерминатори у позицијама у којима се реализују секундарна значења могу изостати само у случајевима елипсе изазване семантичком компресијом (*йойио је већ три чаше* — подразумева се, зна се каквог пића).

150. А сад о фигуративној употреби лексичких јединица, о оним стилским померањима које речи остварују, како каже И. Грицкат, „у сопственом појмовном амбијенту“¹⁴⁶. Почнимо с илустрацијама. У Речнику САНУ основно значење речи *глава* потврђено је и са неколико примера фигуративне употребе: Погажено и смрвљено цвеће обореном главом приповедало је, каква је војска била што га је ... погазила (Јакшић Ђ.). И стидљиве из мирисне траве / Љубичице подигоше главе (Илић В.). Коракот тихим прилазим к љиљанима / У пољу; сломљен. — Помилујем главе њихове (Тадијановић Д.). Пуни класови, попут мудраца, замишљено обарају тешке главе (Горан). Стара крушка на вјетру главу сагиба (Тадијановић Д.). Или — основно значење речи *жеравица* потврђено је и са два фигуративна примера: Видимъ на дну срдца твога жеравицу, којомъ желишь у овимъ моимъ несрећнимъ грудима ватру поджигати (Николичъ А.). Покушавам да у њему разбудим запретану жеравицу успомена (Батушић С.). И да не набрајам више јер је и ово довољно за закључак да се фигуративна употреба какве лексеме у каквом значењу, а по правилу је то у основном значењу, реализује у истој семантичкој позицији као и само значење. Ово стога што је далеко већа способност лексема да буду фигуративно употребљене у основним значењима, него у секундарним. Разлог овоме је, с једне стране, у разлици између основног и секундарног семантичког садржаја и, с друге стране, у типу семантичке позиције у којој се они остварују. Наиме, основни семантички садржаји имају више семантичких компо-

¹⁴⁵ Ова су метафоричка значења у предикатској функцији препознатљива и према типу одредбе категоризовања; в. М. Ивић, О одредбама категоризовања, Јужнословенски филолог, књ. 47, Београд 1991, 29–36. и О „денотативном“ и „конотативном“ категоризовању, Јужнословенски филолог, књ. 48, Београд 1992, 1–11. Из другог рада цитираћу само примере који се односе на дистрибуцију прототипских одредаба *добар* и *прави*: „ма колико спојевни типа *прави електричар* / *добар електричар*, *прави лекар* / *добар лекар*, *права мајка* / *добра мајка*, *прави песник* / *добар песник* изгледали синонимични, они то у ствари нису, о чему се човек лако може уверити ако упореди прихватљивост ових изјава: *Он је добар песник, али није осећајан. Он је добар лекар, али се нерадо одазива ноћу на позиве болесника, Она је иначе добра мајка, али кад је он у пићању, спремна је да напусти и рођено дете* са неприхватљивошћу ових: *Он је прavi песник, али није осећајан, Он је прavi лекар, али се нерадо одазива ноћу на позиве болесника, Она је иначе прava мајка, али кад је он у пићању, спремна је да напусти и рођено дете*“ (Ibid., 6).

¹⁴⁶ И. Грицкат, op. cit., 227.

нената, реализованих и потенцијалних, него секундарна значења, па самим тим и више могућности за сликовиту употребу. Даље, основна се значења реализују слободно, а секундарна синтагматски, а то, такође, смањује могућност фигуративне употребе¹⁴⁷.

151. Из овога би закључка следио други — без семантичке позиције са семантичким и синтаксичким детерминатором нема секундарне реализације, нема новог значења. И даље — није свака метонимија, синегдоха и метафора и лексичка метонимија, синегдоха и метафора.

Једна напомена у вези са Батушићевим примером. Синтагма *зајрејана жеравица усјомена* личи на семантичку позицију у којој се реализују секундарна значења индукована метафором, али она то, ипак, није, као што није ни *жеравица усјомена* лексичка метафора. Наиме, у семантичким садржајима лексема *жеравица* и *усјомена* нема сема које би по било којем моделу метафоризације¹⁴⁸ могле довести до некакве секундарне номинације; *жеравица усјомена* је само фигуративна употреба, и не баш много успела речи *жеравица*.

152. А сада о лексикографским решењима. Поступке у обради такзованих фигуративних значења у Речнику САНУ, а они су веома слични и у другим великим описним речницима, описала је Милица Радовић-Тешић¹⁴⁹, и ми ћемо то само укратко поновити. Цитираћемо: „Ако је реч или цела реченица с том речју употребљена тако да је фигуративна употреба јасна и не захтева посебно дефинисање, тј. ако се употреба није развила у посебно значење, него се метафорично, метонимијско или које друго померање задржало у оквиру једне речи, поступак је следећи: после примера који стоји као потврда за основно (реално) значење ставља се у продужетку скраћеница *фиг.* иза које следе примери са извором који показују да се основно значење употребљава не само у буквалном смислу“. И даље: „Дешава се, међутим, да фигуративно значење речи које не излази из оквира основног значења, захтева ближу одредбу у виду краће дефиниције, која у неку руку представља продужетак, допуну главне дефиниције за значење у оквиру кога се даје“. Нпр., на тај су начин обрађене наведене илустрације фигуративне употребе основног значења лексеме *глава*: испред њих је дата информација: *фиг. цвети, цваси биљке (код које је то најкружнији*

¹⁴⁷ До овога смо закључка дошли теоријски, а проверили га пречитавајући Речник САНУ. Ову би чињеницу, ипак, требало детаљније испитати.

¹⁴⁸ Д. Г. Премк, О неким моделима метафоричне полисемантичке дисперзије, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 20/2, Београд – Нови Сад 1990, 251–259.

¹⁴⁹ М. Радовић-Тешић, Проблеми обраде фигуративних значења у описним речницима, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Београд – Нови Сад 1984, 147–150.

део); *крошња дрвета*. „Случајеве у којима је фигуративно значење одвојено од реалног толико да захтева посебан опис, али и даље поседује више заједничких компонената са њим — РСАНУ даје под посебном тачком (словном или бројчаном — зависно од семантичке удаљености) обично у следу иза онога значења, често и више конкретних значења, од кога се развило, или од којих се могло развити“. И само још један цитат. „Померена значења која су постала обична, широко распрострањена, врло позната и фреквентна у разним стилевима језика РСАНУ даје под засебним бројем без ознаке *фиг.*“¹⁵⁰.

153. Опис чињеничког стања, да тако кажемо, добар је, али би само стање могло бити и боље. И ево у чему би могло бити боље.

Квалификатор *фиг.* јавља се у три случаја: када се ставља испред примера којима се илуструје фигуративна употреба лексеме у оквиру каквог реалног значења, када се ставља испред кратке дефиниције исте такве употребе и када се ставља испред неких значења индукованих метонимијом, синегдохом и метафором. У прва два случаја квалификатор *фиг.* знак је такозване фигуративне употребе, а у трећем, пак, знак је такозваног фигуративног значења. Или другим речима, у прва два случаја *фиг.* је знак за врсту комуникације, изражавања, за посебну стилску функцију, тј. знак је за метафору, метонимију и синегдоху у стилу, а у трећем је знак за онај тип семантичког садржаја, за семему која осим идентификационих сема садржи и експресивне, конотативне семе¹⁵¹, тј. знак је за метафору, метонимију и синегдоху у језику, у лексичком систему; прве, по правилу, не прерастају у нова значења, друге су, по правилу, нова значења. И, свакако, није добро да исти симбол има две различите вредности.

154. Пре него што покушамо да предложимо начин на који би се употреба овога симбола могла изменити, морамо да кажемо да лексикографи за ово не носе кривицу иако је дело њиховим рукама учињено. Наиме, лексикографска пракса претходи лексиколошким теоријама; оне се појаве онда кад речници већ увелико имају своја традиционална решења, која без велике потребе није добро мењати.

Ево каква би измена, по нашем мишљењу, била најприхватљивија и најбезболнија. Симбол *фиг.* оставити као знак фигуративне употребе у оквиру каквог реалног значења, без обзира на то да ли уз то *фиг.* следи или не следи каква дефиниција. Узгред, боље је избегавати такве

¹⁵⁰ М. Радовић-Тешић, *Ibid.*, 148–149.

¹⁵¹ О различитим типовима експресивности в., нпр., С. Ристић, Конотативни аспекти значења експресивне лексике, Зборник за филологију и лингвистику МС, бр. 37/1, Нови Сад 1994, 537–542. и Универбизација као средство експресивизације, Јужнословенски филолог, књ. 51, Београд 1995, 125–133.

дефиниције јер примери због којих се оне дају не морају бити знак неког лексичког стања које претходи новоме значењу; тако је и дефиниција дата уз примере фигуративне употребе лексеме *глава* у основном, номинационом значењу без штете могла изостати. (Могло би се предложити и другачије решење, нпр., да се у оваквим случајевима симбол *фиг.* замени симболом *сликовитио*, али то је теже учинити јер такав симбол у нашем великом речнику немамо и требало би га тек уводити, и то без скраћивања да се не би поклопио са скраћеницом *слик.*, која значи *сликарствено, сликарски*).

Симбол *фиг.* не стављати испред посебних значења, испред дефиниција којима се идентификују посебне семантичке реализације; дакле, одузети му другу вредност, способност да указује на такозвана фигуративна значења. (И овде би се могло предложити и какво друго решење, нпр., да се испред дефиниција оних секундарних значења која се, како се популарно и неспрецизно каже, још нису усталила ставља скраћеница *йрен.*, што би значило *йренесено*, али би и то било увођење новог симбола у нашу лексикографску праксу, што, кад се може, и уколико се може, треба избећи).

155. Да ли ћемо и како ћемо квалификовати секундарне семантичке реализације зависи, с једне стране, од експресивне немаркираности/маркираности њихових семантичких садржаја и, с друге стране, од немаркираности/маркираности њихове прагматичне вредности. Објаснићемо и једно и друго.

156. Секундарне семантичке реализације, колико засад знамо, или су платисемичне или су резултат деловања лексичких индуктора, лексичке метонимије, синегдохе и метафоре, тј. метонимије, синегдохе и метафоре које су реализоване у одређеној семантичкој позицији. Платисемична и метонимијска секундарна значења експресивно су немаркирана; прва — зато што су у њиховој основи тзв. мртве метафоре, уколико уопште из синхронијске, а и друге перспективе, можемо анализирати њихов настанак; друга — зато што им је у основи само мутација делова архисеме примарног значења уз задржавање других семантичких компонената. Метафорична секундарна значења могу бити експресивно маркирана, али и не морају. У основи свих метафоричних преноса номинације лежи асоцијативно повезивање сема, семантичких компонената нижега ранга двају различитих семантичких садржаја, полазног појма и циљнога, онога који се секундарно номинира уз обавезно замењивање архисема, као и других трансформацијом незахваћених семантичких компонената. А ови појмови — полазни и циљни, тј. појам у коме се индукује метафора и појам у коме се она реализује, односно лексичко-семантичке групе којима припадају лексеме које номинују ове појмове и одређују моделе метафоричних полисемантичких

дисперзија. А управо од модела метафоризације зависи немаркираност/маркираност циљнога семантичког садржаја. Универзални и, свакако, најфреквентнији модел по формули *конкретно* → *ајсџрактно*, не резултира експресивном маркираношћу циљнога семантичког садржаја, нпр. *висок човек* → *висока свест*; не резултира експресивношћу циљнога семантичког садржаја ни метафоризација по моделу *предмет* → *део каквог предмета/какав предмет*, нпр. *кашика* → *мисџрија*; ни модели *део њела* → *део каквог предмета* или, ређе, *какав предмет* (*глава* → *глава брда*); такође не развијају експресивне семантичке реализације ни речи које означавају чула, чуло вида, слуха и мириса, као и способност примања надражаја прелазећи метафоричном трансформацијом у реч из когнитивне или емотивне сфере: *мачке виде и ноћу* → *видим на челу смо*; *миришем ружу* → *не миришем Перу*. Последњи пример захтева изврстан коментар. Ово је значење у РСАНУ дато са квалификатором *фиг.*; и на први поглед то изгледа коректно. Међутим, и није коректно: у овоме значењу има маркираности, али мислимо не експресивне, већ употребне; стога је овде, по нашем мишљењу требало ставити квалификатор *разг.* (што значи *разговорно*). Настављамо даље са инвентаризацијом, свакако не потпуном, метафоричних модела; зоними прелазе или у реч са значењем каквог предмета, разуме се, без експресивне маркираности: *коњ* → *коњ као гимнастичка сџрава*, или у речи са значењем лица одређених особина, оних које се у колективној свести или експресији приписују полазном појму: *гуска* → *глуђа женска особа*, *лисица* → *лукава женска особа*, и ова метафоризација увек као резултат даје експресивно маркирану секундарну лексичку јединицу. Узрок ове експресивности је, с једне стране, у експресивној семи полазног семантичког садржаја и, с друге стране, у хијерархијском рангу појмова који се у метафоричан однос доводе. Наиме, кад год је циљни појам човек, а полазни животиња метафорична трансформација резултира експресивношћу (негативном, као у овим примерима или позитивном као у примеру *мачкице моја*, у обраћању девојци). Исто је и са лексемама из ботаничке сфере које индукују метафору којој је циљни појам човек: *ружа* → *ружа као леђа девојка*; када, пак, ове исте лексеме прелазе у речи са значењем каквог предмета или појма, експресивности нема: *грана* → *грана свеђњака*, *грана* → *грана делатносџи*. Поменимо још само социоморфизме; лексемс из ове групе у метафоричном процесу прелазе у речи са значењем *особа одређених особина*: *мајка* → *сиротинска мајка*, *браћ* → *браћ као близак џријатељ* или *свекрва* → *зла жена*, *жена* → *кукавица*, *џлашљивац*. Да ли ће семантички садржај у коме се реализују ове метафоре бити експресивно немаркиран или маркиран зависи од семе у полазном садржају — ако је сема која индукује метафору резултат колективног схватања, колективне експресије, циљни ће садржај бити експресиван, као у примерима *свекрва* → *зла жена*, *жена* → *џлашљивац*.

157. И да сведемо. Испред секундарних семантичких реализација индукованих метафором не стављати никакав квалификатор ако им семантички садржај није експресивно маркиран; уколико им је, пак, садржај експресивно маркиран, тј. уколико садржи експресивне семе, испред дефиниције ставити квалификатор *експр.* (што значи *експресивно*).

158. Секундарне семантичке реализације индуковане синегдохом, по правилу, нису експресивне: *глава* → *особа, личности, појединац, грло* → *јединка сйоке*, а поготову нису експресивне у случајевима преласка имена ширега појма на ужи, нпр. *кола* → *аутомобил*.

159. И једна напомена о немаркираности/маркираности употребне вредности. Мислим да бисмо ми лексикографи морали мало више обратити пажњу на прагматичну вредност секундарних значења. Некад смо склони да превидимо ограниченост њихове употребе, посебно онда када она не припадају неком посебном функционалном стилу. Не знам да ли превиђамо да је, нпр., *лице* у значењу *разина, ниво (воде, мора)* неуобичајено, нераспрострањено, или нам је жао да нову лексичку јединицу било чиме обележимо и на тај начин издвојимо из општег лексичког фонда. Биће да је ово друго у питању.

160. И да закључимо. Није свака метонимија, синегдоха и метафора и лексичка метонимија, синегдоха и метафора. Оне лексичке реализују се у одређеној семантичкој позицији и резултирају увек новом семантичком реализацијом. Нове су семантичке реализације, по правилу, експресивно немаркиране; заправо, увек су немаркиране када су индуковане метонимијом и синегдохом, а када су индуковане метафором, могу бити и маркиране и немаркиране; маркиране су у случајевима када је сема из полазног садржаја која индукује метафору резултат колективне експресије и у случајевима када је полазни садржај *живо-ишња* или *биљка*, а циљни *човек*¹⁵².

б) О месту *шермина* у лексичком систему

161. Говорећи о полисемији више смо се пута срели са проблемом терминолошких јединица, и то је повод да на овоме месту о њима нешто кажемо.

¹⁵² У одељак о метафори укључена су наша схватања изнета у чланцима: О нским моделима метафоричне полисемантичке дисперзије, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 20/2, Београд — Нови Сад 1990, 251–259. и Метафора, метонимија и синегдоха у језику и стилу, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 23/2, Београд 1995, 61–69.

162. Термини, свакако, припадају лексичком фонду¹⁵³, али они у њему имају специјално место. Објаснићемо ово полазећи са семантичког становишта, упркос неретким мишљењима да ово није најсрећније полазиште за утврђивање и тумачење особености, посебности термина¹⁵⁴.

163. Наиме, највећи, главни и основни део лексичког фонда чине лексема које поред номинационе функције, и истовремено са њом, имају и семантичку функцију, имају способност означавања. Оне, дакле, не само именују већ и означавају, имају одређени семантички садржај. И тај садржај, као што смо већ видели, чини појам (архисема) са релевантним елементима реализације (семама), релевантним за парадигматски тип коме лексема припада. Ови су елементи семантичког садржаја (архисема и семе) фокуси за асоцијативне везе које омогућавају друге семантичке реализације у оквиру исте полисемантичке структуре, даље, они су подстицаји за развитак нових лексема у оквиру истога деривационог система, гнезда, и даље, они су, такође, подстицаји за стварање нових антонимских и синонимских односа.

Нпр., основна семантичка реализација лексеме **грџа** је *џања*, *савиљививији део дрвета*, *израслао из стабла (или из самог корена код жбуна)*, који се даље разгранаву у *гранчице*; архисема је овога садржаја *део биљке*, семе су *мања*, *џања*, који *израсла*, који се *развија*; ове су семе изворишта за развитак значења: *крџа*, *старук*, *огранак неког предмета*, или *џанински венац*, *џовијарац*, или *рукавац реке*, *оџока*, или *део*, *област*, *подручје деловања*, *струка*, итд.; исте ове семе подстичу и развитак нових лексема са лексичком морфемом *гран-* и повезују их у један деривациони систем (*гранџи*, *гранџи се*, *разгранавџи се*). Сви ови садржаји лексеме *грџа*, као и њених деривата, повезују се семантички, парадигматски са другим лексемама ступајући са њима у различите синонимске односе: *грџа* — *крџа*, *грџа* — *оџока*, *грџа* — *струка*, *гранџи се* — *развијаџи се* или *гранџи се* — *рџавџи се* итд., итд. И ово, свакако, нису све семантичке могућности једне праве лексеме, лексеме која припада општем лексичком фонду.

¹⁵³ Нису нам уверљива схватања по којима се специјална лексика зато што један њен део остаје везан за ускоспецијалну, ускостручну комуникацију искључује из општег лексичког фонда.

¹⁵⁴ Исп., нпр., „В самом деле, рассматривая терминологию в составе общелитературного языка, даже в качестве особого автономного слоя его лексического состава, трудно, исходя из семантических процессов развития общелитературной лексики, найти объяснение формам протекания этих процессов в терминологии и особенно тем явлениям, которые свойственны только терминологии и вызваны не имманентными языковыми причинами, а особой связью терминов с теорией, с наукой“, В. П. Даниленко, Русская терминология, Москва 1977, 7.

164. Природа термина, међутим, друкчија је. Од речи општега фонда оне се разликују у семантици, у типу значења. У њиховом је садржају само архисема (или нешто слично архисеми), без сема, само апстракцијом издвојена појмовна вредност реалије на коју се односи номинација термина¹⁵⁵. Заправо, високи степен апстракције има за резултат одсуство сема, релевантних елемената реализације.

Овакав семантички садржај термина природна је последица њиховог функционисања: они се употребљавају или за именовање оруђа и објеката различитих практичних радњи (као *лопац*, *шерпа*, *вијак*, *одвртка* и сл.) или у научном и информативном језику, у идеалним условима и у затвореним термилошким системима (као *афикс*, *суфикс*, *префикс*, *инфикс* и сл.) за номинацију појмова и јединица одређене научне области. И у једноме и у другоме случају они су настали из потребе да се фиксира, номинира, а у науци и дефинише специјална реалија. Ово с једне стране.

165. А с друге стране, из оваког појмовног семантичког садржаја термина проистичу и њихове посебне лексичке особине, посебне у односу на праве речи.

166. Прво. Термини и термилошке реализације имају веома ограничену способност даље семантичке дисперзије. Нпр., у полисемантичкој структури лексеме *грана* имамо и две термилошке реализације из области анатомије: а) *део шаке или сивојала од корена до прстију* и б) *парожак (шљак који израста на главном делу рога у јелена)*. И мада су оне добијене метафоричким асоцијацијама према обличним семантичким компонентама основног значења, ови се елементи у њиховом семантичком садржају губе, што као последицу има извесне

¹⁵⁵ Напомињемо да смо се у литератури сретали са друкчијим схватањима о семантичкој вредности термина. У свима њима, разуме се, полази се од тога да су термини језички знаци за номинацију специјалних стручних и научних појмова, али се и даље, бар ми нисмо запазили, не анализира лексичка особеност семантичког садржаја на који се односи њихова номинација; специфичност семантике термина углавном се тумачи специфичном сфером њихове употребе (наиме, речи се употребљавају у језику уопште, а термини у језику науке). Исп., нпр., „спецификум термина преже всего в точно ограниченной сфере его применения, в точном соотношении вещи и слова“ (А. А. Реформатский, Мысли о терминологии, Современные проблемы русской терминологии, Москва 1986, 165), или „природа термина как знака, т. е. семиотическая его сущность, не совпадает полностью с обычным словом общелитературного языка. Оно сложнее, чем у слова общего употребления. Термин именуется специальное понятие. Специфика этого понятия в том, что оно не должно терять своей целостности, какими бы средствами и способами ни передавалось его содержание“, а сложеност се његова даље објашњава, како се нама чини, углавном тешкоћом одређивања значења појма на који се односи (В. П. Даниленко, *op. cit.*, 35).

врсте семантичку затвореност, да тако кажемо, семантичку стерилност, јаловост. Према овим терминолошким реализацијама у полисемантичкој структури лексеме *грана* ништа се даље не дешава.

167. Ово је још уочљивије код термина који су настали ономасинским путем, оних код којих се може претпоставити номинациони смер од садржаја ка знаку, ка термину. Такви су, нпр., термини посуђенице, туђице. Они су, по правилу, једнозначне речи, као *неујтрон*, *јтројтон*, *јпарјициј*, и многе друге; такви су и они који су настали од властитих имена, преносом имена проналазача на сам проналазак, као *амјер*, *волји* и др.

Ево у чему је ограниченост способности развијања вишезначности код термина. Она је пре свега у двојакој природи термина као знака: термин припада и лексичком фонду, општем језичком систему, и самим тим подлеже свим лексичким законитостима, па и тежњи ка полисемантичности, али у исто време термин припада и посебном, терминолошком систему, и, опет, подлеже свим његовим законитостима, па и тежњи ка моносемантичности, ка директном, симетричном односу знака и појма који му је у семантичком садржају. Затим, и не мање важно, семантички садржај термина је појмовни, у њему нема релевантних елемената реализације, а управо су ови елементи изворишта различитих метафоричких асоцијација на основу којих се развија много значења, много нових семантичких реализација. А то значи да термини не могу ширити своју семантичку структуру метафоричким путем.

168. Додуше, термини се могу полисемантички развијати метонимијом и синегдохом, али ограничено, ограничено потребом моносемантичности у систему коме припадају. Само је неколико таквих устаљених могућности. Тако термини са општим значењем *јпроцеса* могу готово регуларно метонимијски развијати и значења *резултатна јпроцеса* или *јпредмета* на коме се процес врши. Нпр., *анализа* је и *научна методна исјијивања* и *јпроучавања рашчлањавањем онога што се исјијује* и *резултатна јтаквог исјијивања*¹⁵⁶, или *корекјтура* је и *исјрављање шјамјарских грешака на ојшиску јшијографског слога*, и *ојшисак јшијографског слога на коме се врше исјравке*. Посебан тип полисемантичке структуре заснован на синегдоху имамо у зоолошкој и ботаничкој лексиси односно у класификацији и таксонимији појмова из тих области. Нпр. *гд.луб* је и *назив за јишице из рода Columba са многобројним јподврјима (јпрема изгледу, начину живојш, ујојшреби)* и *ојшши назив за ф. Columbidae и ред Columbiformes у које спада и ред*

¹⁵⁶ Метонимијску семантичку реализацију Речник САНУ није забележио. (Уопште није ретка појава да се у речницима изостављају метонимијска значења, што је последица саме природе метонимије).

Columba, љубичица је и вишегодишња мала зељаста башићенска или шумска биљка *Viola* из ф. *Violaceae* са око 800 врста чији су цветови обично љубичасте боје и врло пријатно миришу и врста ове биљке. Сличних је случајева много, посебно у зоолошкој и ботаничкој терминологији зато што су у њима речи општега лексичког фонда искоришћене као термини (бар за номинацију биљака и животиња овога поднебља). А могле су бити искоришћене као термини с обзиром на платисемију као статичку језичку чињеницу и синегдоху као динамичку језичку чињеницу; највероватније је да су *голуб* и *љубичица* платисемантичке лексеме у општем лексичком систему, и то је уз, да тако кажемо, вештачке процесе синегдохе (ширења и сужавања значењског опсега) могло послужити за њихову терминологијацију.

169. Како су термини речи чији је семантички садржај и имплицитан, као и у других лексичких јединица, и експлицитан, то до њихове вишезначности може доћи и због различите експликације коју поједини аутори дају једноме појму. Такође до различитог појмовног садржаја може доћи и због неједнаког развитка науке којој термин припада. И то је нормално и неспорно.

170. Спорнија је у науци, међутим, ситуација када се један исти термин јавља у различитим термилолошким системима и са различитим појмовним вредностима. Нпр., *деривација* је у лингвистици *образовање нових речи помоћу афикса (или дезафиксацијом) у складу са њворбеним моделима својственим дајома језику*¹⁵⁷, а у војним наукама *хоризонтално скрећање њућање зрна; хоризонтално њомерање цеви њри нишањењу*¹⁵⁸. И недоумица је да ли овакве случајеве сматрати термилолошким хомонимима или различитим појмовним вредностима истога термина. Ми смо ближи другоме схватању: једно зато што у општем појмовном садржају видимо извесне врсте кохезију која ове вредности може обједињавати у једну термилолошку полисемантичку структуру (мада то није она кохезија коју имамо у различитим реализацијама правих лексема, она која је у реалности комплекса асоцијативних веза заснованим на релевантним елементима реализације, на семама, али ни термини нису праве лексеме), и, друго, зато што је у

¹⁵⁷ Речник САНУ није забележио лингвистичко значење овога термина. Дефиницију смо преузели из књиге *Словарь лингвистических терминов*, О. С. Ахманова, Москва 1969; сличне су дефиниције у свим лингвистичким термилолошким речницима.

¹⁵⁸ Дефиниција је преузета из Речника САНУ. Напомињемо да је у Војној енциклопедији *деривација* дефинисана као „*ојсћућање дугуљастих зрна од равни саћања услед обрћања око дуже осе, ојшора ваздуха и дејства силе њеже. Д. је и назив за величину овог ојсћућања*“.

српској лексикографији (а и не само у српској) уобичајено, и не без разлога, бележење оваквих случајева под једном одредницом (а нису нам убедљиви разлози које поједини аутори наводе у прилог хомонимији¹⁵⁹ да бисмо прихватили и промену устаљене праксе).

171. Са овако схваћеном ограниченошћу полисемантичке дисперзије непосредно је везана још једна лексичка особина термина: они не могу да остварују секундарна метафорична значења, као ни фигуративна, експресивна значења, а самим тим не могу да учествују у творби фразеологизама¹⁶⁰. А пошто све ово не могу, логично је да терминима за реализацију својих директних номинационих садржаја није потребна одређена семантичка позиција, односно, другим речима, термини реализују своје садржаје независно од семантичке позиције у којој се јављају (али не и независно од ширег контекста, од језика науке и информатике).

172. Друго. Термини имају и ограничену деривациону способност. Она је ограничена и типом семантичког садржаја термина, и природом термилошких система, односно она је ограничена истим оним чиме је ограничена и способност полисемантичности; с обзиром на тип значења њима је једина могућност деривација која је индукована архисемом, а с обзиром на природу термилошких система њима је једина могућност деривација која у резултату даје именице или глаголе (у овим системима јављају се само статички и динамички појмови — именице и глаголи, и ретко појмови њихових особина — придеви и прилози). А то значи да термини могу имати деривациони систем развијен, углавном, према моделима: *именичка њворбена основа + њворбени форманџ*, што може резултирати именицом са општим значењем *носилац њпрофесије* (тип *зуб* → *зубар*) или придевом у једним случајевима са значењем *који се односи на какав њојам* (тип *зубар* → *зубарски*), у другим случајевима са значењем *који у себи садржи какав њојам* (тип *туберкулоза* → *туберкулозан* или *богиња* → *богињав*), затим *глаголска њворбена основа + њворбени форманџ*, што резултира или глаголском именицом (тип *анализирати* → *анализирање*) или именицом са општим значењем *учесник (акџивни или џасивни) у глаголском њпроцесу* (типови *истраживати* → *истраживач* и *рачунати* → *рачунар* или *рачунало*); даље деривација може ићи само од придева ка прилозима. Али ово се све не реализује; у сваком појединачном случају постоје и конкретни услови — језичке потребе, и конкретне

¹⁵⁹ Исп. В. П. Даниленко, *op. cit.*, 69–72, као и литературу која се ту наводи.

¹⁶⁰ Синтагме типа *железничка њруга* не сматрамо фраземима, разуме се, већ двочланим речима.

сметње — семантичке и друге (фонолошке, морфолошке); исход свега тога су сиромашни деривациони системи у терминологијама.

173. Треће. Термини су, опет због свога семантичког садржаја и због природе термилолошких система, неспособни за развијање синонимије. Уколико до синонимије у каквом термилолошком систему и дође, то је само резултат паралелне употребе речи различитог порекла, најчешће домаћег и страног (*зараза — инфекција, одређивање — дејтерминација*), или због истовремене употребе туђице и домаће кованице (*шћорети — шћедњак, кућлунг — квачило*), или због употребе позајмљеница из различитих језика (*сида, ејдс, сћид*), такође због употребе термина и његове абривијатуре или симбола (*килограм — кг, вода — Н₂О, угљеник — С*) (ако ове друге у пару уврстимо у синонимски низ). даље, до синонимије долази због различитог опредељења појединих аутора (*семјологија — семјојџика, реч — лексема, значење — семантичка реализација*) итд., итд. Управо овакво порекло и оваква улога (друкчија и од порекла и од улоге синонимије код лексема општега фонда) и даје право онима који их наместо синонимима називају термилолошким дублетима¹⁶¹.

174. Четврто. Термини имају већу могућност успостављања антонимских односа него лексеме општег лексичког фонда. И ево зашто. Антоними су речи са истом архисемом и истом доминантном семом, чије се крајње могућности реализације супротстављају, а у основи термилолошке антонимије леже не толико спонтане асоцијације по контрасту, колико усконаучна сазнања о постојању појмова, појава које су у неком контрастном односу (*мајтерија — антимајтерија, чесћица — античесћица, џсихолошки — џарайсихолошки*). А ова се могућност заснива на томе што су термини речи не само са имплицитним већ и са експлицитним садржајем¹⁶².

175. И све је ово овако кад су термини у својим затвореним термилолошким системима. Међутим, термини су, реално или потенцијално, и јединице општег лексичког фонда, у коме функционишу и са својим појмовним садржајем, дефинисаним и дефинитивним, и са другим, новим који развијају у контакту са другим лексичким јединицама. А функционисање термина у општем језику могуће је баш због тога што се јединице општег лексичког фонда међусобно веома разликују баш по ономе што им је у семантичком садржају: код једних је, и оне чине основу система, у семантичком садржају појам са релевантним

¹⁶¹ Нпр., О. С. Ахманова, *op. cit.*, 13.

¹⁶² Скрћемо пажњу да има и нешто друкчијих тумачења термилолошке антонимије; нпр., исп. В. П. Даниленко, *op. cit.*, 79–81.

елементима реализације, код других је читав садржај само у једној семантичкој компоненти (бројне речи, имена сродника), код трећих је семантика ситуациона (заменице, узвици), код четвртих је у садржају не појам, него релација међу појмовима (предлози, везници), а код неких семантички садржај сасвим изостаје (властита имена). Али у језику нема дефинитивних разлика, у језику је све у динамици, па је стална и флукуација међу овим семантички различитим типовима речи, пунозначне речи се развијају у релационе (*врх, чело, изузев*), или у асемантичке (*Драги, Сјари*), а асемантичке се крећу према семантичким (*малвазија, мекиниош, колџ*) итд., итд. И термини када изиђу из својих терминолошких система, из језика науке, када уђу у језик публицистике, и готово редовно преко њега у општи језик¹⁶³, почињу да имплицирају свој експлицитно дат појмовни садржај, почињу да га богате, да развијају у њему и релевантне елементе реализације, и када то, или део тога развију, почињу и да граде око себе различите лексичке системе: почињу да развијају полисемију, чак и ону метафоричну, као у примерима *коректура хода, коректура понашања*, па и ону фигуративну, експресивну, као, нпр., код речи *анемичности* у примеру С. Христића *У музици фолклор појмискује свету анемичности малограђанског друштва*. Затим, ове лексеме управо због овакве полисемантичке дисперзије стичу услове и за шири деривациони развитак, као што имамо код речи *ајџм*, од које се развија и *атомизација* (= *раздвајање, расјарчавање*), и *атомизирати* (= *(ис)цејкајти, расјарчајти, расјарчавати*). И даље из истих разлога ове лексеме почињу да без ограничења ступају у синонимске односе (*коректура — поправка, анемија — недостигајак пољета, ајтомизирајти — (ис)цејкајти*).

176. Сад кад знамо да термини припадају и општем и специфичном лексичком фонду, кад знамо да им је специфичност у типу семантичког садржаја, који им и одређује место у лексичком фонду, да видимо шта је са њима у речницима и шта ћемо са њима у речницима (о томе смо већ понешто и рекли у ранијим поглављима, и на више места).

У речницима је неколико различитих типова терминолошких јединица. Први је онај кад имамо термин који функционише само у својој затвореној терминолошкој систему; ту нема ни теоријских ни практичних лексикографских проблема; уз такве речи у Речнику САНУ, као и у било коме речнику било кога језика, даје се квалификатор његове употребне вредности, односно даје се податак коме терминолошкој систему припада. Нпр., за реч *ампер* испред дефиниције *јединица за мерење јачине струје* дат је квалификатор *физ.* (= физика),

¹⁶³ Ређи је пут преко професионалних жаргона.

чиме је идентификовано да је *ампер* термин и да је јединица терминолошког система физике¹⁶⁴.

177. Други је случај код лексема чије су само неке реализације у полисемантичкој структури терминолошке. Таква је, нпр., лексема **крџг**; у њеној богатој полисемантичкој структури испред двеју дефиниција стоји квалификатор *маи.*, прва је *зайворена крива линија (у равни) чије су све тачке подједнако удаљене од једне тачке у истој равни (центра), геометријско место тачких тачака, кружница*, друга је *део равни обухваћен таквом линијом*. Поступак би био коректан да ови садржаји нису дати као основни, под тачком 1. и да се под тачком 2. не налази дефиниција *облик сличан кругу (1) који нешто добија, заузима или њој којему њада у очи*. Мислимо да је требало поступити на следећи начин: под тачком 1. требало је дати дефиницију семантичког садржаја који лексема *круг* има у општем лексичком фонду, нпр., *зайворена крива линија чији су сви делови једнако или приближно једнако удаљени од средишта, па затим њростор који зашвара таква линија, па њредмеј, њјава таквог облика* и др., па тек онда дати терминолошке одредине; а ово мислимо из два разлога: прво, зато што код ове лексеме опште значење претходи терминолошком, односно лексема општега фонда искоришћена је као термин и, друго, зато што се из терминолошких јединица метафорично не могу развити друге, опште семантичке јединице¹⁶⁵.

178. Трећи је случај, за лексикографе теоријски и практично најкомпликованији, а веома чест, када лексема у основној реализацији функционише и као реч општега фонда и као термин; то имамо код лексема *језик, срце, мозак, око, мачка, кокош, малина* и многих других (то су лексеме којима се именују делови људског и животињског тела, којима се именују животиње и биљке, и још неке). Компликованости доприноси и то што им је садржај приближно исти и у једноме и у другоме систему, посебно када се узме у обзир општост и једноставност у дефинисању терминолошких јединица у дескриптивним речницима; за овај тип терминолошких јединица на више места предлагали смо да се испред квалификатора стави и једно 'и'; то би било у складу са лексикографском традицијом према којој одредница која није ка-

¹⁶⁴ У речницима се идентификују шире научне области, оне које би, како лексикографи кажу, одговарале средњошколском или нешто већем знању. И обим уношења терминологије у речницима приближно одговара нивоу тога знања.

И још нешто, и важније, и садржај дефиниција одговара томе знању.

¹⁶⁵ Дужни смо да кажемо и нешто што је оправдање виђеним лексикографима који су учествовали у обради ове одреднице — просто и једноставно: нисмо знали оно што сад знамо.

квим квалификатором маркирана припада општем лексичком фонду, а маркирана неком специфичном, а ово 'и' које предлагемо, и које би требало у списку речничких скраћеница и дефинисати, значило би да лексема, или само нека од њених реализација, чешће ово друго, припада и једном и другом фонду, општем и специфичном¹⁶⁶.

---

¹⁶⁶ У овај су подељак ушли делови двају ауторових већ објављених радова: О месту термина у лексичком фонду, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 18/1, Београд — Нови Сад 1988, 15–21. и О терминолошким јединицама и њиховој обради у Речнику САНУ, Наш језик, књ. 29/1–2, Београд 1991, 49–54.

В. ПОЛИСЕМИЈА И ДЕРИВАЦИЈА

1. Основне речи и деривати

179. Да кажемо прво шта су то основне речи, а шта деривати. Просте, неизведене или основне речи су оне код којих је однос знака према ономе што означавају, што им је семантички садржај, дакле, према референту директан, непосредан. И ова непосредност везе има за последицу немотивисаност језичког знака, немотивисаност и у лингвистичком и у екстралингвистичком смислу, а то значи да другим језичким знацима овај знак није мотивисан и денотација и сигнификација везане за њега такође су необјашњиве, бар синхронично. Ми не знамо зашто овај морфемски састав носи овај семантички садржај или, на nižем нивоу, зашто овај фонемски комплекс означава баш ово. Деривати, пак, изведене речи јесу оне код којих је однос знака према ономе што означава индиректан, а посредници у том односу су две апстрактне референцијалне вредности¹⁶⁷: апстрактна референцијална вредност речи која им је у творбеној основи и референцијално семантичко-категоријално значење творбеног форманта. Нпр. лексема *кућа* у директном је односу према реду појмова или једном од појмова које означава — *грађевински објекат, зграда за пребивање, становање или какву друштвено улогу* (узимамо само основну семантичку реализацију из богате полисемантичке структуре ове лексеме¹⁶⁸). Међутим, придевска лексема *кућан*, у индиректном је односу према квалитативном појму који означава, односно за појам особине који јој је у семантичком садржају који има *напредну, богату кућу, дом, домаћинство* везана је

¹⁶⁷ Референцију, да поновимо, схватамо као денотацију (однос знака према каквој реалији) и сигнификацију (однос знака према поимању те реалије). Референт схватамо као оно што је означено самосталном лексичком јединицом.

Апстрактну референцијалну вредност схватамо као оно што је означено самосталном лексичком јединицом — творбеном основом и творбеним формантом.

¹⁶⁸ Лексема *кућа* у Речнику САНУ засведочена је у 24 семантичке реализације, у неколико фигуративних употреба везаних за њих, 51 фразему и у 6 народних пословица (што, свакако није све из реалне и потенцијалне полисемантичности ове речи).

преко речи *кућа*, која јој је у творбеној основи и преко творбеног форманта *-анџ*, који носи семантику *који има, који обилује* односно преко творбеног модела *творбена основа именичке категорије + творбени форманти -анџ*, (преко модела типа *бѣсан, бѣлан, вѣчан, гадан, глѣдан, грѣшан, дѣжан, жѣшан* и сл. са општим значењем *који има у себи оно што означава именица у творбеној основи*). Узмимо још једну лексему из деривационог система коме је у основи лексичка морфема *кућ-*, нпр. *кућаник* одн. *кућаник* — *онај који је вредан, способан у домаћинству, добар домаћин*; и њој су у основи два апстрактна референцијална односа — први је појам особине изражен елементом *кућан-* у творбеној основи (који, додуше, самостално није реализован¹⁶⁹) и други је апстрактан семантичко-категоријалан појам носиоца какве особине изражен творбеним формантом *-икџ* (творбени модел типа *бѣдник, бѣлник, безобразник, безумник* и сл. са општим значењем *носиоца особине казане творбеном осном*).

180. Дакле, просте, неизведене речи увек су једнореферентне и њихов је референцијални однос немотивисан (изузев код ономатопеја, код којих и поред мотивисаности, додуше, екстралингвистичким реалијама, остаје лингвистичка немотивисаност, тј. немотивисаност лингвистичким реалијама). Изведене речи, по правилу, су двореферентне, и њихови су референцијални односи мотивисани, с једне стране, речју у творбеној основи и, с друге стране, семантичко-категоријалном вредношћу творбеног форманта. Кажемо да су деривати по правилу, значи не сви, двореферентне лексичке јединице зато што, и поред у науци распрострањеног схватања да све изведене речи имају двојну референцију¹⁷⁰, ми смо, ипак, што се тиче двореферентности речи субјективне сцене (деминутива, хипокористика, аугментатива и пејоратива), као и оних моционих речи, склони сумњи. И ево у чему је она. Нпр., у резултату творбене анализе деминутива *кућица* = *кућ* + *ица* не видимо два различита референта, већ један референт *кућа*, само модификован, конкретизован — *мала кућа*, или боље рећи, *некаква кућа*. На сличан начин референцијално анализирамо деривате типа *професорка* = *професор* + *ка* = *женски професор* или *жена професор*.

¹⁶⁹ Овај творбени елемент *кућан-* функционише као творбена основа, и то продуктивна, мада у лексичком систему нема лексеме која би јој била извориште; то би био неки претпостављени придев **кућан, кућана, кућано*; додуше, постоји придев *кућни*, *-а*, *-о*, као и творбена основа добијена од њега *кућн-*, али је она готово непродуктивна.

¹⁷⁰ Распрострањено је схватање да изведене речи имају увек двојну референцију; исп., нпр., Е. С. Кубрякова. Аспекти семантичких истраживања, Семантика производног слова, Москва 1980, 81–155, посебно стр. 90.

181. Анализа саставних делова у дериватима даје различите резултате и на синтаксичком нивоу, слично референтној анализи на семантичком нивоу. Рашчлањавање деривата на синтагматском нивоу доводи до овога закључка: деривати су речи код којих творбена основа и творбени формант стоје у истом односу као детерминативна и управна реч у синтагми (тј. *кућан* + *икø* = *икø* управна реч $\approx$ *онај* + *кућан* зависна реч $\approx$ *који има њу особину*), изузев оних субјективне оцене, као и оних моционих (којих је у језику мање од свих других, свакако) код којих је тај однос обрнут (тј. *кућ* + *ица* = *кућ-* управни члан $\approx$ *кућа* + *-ица* зависни члан $\approx$ *мала*)¹⁷¹. Рашчлањавању на реченичном нивоу у науци је посвећено доста пажње¹⁷²; резултат је тог рашчлањавања предикатска вредност творбене основе; по нашем мишљењу, оно је могуће само код двореферентних деривата. Наиме, можемо се сложити с тиме да, нпр., у дериватима *кућан*, *кућаник*, *кућинице* и сл. творбена основа носи предикатско значење, додуше, пре бисмо рекли условно схваћено предикатско значење¹⁷³, али то исто не бисмо могли прихватити за деривате у којима имамо једну референцију, тј. *кућан* и може бити *који има кућу*, али *кућница* је пре *мала кућа* него *кућа која је мала*, или *она мала је кућа*¹⁷⁴.

182. И још нешто. Једнореферентност и немотивисаност основних речи и двореферентност и мотивисаност деривата има за природну последицу и унеколико различит семантички садржај у реализацијама првих и других лексема¹⁷⁵. А разлика је у типу, броју и продуктивности

¹⁷¹ М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик I, Београд 1964, 473.

¹⁷² Исп., нпр., Е. С. Кубрякова, Производное слово в лексике и грамматике, Слово в грамматике и словаре, Москва 1984, 62.

¹⁷³ Кажемо — условно схваћено зато што у семантичкој структури лексема уопште изостаје динамичност, што је основни услов за предикативност.

¹⁷⁴ Две напомене. Прва. У једнореферентним дериватима не видимо како би рашчлањавање довело до тога да творбена основа има предикатску функцију.

Друга. Изостанак предикатског односа у једнореферентним дериватима индиректно потврђују и дефиниције у великим описним речницима словенских језика.

¹⁷⁵ Исп. дефиниције А. Белића дате за просте (праве) и изведене (неправе) именице: „У неправим именицама носиоци особине или су условни, неодређени или су општи; код правих именица они су увек тачно одређени, индивидуализовани. Код неправих именица и најразличитија лица или предмети одређују се само са једне стране, као носиоци једне особине, тако да се у другим својим особинама могу и разликовати. Зато ми и велимо да оне значе условну реализованост, одређивање непотпуно лица или предмета, с једне стране; *међутим, код правих именица имамо поједино индивидуализовање врсте лица или предмета целокупним збиром њихових особина*“ (О језичкој природи и језичком развоју I, Београд 1958, 23).

семантичких компонената, сема нижега ранга у једнима и другима (разуме се, архисему имају и једне и друге речи). У семантичком садржају основних речи њихов је број велики и оне су продуктивне; последица је тога, с једне стране, богатство њихове полисемантичке структуре и, с друге стране, велики број изведеница које у творбеној основи имају просту реч. У семантичком садржају двореферентних деривата број сема је веома мали, код неких готово да изостају или су десемантизоване (семантички садржај једнореферентних деривата готово је исти са садржајем речи која им је у творбеној основи); последица је тога, с једне стране, слаба развијеност полисемантичке структуре¹⁷⁶ и, с друге стране, релативно мали број деривата који у творбеној основи имају дериват (тј. деривати се даље мало развијају). Нпр. основна је семантичка реализација лексеме *кљун* — *орган за хватање хране у иштица и сличан орган у неких сисара и инсеката, издужен део горње и доње вилице превучен тврдом рожнатом навлаком, gostum*; њен семантички садржај чини архисема *орган у иштица* и семе *издужен, тврд, рожнати*; ове семе метафорично индукују значења *навише савијен врх ојанка*, па *навише савијен врх саоника*, па *заоштрени крај предњег дела брода, чамца и др. иловних објеката, ирамац* и др. Код деривата, пак, којима је у основи реч *кљун*, као и код оних који су индиректно лексичком морфемом *кљун-* везани за овај деривациони систем, готово да у семантичком садржају изостају индивидуални елементи реализације, већ се семантички садржај речи у творбеној основи, али са десемантизованим семама, јавља као једна од референцијалних вредности, која уз другу референцијалну вредност садржану у творбеном форманту, чини нов семантички садржај. Тако је *кљунасти* — *који има облик иштичијег кљуна, сличан кљуну*; *кљунати* — *који има (велики) кљун*; *кљунатица* одн. *кљунатица* — *она која има кљун*; *назив за кљунасте животиње* итд. Једино код глагола *кљунути*, чија је основна семантичка реализација *дохватиши, узети кљуном (храну)*, у секундарним семантичким реализацијама: *мало нагрисати, грицнути, чућнути мамац на удици (о риби)* и *једаред ударити, убосити кљуном* имамо, рекло би се, развијену нову индивидуалну сему *мало, у једном маху*, свакако, као последицу аспектуалног значења овога глагола.

1) О семантичком односу творбене основе према деривату

183. Значење деривата зависи, с једне стране, од општег значења творбеног модела по коме је образован и, с друге стране, од међусобног

¹⁷⁶ Неразвијеност полисемантичке структуре деривата видна је у великим описним речницима; то је индиректна потврда за нашу констатацију.

семантичког односа творбене основе и творбеног форманта¹⁷⁷. Нас, пре свега, интересује шта лексема у творбеној основи од свог семантичког садржаја може унети у деривациони процес. И као што видимо, бар засад, неколико је семантичких типова творбене основе.

184. Први. У једнореферентним дериватима (у тзв. речима субјективне оцене, као и у оним моционим) реч у основи јавља се са целокупним својим семантичким садржајем у својој основној семантичкој реализацији, значи и са архисемом и са свим семама. И две су даље могућности развоја овога садржаја у споју са значењем творбеног форманта: или ће се овај семантички садржај само модификовати детерминативним значењем творбеног форманта или ће у споју са њим развијати нове семантичке компоненте које ће омогућити и нове семантичке реализације, или ће се, пак, неке од њих губити. Нпр., први случај имамо у деминутиву *кљунити* одн. *кљунитић*; његова је основна семантичка реализација иста као и код лексеме *кљун*, само са детерминативом *мали*, што значи да је иста референцијална вредност — *gostum*, иста је архисема *део тела код њишица*, и исте су семе *издужен*, *тврдо*, *ројнаји*; даљи семантички развитак лексеме *кљунити* аналоган је семантичком развоју лексеме *кљун*. Други случај имамо, нпр., код деминутива *кјуница*; ту основни семантички садржај лексеме *кјућа* у комбинацији са деминутивном семантиком творбеног форманта развија нову семантичку компоненту *допирјао*, *тврдошан*, *рушеван*, коју имамо у значењу *кјуница* = *мања*, *тврдошан*, *сиромашна кјућа*, *колиба*. И ово није исобично; уопште деминутивни деривати лексема код којих, с обзиром на оно што означавају, деминутивна карактеристика није у исто време и позитивна, имају могућност развијања пејоративних значења (као, нпр., *професорчић* и сл.), баш као што и аугментативи (типа *људина*, *момчина*) могу добити и позитивне, експресивне елементе у своме садржају.

И још нешто. И лексема *кјућа* и лексема *кјуница* реализују се у значењима *заштитина љуштура*, *тврди омотач*, *оклој у којем живе неки мекуници* (пужева кућа/пужева кућица) и *јамица ископана у земљи за сађење*, *сејање поврћа*, *кукуруза* и сл. (кућа/кућица кромпира), али су, ипак, ова значења обичнија за лексему *кјуница*; реализујући се у њима лексема *кјуница* губи деминутивну семантику, губи део свог семантичког садржаја и добија термиолошку вредност. Овакве термиологизације појединих реализација има и код других деминутива, нпр. *ручица мењача*, *чашица зглоба*, а и код других лексема, и основних и изведених, нпр. *глава човека*, *глава мошора* или *попаљена кјушишта*, *кјушиште мошора*¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Показаћемо ово на неколико примера тзв. суфиксалне творбе.

¹⁷⁸ Кад су у питању термиолошке реализације код деминутива, нису ретка мишљења према којима то и нису деминутиви него деривати изведени творбеним

185. Код двореферентних деривата реч у творбеној основи може имати: или целокупан свој семантички садржај из основне семантичке реализације, или неке блиске основној, или само појмовну вредност, архисему, без релевантних елемената реализације, без сема, или, пак, може у свом садржају имати само једну од сема.

186. Први случај имамо, нпр., у творбеним моделима са глаголом у творбеној основи којима се творе именице са општим значењем вршиоца радње (*вршилац, извозник, њисар, њисац, извиђач, годич* и др.); у њима творбена основа носи целокупан свој семантички садржај (и архисему и семе), најчешће из основне семантичке реализације. Тако, да на једном примеру то покажемо, глагол *извиђајти* има два основна значења блиска једно другом *прегледајти, разматрајти, испитивајти; проверавајти, утврђивајти* и *ухођењем прикуљати податке о некоме, нечему (обично о снази и положају непријатељских јединица), уходијти* и именица *извиђач* изведена управо од ових глаголских реализација значи *онај који посматрањем прикуља податке о непријатељу, његовој снази, положају и сл.; онај који разгледа, испитује, извиђа уопште*. Дакле, и код глагола у творбеној основи и код његовог деривата имамо исту појмовну вредност (свакако, уз различиту грамему) *утврђивајти* нечија својства одн. *утврђивач* нечијих својства и исте релевантне елементе реализације *посматрајући, прегледајући, уходећи*¹⁷⁹. Деривати образовани од творбених основа оваквог семантичког садржаја развијају своју полисемантичку структуру, по правилу, аналогно полисемантичкој структури речи у основи.

187. Други случај имамо, нпр., у творбеним моделима са општим значењем *онај који се бави оним што значи именица у творбеној основи* (*зубар, шахист, тобоџија*). **Зубар** ← зуб + -ар; семантички је садржај лексеме *зуб* у основној реализацији *свака од њелочастих или клинастих кошчица превучених глеђу у вилицама човека или већине других кичмењака које служе за кидање и ситињење хране*; архисема овога

формантима који су хомонимични са деминутивним формантима. Исп. о томе Ј. Матијашевић, Метафоризација као средство номинације, Језик и пракса 1, Приштина 1985, 91–101.

Ми, бар засад, не мислимо тако; мислимо да је *ручица* *мењача* једна од реализација лексеме *ручица*, да је *кућиште* *мотора* једна од реализација лексеме *кућиште*, баш као што је и *глава* *мотора* једна од реализација лексеме *глава*. О лексикализацији извесних деминутива в. и П. Радић, О деривационом аспекту лексичког богађења, Језик данас, бр. 1, Нови Сад 1977, 22–24.

¹⁷⁹ Речи у творбеној основи задржавају свој семантички садржај још у неким моделима, нпр.: *привид* + -ост/-оћа (*глућост, вредноћа*), или глагол + -а/-ба/-ава/-ај/-ак/-еж/-ња/-њава (*зашићити, њогодба, шућњава, јецај, најредак, грабеж, градња, јурњава*).

садржаја је орган у вилицама, а семе су клинасти, оштар и које служе за ситњење хране. Ове су семе веома продуктивне и у полисемантичкој структури лексеме *зуб* (на чељу, виљушка са три зуба, зуб сцене и др.), и у дериватима ове лексеме (*зубчати, зубати, назубити*), а управо оне изостају у семантичком садржају лексеме *зубар* — *стручњак за лечење и оправку зуба, зубни лекар или зубни техничар; оштри онај који се бави вађењем зуба*. Овакви деривати обично немају развијену полисемантичку структуру, или је развијају на специфичан начин (о чему ће нешто касније бити речи).

188. Трећи случај имамо, нпр., у деривату *муњевит*; лексема *муња* из свога основног семантичког садржаја — *нагло изражјење атмосферског електрицитетна концентрисаног у олујним облацима, израђено јарким варницењем, свећлошћу, која се најчешће види у облику свећлеће стреле која се сценасито креће; само варницење, свећлећа стрела тако настала, севање* — у дериват уноси само три елемента реализације, три семе (без архисеме): *нагло, израђено свећлошћу* и *која се сценасито креће*; прву имамо у неколико семантичких реализација — *који се извршава за крајко време, веома брз; изненадан, неочекиван, нагао; тренућан и брз, силовит, бридак (о духовним појавама)* (муњевита брзина, муњевит рат, муњевит одлазак, муњевит одговор, муњевита досетка и сл.); другу у значењу — *блесав, сјајан* (муњевита светлост) и трећу у — *извијен, вијугав, змијолик* (муњевита шара, муњевита коса = ковцава коса). А у дериват *муњати* творбена основа уноси само једну сему из семантичког садржаја речи *муња* — *нагло*. Овакви деривати могу имати развијену полисемантичку структуру, али чланови те структуре не морају међу собом бити повезани асоцијативним везама, већ се директно везују за семе из семантичког садржаја речи у основи.

2) О стурктури и семантици деривата

189. Основни је и, свакако, најчешћи начин настајања деривата: *један акти семантичко-морфолошког варирања једнога творбеног модела*. Тако су настали сви једнореферентни деривати (речи субјективне оцне и моционе речи) и највећи део двореферентних (односно свих других) деривата, бар оних, како сада видимо, код којих се реч у творбеној основи јавља са целокупним семским садржајем (архисемом и сеамама нижега ранга) који има и као самостална лексема у номинаци- оној или, ређе, којој другој реализацији. Такви су деривати: *кућница, ручетина, професорка, извијач, вршилац, гонич* и др. Ови деривати своју полисемантичку структуру, по правилу, развијају аналогно полисемантичкој структури речи у основи.

190. Други је, и чешћи него што мислимо (а лексикографи то добро знају), начин настајања деривата: *више њуџа њоновљен истии акџи семантичко-морфолошког варирања истог њворбеног модела*. Нпр. лексема **бџлка** у Речнику САНУ забележена је у више семантичких реализација:

1. *живоџиња (женка) беле боје или с неким белим обележјем и име њаквој живоџињи* **а.** овца. **б.** кобила. **в.** кучка. **г.** мачка. **д.** крава. **ђ.** коза. **е.** кокош. **ж.** гуска. **з.** њаџка. **и.** ћурка. **ј.** крмача, белуга.

2. *зоол.* **а.** куна. **б.** белогрла ласџа. **в.** џиџица џевачица, белгуза. **г.** кесега. **д.** врџа слаџководне кошљорибе, беоџица. **ђ.** деверика. **е.** врџа слаџководне рибе. **ж.** бела ваџи.

3. *бот.* **а.** красуџак. **б.** белојка.

4. *агр.* *беличастџ воће.* **а.** јабука. **б.** крушка. **в.** шљива. **г.** грожђе (и вино од њаквог грожђа).

5. *хип.* *жена свеџлоџаве косе.*

6. *м покр.* *назив за сељака из Пироџског округа (можда заџи џиџи носи бело одело).*

7. *врџа горње мушке одеће.*

8. *сребрни комад новца, сребрњак.*

9. *беланце.*

Све су ове семантичке реализације настале независно једна од друге, новим актом варирања, понављањем истог творбеног модела, што за последицу има изостанак међусобног односа једне реализације с другом; све су оне, да тако кажемо, радијално везане за реч у творбеној основи. И то је, колико засад знамо, готово редован случај код придевских деривата насталих по моделима општег значења *онај који је или оно џиџи је као џридев у џворбеној основи и који се истиџиче неком од особина својствених именици у џворбеној основи*. Тако је **беланац** и **беланце** и **бели кукуруз**; **грђбаџица** је и **грбава жена** и **врџа крушке**; **зелџнац** је и **џир**, и **зелени камен**, и **зелембађ**, и **живоџиња зеленкаџије боје**, или тако је **муњевџиџи** (као што смо већ видели) и **изненадан**, **неочекиван**, **нагао**, и **изуџеџан**, **велики** (муњевита брзина), и **силовиџи**, **бридак** (муњевита сатира), и **змиџоџик**, **коврџав** (муњевита коса), да не набрајамо даље.

И још нешто. Деривати настали понављањем истог творбеног модела имају веома богату полисемантичку структуру, много богатију од оних насталих у једном акту варирања. А то је и разумљиво, и очеки-

вано. Деривати развијени у једном акту варирања имају у своме семантичком садржају ограничен број сема, па су, самим тим, ограничене и могућности њиховог варирања, њихове трансформације; могућности понављања истог творбеног модела неограничене су, може их бити колико и референата за који се могу везивати овако добијене секундарне номинације (поред *овце, кобиле, кучке, мачке, краве, козе, кокоши, гуске, пашке, ћурке, крмаче* — белком се може назвати, нпр., и *голубица*) (неограничене су на исти начин као што су неограничене могућности истога типа трансформација у полисемантичкој структури; поред *језика на цицелама, језика на брави*, и свега што је у Речнику САНУ још много ствари се могло тако назвати).

191. Поред ових двају општепознатих и регуларних начина настајања деривата има и оних који су мање познати и мање регуларни. Такав је онај код кога имамо *семантичко-морфолошко варирање једног творбеног модела реализованог у више различитих циљних садржаја*. Нпр. лексема **зуб̄ар** у Речнику САНУ забележена је у четири семантичке реализације:

1. *сѝручњак за лечење и оѝравку зуба, зубни лекар или зубни шѝхничар; уоѝишѝе онај који се бави вађењем зуба.*
2. *агр. покр. врсиѝа кукуруза.*
3. *дужа, ошѝѝра избочина стиѝене налик на зуб; зуйчасѝи иѝѝусѝи на зиду, бедему и сл.; вршак, шѝљак (зуб 3).*
4. *клесарски чекић ошѝѝар и назубљен с обе сѝѝране (зубача 2в).*

Свим овим значењима у основи је модел — *именичка творбена основа зуб + ар̄*; у првоме значењу овај је модел реализован са општом семантиком *онај који се бави оним шѝѝо значи именица у творбеној основи*; у другоме и четвртом значењу модел је реализован са општом семантиком *онај који има оно шѝѝо значи реч у творбеној основи (оно шѝѝо је налик на ѝѝо)*; у трећем значењу модел је реализован са општом семантиком *оно шѝѝо је слично речи у основи*. Значења међусобно нису повезана; она су развијена независно једно од другога понављањем истог полисемантичног творбеног модела.

Не знамо који се деривати творе овим начином, а не знамо ни чиме је он условљен. Претпостављамо да је овај вид лексема секундарне номинације условљен развијеном полисемантичношћу речи у творбеној основи, као и полисемантичношћу творбеног форманта. Једино што из лексикографске праксе знамо то је да овај тип деривата није тако редак. Нпр. **јѝзич̄ар** је и *сѝручњак за јѝзичка иѝѝања, фи-*

олог, лингвистѝ, и онај који много говори, ѝричљивац, брбљивац; а гла-
вѝр је и сѝтарешина, уѝправљач, и ѝредњи део самара.

192. Најмање је познат и најмање регуларан начин настајања деривата онај код кога имамо два хомоформна ѝворбена модела и два одвојена акѝа семантичко-морфолошког варирања чији се резултати ѝовезују у једну лексему¹⁸⁰. Таква је, нпр., лексема звонѝр; у Речнику САНУ она је забележена у пет семантичких реализација:

1. онај који звони у звона; онај коме је дужностѝ, занимање да удара, звони у звона (обично црквени ѝослужбѝиѝељ).
2. занайљѝија који лије звона, звоноливац.
3. жѝивинче (муѝсјак) које са звоном, меденицом о враѝу ѝредводи сѝадо.
4. мн. етн. покр. младићѝи (обично ѝасѝири) који уочи Божѝића иду од куће до куће клеѝећући звонима и изводећѝи разне игре, ѝесме и шале.
5. бот. покр. нека врсѝа биљке.

Првој, трећој и четвртој семантичкој реализацији у основи је творбени модел глаголска ѝворбена основа звон- + -арѝ са циљним општим значењем вршилац радње, а другој и петој модел именичка ѝворбена основа звон- +арѝ са два различита циљна значења онај који се бави оним шѝио означава именица у ѝворбеној основи и оно шѝио је слично именици у ѝворбеној основи¹⁸¹.

193. Код деривата насталих другим, трећим и четвртим моделом деривирања односно морфолошко-семантичког варирања могло би се поставити питање — јесу ли та различита и различито настала значења део једне полисемантичке структуре, тј. чине ли она једну полисемантичку структуру или су та значења везана за различите хомонимне лексеме (да ли су значења онај који звони и онај који лије звона две различите семантичке реализације једне лексеме звонар или су то значења двеју хомонимних лексема). И да одговоримо на могуће питање — мислимо да су то различита значења једне лексеме. А овакво мишљење заснивамо, с једне стране, на лексикографској пракси словенских јези-

¹⁸⁰ Претпостављамо да и више хомоформних модела може учествовати у творби једног деривата; реалност ове претпоставке провериће се у даљим истраживањима.

¹⁸¹ Претпостављамо да је секундарна номинациона јединица назѝв биљке метафорично развијена повезивањем сема које се односе на облик у полазном и циљном садржају: звоно → звонар.

ка која овај тип различитости значења везује за једну лексему, и, с друге стране, и битније, на хипотези према којој различита значења повезује у једну лексему кохезија сема релевантних за деривациони систем коме лексема припада, а не кохезија сема само у оквиру једне лексеме, и, наравно, иста графемска вредност под којом се она реализује у истој спољашњој форми. Тако, нпр., семантичке реализације *онај који звони* и *онај који лије звона*, без обзира на то што су настале двама творбеним моделима, први с глаголом, други с именицом у творбеној основи повезује сема *одавање звука* коју носи и глаголска и именичка творбена основа.

194. И још нешто. Према ономе што досад знамо, изгледа да се комбиновани модели могу јавити само код првостепених деривата односно само у првој степену деривације — *зуб* → *зубар*; у даљим дериватима, опет морамо рећи — изгледа, имамо увек само један акт морфолошко-семантичког варирања (што је последица семског сиромаштва деривата, који су у основи другостепених и даљих деривата)¹⁸².

2. О регуларности семантичког варирања

195. Термин семантичко варирање схватамо као терминолошки хипероним чији су хипоними, с једне стране, полисемија (семантичка деривација, да поменемо још један термин за исти лексички механизам) и, с друге стране, деривација (или семантичко-морфолошка деривација). Објаснићемо и хипероним и хипониме.

196. Семантичко варирање је трансформација полазног семантичког садржаја, полазне семеме и његово асоцијативно повезивање са циљним семантичким садржајем, са циљном семемом у процесу секундарне номинације, у процесу преноса имена прве семеме на другу. У основи је овога процеса анализа и синтеза, анализа семантичких садр-

¹⁸² Да бисмо о овоме говорили без онога — изгледа: ваљало би подвргнути семантичкој компонентној анализи читаве деривационе системе чије основе, доминанте припадају различитим лексичко-семантичким групама; таква би анализа показала: прво, које основне лексеме иницирају одређене творбене моделе, или комбинацију одређених модела у творби једног деривата, друго, колико избор творбеног модела зависи од почетног семантичког садржаја, а колико од циљног, од семантичког садржаја који се номинује дериватом, и ко зна шта бисмо још из такве анализе сазнали.

И код префиксних твореница има сличних проблема; питање је да ли је иста лексема *одредити* у значењу *редом обићи* и у значењу *обележити, назначити*. В. Р. Драгићевић. О једној врсти лексичке паронимије, Српски језик, 1–2, Београд 1996, 456–463.

жаја, првог и другог, и синтеза другог¹⁸³. Семантичком трансформацијом може бити захваћен (као што смо већ видели) цео семантички садржај или само неки од његових несамоствалних делова, елемената, односно сема, било архисема, било која од сема нижега ранга.

197. Полисемија (семантичка деривација) је семантичко варирање у оквиру једне лексеме. Са ономасиолошког становишта то је пренос номинације једне исте лексеме са једнога појма на други. Са семасиолошког становишта то је повезивање двају семантичких садржаја или делова двају семантичких садржаја. И овај семасиолошки процес претходи ономасиолошком, заправо, омогућава га.

198. Деривација (семантичко-морфолошка деривација) је семантичко варирање између двеју лексема, али не између било којих двеју лексема, већ између двеју лексема из истог деривационог система, и то оних најближих у њему, оних од којих је друга дериват прве, изведеница од прве. Са ономасиолошког становишта и овде имамо секундарну номинацију само новом лексичком јединицом добијеном у процесу спајања творбене основе прве, полазне лексеме и каквог творбеног форманта. Са семасиолошког становишта и овде имамо процес аналошког повезивања двају семантичких садржаја, само сада уз обавезно укључивање новог семантичког елемента (израженог формантом), нове семантичко-категоријалне вредности (са променом, или без промене графемске вредности).

Подсетимо се. Основна семантичка реализација лексеме *глава* платисемична је — у оквиру једнога значења, у оквиру једне семантичке реализације идентификована су два референта: *глава у човека* и *глава у животиње*; а идентификација двају референата несумњив је знак да су у питању и две семантичке реализације исте лексеме, при чему је једна од њих добијена у процесу семантичке трансформације целога семантичког садржаја друге. Овакве мултиреференцијалне семантичке реализације и у даљем варирању подлежу сличној трансформацији. Нпр. *главоња* је *онај који има велику главу*, а то је и *главоња дечак* и *главоња мачак*.

Основно је значење лексеме *град* *велико, добро изграђено људско насеље*; ово се значење метонимијском трансформацијом, односно мутацијом архисеме (уз извесну десемантизацију сема) развија у значење *стиковништво таквог насеља*. Даље, истом метонимијском трансформацијом добијена је и нова лексема *грађанин* са садржајем *стиковник града*.

¹⁸³ Исп., нпр., А. М. Кузнецов, От компонентного анализа к компонентному синтезу, Москва 1986.

Секундарне реализације лексеме **глава** типа *особа, појединац, личност*, на *пореска глава*, затим *грло, брав*; *јединка роја, јајца* и с.л. или *личности која руководи, управља; сипарешина руководилац, вођа, ирвак* или *онај који се својом способношћу, својим талентом највише истиче у својој делатности, главни представник* добијене су синегдохом, трансформацијом и архисеме *део тела* и сема *које се односе на намену, функцију органа смешених у глави* (архисема губи партитивну семантику, а сема из основног садржаја мењају ранг, а неке се десемантизују). Истим семантичким процесом добијена је и лексема **главник** у значењима *глава породице, домаћин и врштан, истакнути члан породице, ирвак браћаства; виђен, угледан човек*.

Метафоричком трансформацијом само једне семе, сема *брз*, из основног семантичког садржаја лексеме **муња** добијена је једна од секундарних реализација *брза, хитра особа* (нпр. *нигда муње овакве на коњу*); истим семантичким процесом добијена је и лексема **муњевит** у значењу *веома брз (муњевића брзина)*.

199. И на крају о регуларности семантичког варирања. Регуларност је семантичког варирања истовремено — несумњива и вероватна.

Несумњива је што се семасиолошких процеса тиче; они су исти и у полисемији и у деривацији. Ови се процеси у оба типа варирања заснивају на платисемији, метонимији, синегдохи и метафори. Несумњива је регуларност и што се резултата ових процеса тиче; и у једноме и у другоме варирању резултат је нова лексичка јединица, у полисемији — ново значење исте лексеме, у деривацији — нова лексема добијена од старе, полазне и каквог творбеног форманта.

Вероватна је што се тиче могућности прогнозе циљне, секундарне лексичке јединице, оне која се добија као резултат семантичког варирања. И ево како ту стоје ствари. Платисемијом су захваћене све лексеме које се односе на делове људскога тела, особине људи и људске радње; оне регуларно шире своја значења и на делове животињског тела, особине животиња, њихове радње, а неретко се лексеме односе и на биљке, као и на све оно што се, на неки начин, може персонифицирати (*глава човека — глава коња → главоња и човек и коњ; иде човек — иде коњ — иде сајл, ради сајл; дебела жена — дебела свиња*). Метонимијом су захваћене читаве лексичко-семантичке групе речи, сви њихови чланови, а резултат метонимијске дисперзије унапред је задат; с обзиром на то да су евидентиране све, или готово све лексичко-семантичке групе у којима се индукује метонимија, циљна лексичка јединица може се прогнозирати (*град је леј → град шетља → грађанин*). Синегдохом су захваћене лексеме којима се именују доминантни делови какве целине, пре свега делови људскога тела и делови куће (*глава = део тела → глава = појединац → главник; кров = део куће →*

кућа), те се и циљна лексичка јединица овога процеса, углавном, може прогнозировать. Међутим, метафора је оно што резултат семантичког варирања чини вероватним, а не несумњивим. Наиме, она је индивидуална, захвата појединачне лексеме (а не све чланове неке лексичке групе); њена је индивидуалност у томе што се индукује у семама нижега ранга, оним индивидуалним, оним по којима се једна лексема из какве лексичко-семантичке групе разликује од других чланова. Али ово, ипак, не значи да су и немогућа нека предвиђања нових лексичких јединица добијених метафором. С обзиром на то да је број лексема у општем лексичком фонду које индукују метафору самерив (то су оне које именују појмове људске и појмове најближе човеку), оне се могу евидентирати, бар приближно, па се могу, опет бар приближно, евидентирати и оне које се у резултату ових процеса добијају (*глава човека* → *глава брда*; *шуй нож* → *шуй човек*; *хладан пасуљ* → *хладан дочек*).

Семантичко варирање универзална је појава у лексичком систему уопште (универзална је бар што се европских језика тиче). А та универзалност последица је регуларности семантичког варирања¹⁸⁴.

---

¹⁸⁴ У овај су одељак укључени делови из трију ауторових већ објављених радова: О семантичком односу деривата према творбеној основи, Научни саставак слависта у Вукове дане, књ. 16/2, Београд — Нови Сад 1987, 101–107; О регуларности семантичког варирања, Јужнословенски филолог, књ. 49, Београд 1993, 23–28. и О структури и семантици деривата, Наш језик, књ. 30, св. 1–5, Београд 1995–1996, 76–81.

Г. ПОЛИСЕМИЈА И СИНОНИМИЈА

200. Синонимија је лексичка појава заснована на асоцијативном повезивању различитих лексема које именују исте или сличне семантичке садржаје¹⁸⁵, односно синонимија је лексички механизам повезивања синонима. Па да дефинишемо синониме.

201. Синоними су лексеме које у своје семантичком садржају имају исту архисему и бар једну исту сему или више истих сема. А то значи да су синоними речи исте или сличне референцијалне вредности. Речи сличне референцијалне вредности образују синонимске редове, а речи исте референцијалне вредности образују синонимске низове¹⁸⁶. Прве су делимични, релативни синоними (нпр. *лице, њушка, фаца и кашика, жлица*), друге су идентични, апсолутни синоними (нпр. *домовина, оцаџбина и кућа, дом*, бар што се одређених социолеката тиче)¹⁸⁷.

Наше одређивање синонима није у супротности са схватањем синонима као поретка речи у антители (као *млак, шойао, врућ*)¹⁸⁸, већ је оно само покушај одређивања синонима као самосталних лексичких јединица одређивањем њихових семантичких садржаја и несамостал-

¹⁸⁵ Изгледа да се овај систем веома рано усваја, или почиње да усваја; и дете од 3–4 године када чоколадом служи своје вршњаке, своје родитеље, уопште себи блиске, рећи ће „узми“, а када служи старије госте у кући, рећи ће „изволи“.

¹⁸⁶ Уобичајено је да се синонимски ред и синонимски низ узимају као дублетни термини за групе речи истога или сличнога значења; ми правимо разлику међу њима и из теоријских и из прагматичних разлога; теоријски су разлози у чињеници да у лексичком систему није исто сличност и идентичност, а прагматични су у томе што се синонимска група речи јавља као саставни део лексикографске дефиниције, па треба имати и одређени назив за тај елемент дефиниције; постојање двају назива за широко схваћену синонимију омогућава њихово разликовање без већег нарушавања традиције.

¹⁸⁷ Исп. преглед различитих схватања синонимије, нпр., у раду Ј. Матијасевић, О синонимији и синонимима, Лексикологија и лексикографија, Зборник реферата, Београд — Нови Сад 1982, 115–130.

¹⁸⁸ Ово је схватање доста често и заснива се на повезивању лексема са истом архисемом (исп., нпр., о томе А. А. Багрина, Синонимические отношения в лексике и словарная статья, Современная русская лексикография, АН СССР, Ленинград 1981, 54–61; исп. и наведена литературу).

них семантичких елемената у њима (архисема и сема). А семантичку градуираност и неку врсту антонимичности синонима разумемо као последицу различитости сема у семантичким садржајима са истом архисемом (нпр., лексеме *хладан*, *млак*, *шолоа*, *врџ*, *врео* имају исту архисему *који је каквог њемпературног својства*, а различите су им семе нижега ранга). И још нешто о параметрима за одређивање синонимије. Лексичко слагање и заменљивост¹⁸⁹ као параметре за одређивање синонима узимамо као помоћно средство, а не основно зато што лексичко слагање разумемо као последицу компатибилности двају семантичких садржаја (придев *хладан* у значењу *који је ниске њемпературе* компатибилан је са речју *јело*, али не у истом значењу и са речју *дочек*) и зато што заменљивост схватамо као компатибилност двеју лексема, или више њих, са ширим текстом.

202. Ово о синонимима што се семантичког садржаја тиче. Међутим, за одређивање синонима, како ми видимо, потребно је још нешто. То нешто је утврђивање позиције, ранга који свака од посматраних лексема заузима у лексичком систему. А позиција у лексичком систему детерминисана је творбеним типом лексеме, типом значења и местом његове реализације.

203. Према творбеном типу лексеме делимо на просте, основне или примарне и изведене или секундарне (о сложеницама нећемо говорити). Подсетимо се: примарне су речи оне код којих је однос знака према референту, према означеном, директан; секундарне су речи оне код којих је однос знака према референту индиректан, посредан, а посредници су у том односу два апстрактна, неконкретизована референта — референцијално значење творбене основе и значење творбеног форманта (подсетимо се и на то да речи субјективне оцене и моционе речи, иако су секундарне, нису двореферентне). Даље, једнореферентност и двореферентност има за последицу унеколико различит семантички садржај једних и других речи; семантички садржај једнореферентних речи богатији је семама, те су и њихове полисемантичке структуре развијеније.

204. А сад нешто о типу значења, о типу семантичке реализације. По типу значење може бити основно, примарно и секундарно. У основним значењима однос номинационе јединице и онога што јој је у семантичком садржају директан је (оваква се значења зову номинациона); у секундарним значењима однос номинационе јединице према оно-

¹⁸⁹ Лексичко слагање и заменљивост веома се често (нарочито у новије време) узимају као основни критерији за одређивање синонимичности лексичких јединица.

ме што јој је у семантичком садржају индиректан је, а посредници су у томе односу елементи основнога значења (или кога другог примарног за посматрано) који су мотивациони фокуси за развитак овог новог секундарног значења. Нпр., за секундарно значење лексеме *глава* — *заобљени, задебљани, њроширени део њредмета* (глава клина, глава бедрене кости) посредници су семе *округласић, њроширени и крајњи, горњи* из основног значења.

205. Основна и секундарна значења разликују се и по семантичкој позицији као месту своје реализације; основна се реализују у слободној семантичкој позицији, слободној и што се лексичког слагања и што се синтаксичке функције тиче, а секундарна се реализују у, више или мање, одређеној позицији, односно у позицији са семантичким и синтаксичким детерминатором. Нпр., наведено секундарно значење лексеме *глава* може се реализовати само у контексту у коме бар једна од лексема упућује на појам којим се секундарно номинира *глава*, тј. значење које се реализује у синтагми *глава клина*, не може се реализовати ван те синтагме (нпр. не може се реализовати у реченици *'глава се сломила'*).

Вратимо се синонимима. Сведимо дефиницију апсолутних синонима. Апсолутни, идентични синоними су лексеме које у своје семантичком садржају имају исту архисему (разуме се, и исту грамему) и већи број истих сема, које имају исту експресивну и употребну вредност и које у лексичком систему заузимају исто место, имају исти ранг.

206. Анализирали смо грађу из великих дескриптивних речника словенских, као и неких европских језика, пре свега из Речника САНУ, и дошли смо до одређених закључака, који преведени са лексикографског на лексиколошки ниво доводе до следећих трију поставки.

207. Прва се односи на основна значења. У основним, номинационим значењима лексеме, по правилу, не ступају у синонимске односе. Тако апсолутне, идентичне синониме у номинационим значењима немају просте, основне (једнореферентне) речи, као *глава, нога, језик, бол, земља, дрво*. Случајеви апсолутног синонимског односа *кућа — дом* настали су као последица, неочекивана и непредвидива, неких семантичких процеса везаних за појединачне речи, а не као резултат, могућ и предвидив, каквог општег процеса у лексичком систему. Ово, свакако, не значи да ове лексеме у номинационим значењима не могу имати делимичне, релативне синониме, да не могу бити чланови синонимских редова; оне могу бити чланови синонимских редова и оне у њима заузимају увек место доминанте (сви други чланови су у маркираној, нижој лексичкој позицији): *глава, њиква, њинићара*.

Једнореферентне секундарне речи, као *зубић*, *професорка*, такође, у основним значењима немају синониме; случајеве као *зубић* — *зубичић* и *професорка* — *професорица* сматрамо дублетима, а не синонимима¹⁹⁰.

Даље, апсолутне синониме немају двореферентни деривати који у своме семантичком садржају имају готово целокупан семантички садржај речи која им је у творбеној основи, као *извиђач*, *млекар*, *четикар*, *гладан*, *сестирин*. Случајеви типа *зубар* — *денијист*, *одредити* — *дејтерлинисајти* резултат су индивидуалног, а не општег процеса — преласка једног термина или једне позајмљенице из специјалног у општи лексички фонд.

208. Једино они двореферентни деривати који у своме семантичком садржају имају само једну сему (или више њих) из семантичког садржаја речи која им је у творбеној основи могу у основним семантичким реализацијама ступати у синонимске односе међу собом или са другим типовима речи *змијаст* — *кривудава* — *вијугава*, *муњаст* — *јурити*, *муњевић* — *нагао*, *муњен* — *луцкаст*. У оваквим синонимским низовима, по правилу, лексема која је дериват овога метафоричног типа има неравноправан, нижи лексички статус у односу на лексеме с којима ступа у апсолутну синонимију. Нижи лексички статус проистиче из семантичких разлога; наиме, њихов се семантички садржај састоји из архисеме (увек друкчије од архисеме полазног садржаја) и, најчешће, једне семе или двеју сема преузетих у метафоричком процесу из садржаја полазне лексеме, и те семе у новоме садржају постају доминантне, али других сема нема, као да се друге семе не развијају. Неразвијеност семске структуре у семантичком садржају изгледа да спречава његову конкретизацију, индивидуализацију, па се ове лексеме, иако у номинационим значењима, понашају слично лексемама у секундарним значењима, тј. за њихову је реализацију често потребна одређена семантичка и синтаксичка позиција; нпр., за придев *змијаст* то је позиција уз именицу — *змијаста стаза* (овај се садржај не би могао без ширег контекста реализовати у реченици — *она је змијаста*).

209. Друга је поставка везана за секундарна значења. У секундарним значењима готово све лексеме, и основне, примарне и изведене, секундарне, могу ступати у апсолутне синонимске односе¹⁹¹. Нпр. лексема *муњити* у једној секундарној реализацији остварује садржај *тајно радијити шито недозвољено*, *муњкајти*; *тајно смерити*, *ковити*, *сновајти*;

¹⁹⁰ Напомињемо да се овакви случајеви називају и граматичким синонимима.

¹⁹¹ И фраземи, као посебан тип секундарних лексичких јединица, могу под одређеним условима успостављати међу собом синонимске односе. В. о томе Д. Мршевић, Фразеолошка јединица и њен синоним, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 12, Београд 1982, 123–130.

шајним радом шийейиши некое, ровариши, и у том значењу она је апсолутно синонимична с глаголима *ковати*, *сновати*, *ровариши*, који су, такође, реализовани секундарно. Апсолутност ове синонимичности није само у идентичности семантичких садржаја већ и у идентичности експресивне маркираности негативним односом лица које говори према семантичком садржају, у идентичности употребне сфере, тј. у везаности ових реализација за говорни језик исте говорне средине, као и у идентичности статуса, ранга ових лексема у лексичком систему. Исп. пример: *Лако ћемо ми накрај с младићима ... главно је да нам више разни Павловићи не муте по вароши (Б. Ћопић)*; овде се у функцији семантичког детерминатора лексеме *мушиши* јавља одредба *по вароши*, мада у истој функцији садејствују и друге лексеме у контексту, а функцију синтаксичког детерминатора представља необавезност исказивања објекта (иста је семантичка позиција потребна и за овакву реализацију глагола *ровариши*, а слична за глаголе *ковати*, *сновати*).

Или — лексеме *звоно*, *кошара*, *кориа* у једној од својих секундарних реализација имају исти семантички садржај *зашишишени део за руку на флорети или мачу*, тј. ступају у однос апсолутне синонимије. А за остваривање овога садржаја свима трима лексемама услов је семантичка позиција са семантичким и синтаксичким детерминатором *мач*, *сабља*, *флорет* (сабља са звоном од плеха). Или — лексеме *венац* и *ланац* имају секундарни семантички садржај *низ међусобно повезаних планинских висова*, који остварују у позицијама са истим детерминативима *планински*, *планина*, *гора* (планински венац, ланац високих гора).

Ова везаност реализације секундарних значења за неслободну семантичку позицију значи и обавезну везаност апсолутне синонимије на нивоу секундарних значења за неслободну семантичку позицију. Из овога је разлога оправдано разликовање апсолутне синонимије на нивоу номинационих значења од оне на нивоу секундарних; прву бисмо назвали номинационом апсолутном синонимијом, другу секундарном апсолутном синонимијом.

210. На помена. Колико засад видимо, два су случаја кад лексеме у секундарним семантичким реализацијама не успостављају односе апсолутне синонимије. Први је код секундарних реализација добијених тзв. регуларном полисемијом: *насељени љунки* → *људи који у њему живе*, *јосуда* → *количина која стаје у шакву јосуду*; ово је и разумљиво с обзиром на то да је семски састав овако добијеног секундарног садржаја готово исти као и основног, па кад у основном лексема нема апсолутни синоним, нема га ни у овако добијеном секундарном. Други је код деривата добијених понављањем истог творбеног модела (тип *белка*) или код деривата добијених варирањем два хомоформна творбена модела (тип *звонџ*); и ово је разумљиво јер су јединице ова-

квих полисемантичких структура по свему (по настанку, садржају, по начину реализације) једнаке основним семантичким реализацијама.

211. Или — лексеме *нос* и *кљун* секундарно реализују садржај *зашићени крај предњег дела чамца, брода и др. љловних објеката, прамац*. И оне су у овоме секундарном значењу апсолутно синонимичне: исти им је семантички садржај, иста им је прагматична вредност и иста им је несамостална семантичка позиција. И даље. Ове лексеме у овоме значењу ступају у синонимски однос са речју *прамац*, али сада је то однос релативне синонимије. Релативност тог односа је у неједнакој семантичкој позицији у којој ове лексеме реализују своје садржаје. Наиме, за лексему *прамац* ово је номинационо значење и слободно се реализује; за *нос* и *кљун* то је секундарно значење и оно се реализује само уз речи *брод*, *чамац* и сл. Неједнака семантичка позиција има за последицу непотпуну могућност заменљивости лексема у тексту. Исп. пример: Чујем да Дунавом плове mine. Опасно је прамцем налетети на мину; у њему се реч *прамац* не може заменити речима *нос* и *кљун*, већ само синтаagmaма *нос чамца*, *кљун брода*.

212. Трећа се поставка односи на релативну синонимију. У релативне синонимске односе могу ступати све лексеме у свим реализацијама. А релативност тог односа може бити било у делимичној идентичности семантичких садржаја (као у синонимском реду *шойао — врућ — врео*), било у разлици у погледу немаркираности/маркираности експресивне и употребне вредности (као и реду *лице — фаца — њулика* или у паровима *кашика — жлица, прозор — џенцер*), било у разлици позиција потребних за реализацију (као у односу лексема *нос* и *кљун* према лексеми *прамац*), било у релативности свих ових елемената.

213. На основу обрада бројних полисемантичких структура појединих лексема у великим описним речницима рекло би се да је успостављање синонимског односа једне лексеме у секундарној реализацији према другој у основној веома често, заправо то су најчешћи случајеви релативне синонимије. И то је нормално и очекивано јер секундарна номинација није само у именовању новог појма већ, и чешће од тога у давању другог, секундарног имена већ именованом појму.

214. Из ових поставки следи закључак: лексичка синонимија је секундарна појава настала, регуларно и пре свега, у процесу полисемије и једнога типа деривације односно у процесу секундарне номинације¹⁹².

¹⁹² У овај је одељак укључен ауторов већ објављени рад О лексичкој синонимији, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 22/2, Београд — Нови Сад 1992, 5–11.

Д. ПОЛИСЕМИЈА И АНТОНИМИЈА

215. Антонимија је лексички механизам заснован на асоцијативном повезивању двеју лексема које именују семантичке садржаје који се супротстављају. Да дефинишемо антониме и супротстављеност њихових семантичких садржаја.

216. Антоними су две лексеме чији семантички садржаји имају исту архисему каквог појма особине, исту једну сему какве одређене особине и у овоме односу десемантизоване све друге семе. А ово значи: прво, у антонимски однос ступају лексеме из исте лексичко-семантичке групе; друго, лексичко-семантичке групе у којима се индукује антонимија нису било које групе, и нису све групе, већ само оне са појмовном вредношћу какве особине; треће, као извод из другог, антонимија није општи лексички систем, систем који обухвата све лексеме (разуме се, семантичне лексеме), већ парцијални, онај који обухвата само лексеме одређеног семантичког садржаја; четврто, опет као извод из другог, с обзиром на то да се појмовна вредност особине везује за грамеме придевске категорије, антонимија је, пре свега, придевска особина, а с обзиром на то да и друге категорије речи могу у својој семантичкој садржају имати појам који се схвата као особина, то је антонимија и именичка и глаголска особина¹⁹³.

217. Рекли смо да је антонимска супротстављеност семантичких садржаја у једној заједничкој семи одређене особине; даље да кажемо, супротстављеност се заснива на могућности општих и симетричних¹⁹⁴ односа *знајина засиуљеност/незнајина засиуљеност* или *присуство/одсуство* ове особине; а како су ови односи двојни, то се само два семантичка садржаја могу супротстављати и само две лексеме које их номинују.

¹⁹³ Прилошка антонимија је аналогна придевској.

¹⁹⁴ Симетричност је у сразмерности тачака које се овим односом одмеравају и у одмеравању само једне семе. В. Р. Марковић, О неправим антонимима, Јужнословенски филолог, књ. 50, Београд 1994, 209–218, посебно стр. 212; О правим именичким и придевским антонимима, Јужнословенски филолог, књ. 52, Београд 1996, 25–39 (в. и литературу ту наведену).

218. Антоними чија је супротстављеност заснована на односу сразмере *знајна засиуљеност/незнајна засиуљеност* зову се степеновани, градабилни антоними, а они чија се супротстављеност заснива на односу *присустиво/одсутиво* — нестепеновани, неградабилни антоними.

219. Однос градабилне антонимичности, колико засад видимо, могу реализовати прави, основни, дакле, једнореференцијални придеви из лексичко-семантичке групе са архисемом *који је каквог физичког својства*: *велики — мали, висок — низак, дуг — крајњак, дубок — илиторак, дебео — танак*. Овај однос, такође, могу реализовати и придеви из лексичко-семантичке групе *просторних релација* и *временских релација*, опет једнореференцијални, или дворереференцијални, али они у чијој је творбеној основи целокупан садржај мотивне речи: *близак — далек, горњи — доњи, па и леви — десни, северни — јужни* (под условом да се ту претпоставља *правац пројезања*)¹⁹⁵. Сви придеви са архисемом *који је каквог физичког својства* антонимски однос реализују у својим номинационим значењима. Придеви и једне и друге групе метафоризацијом прелазе у лексичко-семантичку групу са архисемом *који је каквог духовног својства*, и на том нивоу, на секундарном нивоу реализују исти антонимијски однос. Нпр. *висок човек / низак човек* → *висок морал / низак морал, далеке земље / блиске земље* → *далеки пријатељи / блиски пријатељи*. Парови у овоме антонимском односу, добрим делом, паралелно развијају своје полисемантичке структуре¹⁹⁶, што је и разумљиво с обзиром на семски састав њихових семантичких садржаја. Наиме, сема у којој је супротстављеност присутна је у оба садржаја, а друге семе, које су, на неки начин, сагласне са овом семом, десемантизоване су само у овоме односу; ван овога односа оне се слободно развијају, и као резултат тога развијања дају паралелност полисемантичких структура.

Исти однос градабилне антонимичности остварују и глаголи из лексичко-семантичке групе са архисемом *мењати какво физичко својство*: *расити / смањивати се, јачати / слабити*, као и они из групе са архисемом *мењати какву релацију*: *приближавати се / удаљавати се*. С обзиром на семантичку вредност архисеме, јасно је да су ово дво-

¹⁹⁵ О антонимском односу лексема просторних значења в. А. А. Новиков, Антонимия в русском языке, Москва 1973. и J. Lyons, Semantics, vol. I, Cambridge University Press 1977.

¹⁹⁶ О случајевима непаралелног и паралелног развоја полисемантичке структуре антонима в. И. Грицкат, Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије, Јужнословенски филолог, књ. 45, Београд 1989, 20. и М. Ivić, Jedan prilog problematici metafore, О zelenom konju, Novi lingvistički ogleđi, Biblioteka XX vek, Beograd 1995, 306.

референтни глаголи, али опет они у чијем је семантичком садржају цео садржај мотивне речи. И ови глаголи обеју група метафоризацијом прелазе у групу са архисемом *мењати каква духовна својства: расће човек — смањује се човек → расћу емоције — смањују се емоције*.

Исти и номинациони и секундарни антонимијски однос остварују и именице изведене од ових придева или глагола (опет са целим придевским или глаголским садржајем речи у основи): *близина/даљина, јачање/слабљење* и др.

Лексеме које успостављају градабилне односе успостављају и тзв. квазиантонимне односе ступајући у несразмерни, несиметрични однос супротстављања *знајна/незнајна засићуљеност* са неком од лексема из поретка речи исте архисеме у антители, какав је, нпр., *хладан, млак, шолоа, врућ, врео*; такав је, нпр., однос *хладан — врео*.

220. Однос нестепеноване, неградабилне антонимичности не остварује се регуларно у члановима једне лексичко-семантичке групе, односно не остварује се у свим члановима, иако лексеме у овоме односу увек припадају истој лексичко-семантичкој групи, дакле, имају исту архисему. Супротстављеност њихових семантичких садржаја је у присутности/одсутности једне семе; присутност семе имамо у семантичком садржају прве лексеме у пару, одсутност у семантичком садржају друге у пару. Кажемо прве и друге лексеме јер, како нам се чини на основу малих експеримената, у овоме типу антонимије индуктор је само једна лексема: *здрав — болестан*, па и *здравље — болест*, *жив — мртв*, па и *живот — смрт*¹⁹⁷, *радостан — жалостан, свештост — шала, дан — ноћ*.

Међу неградабилним антонимским паровима велики је број, а могуће и највећи, оних у којима је друга лексема добијена негацијом прве: *срећан — несрећан, моралан — неморалан, пријатан — непријатан, обзиран — необзиран*, или *обзиран — безобзиран*, што је већ квазиантонимија¹⁹⁸.

И неградабилна антонимија, као и градабилна, индукује се и на номинационом нивоу и на секундарном: *зreo младий — зелен младий*.

И у овај тип антонимских односа ступају једнореферентне лексеме и двореферентне које у своме садржају имају цео садржај мотивне речи.

¹⁹⁷ Глаголски антонимски пар био би *живети — мрети*, али га не успостављамо због застарелости, архаичности глагола *мрети*.

О глаголским префиксним твореницама и њиховој антонимичности в. Д. Мршевић, Глаголски супротног значења, Књижевност и језик 2–3, Београд 1977.

¹⁹⁸ О префиксним твореницама општег негативног значења (типа *аморалан, иморалан* и др.) в. М. Поповић, Ка могућој класификацији страних речи, Наш језик, књ. 29/5, Београд 1994, 284–287 (в. и литературу ту наведену).

Код неградабилних антонима мања је вероватноћа паралелног семантичког развитка, изузев код парова са другом негираном лексемом.

221. Поред градабилне и неградабилне антонимије које су индуковане елементима семантичких садржаја, постоји и трећи тип антонимије — прагматична антонимија, како је неки називају. У однос прагматичне антонимије ступају, пре свега, лексеме које именују појмове који су симболи најразличитијих супротности: *Бог — ђаво, анђео — ђаво, земља — небо, рај — њакао*; и ови су антонимски парови, по правилу, експресивни и због своје симболичне вредности и због позитивне експресије према садржају једне лексеме у пару и негативне према садржају друге лексеме. У исти однос ступају и лексеме које именују појмове који су у нашој свести повезани по било каквој супротности, по различитости радњи које врше, по међусобном негативном односу итд.: нпр. *рука — нога, вук — јагње, мачка — миш*¹⁹⁹.

И у овоме типу антонимије имамо, по правилу, једнореферентне лексеме.

222. Једно запажање које сматрамо важним. Антонимија се индукује у основним, једнореферентним лексемама, управо у оним лексемама које индукују полисемију и деривацију и које искључују синонимију (као секундарну лексичку појаву). Ово упућује на закључак да је и антонимија, заједно са варирањем (полисемантичким и деривационим), основни механизам у организацији лексичког система.

А имало би и извесних елемената за претпоставку да је антонимија била некада у европским језицима један од индуктора полисемије и деривације (у неким афричким језицима она је и данас индуктор полисемије, нпр. иста лексема може имати значење и *девојке* и *бабе*); а ако би претпоставка била тачна, њоме бисмо могли објаснити исту етимологију глагола *сијати* и именице *сенка* или именица *deus* и *diabolus* и др. таквих²⁰⁰.

¹⁹⁹ Могућност антонимског односа овога пара помиње И. Грицкат, О антонимији, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, књ. 4–5. Нови Сад 1961–1962, 88.

²⁰⁰ Да ли се овим могу објаснити и, нпр., глаголи типа *изнајмити* = *дати* у *најам* и *узети* у *најам*, не знамо.

Ъ. ПОЛИСЕМИЈА И ХОМОНИМИЈА

223. Хомонимија није системска појава. Она је само чињеница, факат у лексичком систему. Она је постојање и могућност постојања двају или више диверзних семантичких садржаја у формално, по спољашњем изгледу истоме облику. Две ствари морамо објаснити. Једна је — шта је то диверзан семантички однос; то је однос између двају или више семантичких садржаја који се не могу један с другим довести у семантичку везу ни што се семског састава тиче, ни што се мотивационих асоцијативних веза тиче. Друга је — шта је то формално, по спољашњем изгледу исти облик; то је облик који се што се спољашњих карактеристика (морфолошких и прозодијских) тиче поклапа са каквим у лексичком систему постојећим обликом (творбено рашчлањивим и семантички објашњивим) односно који се поклапа са неком лексемом.

224. Наша дефиниција хомонимије и хомонима доприноси разграничењу хомонима од сличних појава у лексичком систему, као што су хомофони (различите лексеме сличне или исте фонолошке структуре различите међу собом у ортографији, а исте у ортоепији, нпр. *Кадчић* и *Качић*, *Далмајинац* и *далмајинац*), или хомографи (лексеме исте у ортографији, различите у ортоепији, нпр. *лук* и *лук*, *град* и *град*, *налагајти* и *налагајти*) или хомоформе (различите лексеме које се поклапају само у неким од својих облика, нпр. *брџ* именица и *брџ* императив од глагола *брџајти*, *бијти*, *будѐм* и *бијти*, *бијем*, *драган* именица и *драган*, *-а*, *-о* придев). Морамо рећи да се хомоформе које се поклапају у својим основним, речничким облицима (као наведени примери везани за облике *бијти*, или *драган*, или *добро* именица и *добро* прилог) неретко у лексикографији и лексикологији везују за хомонимски систем различитим називима — делимични, граматички или морфолошки хомоними. Ми их сматрамо хомоформама зато што информацију о категорији речи разумемо као саставни део семантичког садржаја, односно грамему укључујемо у семски састав (бар у језичким системима какав је наш)²⁰¹.

²⁰¹ Чињеница да се хомоформне и хомонимне лексеме у речницима обележавају на исти начин (степеновањем) последица је више лексикографске тради-

225. Проблем односа полисемије и хомонимије заправо је питање идентификације лексема као посебних елемената лексичког система. Једно је неоспорно — и полисемија и хомонимија факта су језичке синхроније; према томе, и критерији за њихово одређивање морају бити засновани на елементима који су евидентни у синхроничном стању (дијахронијски и компаративни елементи, посебно етимологија — помоћна су мерила)²⁰². И ти су елементи семантички — примарно и морфолошки — секундарно. Семантички елементи проистичу из анализе семантичке кохезије односно семског састава и комплекса асоцијативних веза и у полисемантичкој структури лексеме која се испитује и у целоме деривационом систему коме она припада. Морфолошки се критерији темеље на особеностима деривационих система којима лексеме припадају²⁰³. Нпр., реч *предилог* у Речнику МС дата је као једна одредница са два значења: 1. *изложено мишљење, предорука да се нешто уради, како да се нешто реши*. 2. *грам. непроменљива реч која се налази испред именица и заменица, и исказује различите односе између њих и субјекта или других речи у реченици*. Мислимо да је требало друкчије поступити. Ово нису две семантичке реализације једне лексеме, већ су две хомонимне лексеме. Разлози за овакво схватање су, с једне стране, недостатак семантичке кохезије између ових значења, и, с друге стране, везивање лексеме *предилог* с првим семантичким садржајем за деривациони систем коме припадају речи *предложити, предлагати, предложак, предложеник* и др. и лексеме *предилог* с терминолошким садржајем за други и ужи деривациони систем у коме су још само придеви *предлошки* и *предложни* (управо онако и колико одговара деривацији термина)²⁰⁴.

226. Овај би критеријум, семантички и морфолошки, могао бити општи основ за идентификацију посебних јединица лексичког система,

ције и конвенције него лексикографских схватања хомонимије. (Додуше, не би требало искључити могућност да је оваква пракса делимично утицала и на нека схватања).

²⁰² Неретко су и друкчија мерила; исп., нпр., О. С. Ахманова, *Словарь омонимов русского языка*, Москва 1974, Предисловие, или Д. Шипка, *Лексичка хомонимија*, Сарајево 1990. У књизи Д. Шипке више је ствари интересантно, али ћемо поменути само три: прво, ту се хомонимија схвата као појам укључен у амбигвитет; друго, идентичност форме схвата се веома широко, што за последицу има издвајање много врста хомонимије, хомонимности и хомонимичности, и, треће, етимологија се узима као обавезни критериј за разликовање полисемије и хомонимије (уз друге критерије).

²⁰³ У неким случајевима овај критериј може и изостати; најчешће је то код речи странаго порекла које још нису постале активни елементи лексичког система, па не развијају ни деривацију.

²⁰⁴ *Предилог* као термин настао је калкирањем латинског термина.

без обзира да ли се ради о лексемама насталим спајањем, накнадним семантичким повезивањем двеју хомонимних лексема, или се ради о посебним лексемама добијеним у процесу распада једне полисемантичке структуре, или лексемама насталим на који други, обичнији или необичнији, начин. У Речнику МС дате су две хомонимне лексеме **мёркати**¹ и **мёркати**², прва са квалификатором нем. (тј. уз напомену да је реч немачког порекла) са дефиницијом *гледаџи, моџириџи, одмераваџи, њроцењиваџи; с уживањем њосмаџираџи* и друга уз навођење и ијекавског облика *мјёркаџи* са дефиницијом *дем. љрема мерџиџи*. Поступак изгледа коректан, али би се могло и понешто приговорити. Наиме, у грађи за Речник САНУ приличан је број примера са ијекавског подручја у којима се јавља и облик *мјёркаџи* поред *мёркаџи* у значењу *гледаџи, моџириџи*, а такође је доста потврда у којима глагол *мёрџиџи* има исти семантички садржај. На основу тога може се претпоставити да се глагол *мёркаџи*, који је добијен морфолошком адаптацијом немачког глагола *merken*, семантички поклопио са једним од значења глагола *мёрџиџи* и његовим деминутивом *мјёркаџи* или да је овај глагол (*мјёркаџи* од *merken*) био подстицајни семантички модел за развијање значења *гледаџи, моџириџи* у полисемантичкој структури српскохрватских глагола *мерџиџи, меркаџи* (свакако уз активирање постојећих семантичких компонената у основном значењу овога глагола). И једна и друга претпоставка даје предност третирању глагола *мјёркаџи* као једне лексеме²⁰⁵.

У Речнику САНУ дате су четири хомонимне лексеме у облику *кџнаџ*: **кџнаџ**¹ са примарним значењем *ниџи, џиџа, влакно, љређа (нир. од свиле, вуне, љамџа, веџиџачких сировина и др.) која је обично џанко уџредена и слџужи за шивење, вез и др.*, **кџнаџ**² са примарним значењем *заврџини, џоследњи љренуџџак или део неког временског љериода*, **кџнаџ**³ у значењу *сџџара мера за дџужину која је износила 2 метџра и 13 санџџиметџара* и **кџнаџ**⁴ са значењима *глеџањ, чланаџ, чуџаљ и љрегџб код сџџоџала на чараџи или џџџели*. Свима њима у основи је исти индоевропски корен **ken-* са општим значењем *џоџиџања, џорекла*. Међутим, из синхроничне перспективе то су или четири лексеме (како је дато у Речнику САНУ) или три, како ми претпостављамо; претпостављамо, а то би требало и проверити, да су значења *ниџи, џиџа, влакно љређе* и *сџџара мера за дџужину*, која су дата под првим и трећим хомонимом, у ствари, семантичке реализације исте лексеме, и да је друга реализација добијена метонимијски од прве (баш као и већина старих мера: *лаџаџи, ланаџ, љрсџи* и др.). Значења *џоследњи љренуџџак* и *гле-*

²⁰⁵ На ово нам је скренуо пажњу Мирослав Николић, који је овај глагол имао у Речнику САНУ као основни редактор.

жањ, *чукаљ* (дата под другим и четвртим хомонимом) семантички се не могу повезати ни међу собом, ни са значењима датим под првим и трећим хомонимом. Из синхроничне перспективе битне су нам само лексеми са семантичким садржајима *нић*, *влакно* и *завршни*, *последњи иренуџак* (оне су део савременог стандардног лексичког фонда; лексичка јединица којом је именована стара мера застарела је, а она којој је именован *глежањ*, *чукаљ* покрајинска је); оне су, без обзира на исту етимологију, хомоними; доказ за то је и семантички — данас је тешко претпоставити антонимију у функцији индуктора полисемије, и морфолошки — од именице *конац* у значењу *нић*, *влакно* придев је *кџначан*, а од именице *конац* која именује *завршни*, *последњи иренуџак* придев је *кџначан*.

У Речнику САНУ реч *бџнда*²⁰⁶ дата је са квалификатором *џал*. као полисемантичка лексема са следећим семантичким реализацијама: 1. а. *груџа разбојника*; *разбојничка лоџовска дружина*. б. *груџа лица са истџом маном*, *џороком*. в. *џојединац из џакве груџе*, *бандиџ*. 2. покр. *груџа џо.џоџивредних радника* (у Војводини). 3. *збор свирача (најчеџиће блех-музика*; *војна музика*. 4. *фиг.*²⁰⁷ *веџи број*, *груџа*. Да објаснимо полисемантичку структуру ове речи: реч *бџнда* је средњевековни латинитет (било га је и у нашим крајевима)²⁰⁸ и данас се налази у више европских језика (нпр., руски *банда*, немачки *Bande*, француски *bande*, талијански *banda*) у сличним значењима; српскохрватска су значења највероватније резултат позајмица из разних језика и у различито време (мало је вероватно да је војвођанска *груџа џо.џоџивредних радника* дошла из талијанског); с обзиром на то да је *бџнда* европски латинитет, више би јој пристајао квалификатор *латџ*.; даље, семантичку кохезију међу свим овим значењима, без обзира на то како је до њих дошло, видимо у семантичкој компоненти *веџи број*, *груџа*, и то оправдава давање *бџнде* као једне одреднице. Морфолошки ствари стоје овако: *бџндисџ(а)*, *бџндис(џ)ка* су деривати од *бџнда* — *збор свирача*, а *бџндиџ*, *бандиџизам*, *бандиџсџиво* деривати су од *бџнда* — *груџа разбојника* (и другог што је дато под тачком 1.); међутим, то још увек не значи да су ово два различита деривациона система, већ само да су различитим творбеним моделима образовани деривати са различитим циљним садржајима (а основе им се разликују колико и различита значења речи

²⁰⁶ Поред ове одреднице у Речнику САНУ забележена је као хомоним са првом и одредница *бџнда* (талијанизам) у значењу *сџрана*, што је у реду.

²⁰⁷ И узгред, квалификатор *фиг.* дат је уз значења 1. б., 1. в. и 4., и вишак је (он нема оправдања, али имају лексикографи који су га ставили — тада смо мање знали о фигуративности).

²⁰⁸ Исп. М. Kostrenčić, V. Gortan, Z. Herkov, *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, Zagreb 1978.

бáнда). Да сведемо — мислимо да сви ови садржаји улазе у једну лексему *бáнда*; такође мислимо да сви ови садржаји до којих је на различите начине дошло нису у истој мери семантички повезани; *бáнда* као *збор свирача* најиздвојенија је и најсамосталнија.

227. Све што смо досад говорили тицало се пре свега идентификације лексема и творбених основа. И, чини нам се, ту проблема нема, бар не већих, теоријских. Проблеми се јављају при идентификовању творбених форманата, и лексема на основу творбених форманата. Два су ту различита мишљења и различита поступка. Једно имамо, нпр., код О. С. Ахманове²⁰⁹; она је у своме речнику хомонима дала 6 хомонимичних префикса *йере-*, по 2 хомонимична префикса *до-* и *за-*; а слично је поступила и са суфиксима, па је, рецимо, дериват *держатель* третиран као две хомонимне лексеме, једна са значењем *онај који држи*, друга са значењем *оно што држи (держатель облигаций : державный держатель)*. Према другој схватању хомонимичност лексема пре свега је у хомонимичности основа, уз претпоставку да и афиксне морфеме могу бити и полисемантичне и хомонимичне, као и сви самостални и несамостални елементи лексичког система. Тако О. П. Јермакова²¹⁰ каже: „У слов типа *хулитель, мучитель, обидчик, хитрец, наглец* и т. п. аффиксы допускают использование их не только в значении лица, но и в собственно предметном значении“, а Е. В. Красильникова²¹¹ ову чињеницу интересантно објашњава: „Морфологическая категория одушевленности — неодушевленности помогает разрешению регулярной полисемии лицо (производитель действия) — автомат“. Сличних је схватања много²¹², а и наше је слично.

228. Критерије за идентификацију афиксних морфема односно творбених форманата видимо, с једне стране, у семантичко-категоријалној вредности која им је у основи и, с друге стране, у типу референције добијеном у лексеми у чијој творби учествују. Нпр., творбени формант *-а́ча* спајајући се са глаголском творбеном основом твори дво-референцијалну лексему, без обзира на то да ли се ради о значењу *вршилац радње* или о значењу *инструмент којим се врши радња*; друго је значење метонимијски изведено из првог; и референцијална вредност

²⁰⁹ Ор. cit.

²¹⁰ О. П. Ермакова, Вторичная номинация в семантической структуре многозначных слов, Москва 1982, 116.

²¹¹ Е. В. Красильникова, Инвентарь морфем, Способы номинации в современном русском языке, Москва 1982, 134.

²¹² Исп. и размишљања о семантичком односу живо/неживо, колективно/апстрактно код J. et C. Dubois, Introduction a la lexicographie: le dictionnaire, Nomonymie et Polysemie, Paris 1971, 66–83.

добијене лексеме и њена значења упућују на то да је ово један полисемантични формант; или — творбени формант *-ацџ* у творбеном моделу са глаголском творбеном основом твори двореферентну лексему (*пйсацџ, йџклопцацџ*), а у моделу са именицом твори једнореферентну лексему (*брајцацџ*); у првоме случају дериват има опште значење *вршилац радње/инструмент којим се радња врши*, а у другоме имамо деминутивни дериват (в. пододељак Основне речи и деривати); и ово су довољни разлози да кажемо да имао два хомонимна творбена форманта *-ацџ*.

229. Исти су критерији и за идентификацију префикса. Нпр., у глаголима *допјрчајти, допјерајти*, или у прилозима, придевима и именицама типа *дџвџдџ, дојучџрашњџ, дџврајџак*, или у предлозима *дџврџх, дџсред* префикс упућује на одређени просторни или временски однос и у комбинацији са творбеном основом свих ових речи ствара двореференцијалну лексему (*допјрчајти*: гранични просторни однос + глаголски процес, *дојучџрашњџ*: гранични временски однос + временска одредба). У глаголима *дџбрајти, дџвршијти, дџдџрејти, дџсџлијти* префикс *до-* могао би се и друкчије тумачити, могло би се ту радити и о хомонимском префиксу *до-* ако бисмо схватили да он у њима само модификује радњу, само упућује на довршавање преосталог дела процеса или извршавање процеса, и тако твори једнореферентну лексему; међутим, ми смо склони да и у овим глаголима видимо једну од вредности полисемантичког префикса *до-*: семантичка компонента просторног и временског ограничавања могла се асоцијативно развити у компоненту — завршавања, извршавања као крајње ограничавање процеса, што опет даје двореференцијалну лексему.

230. Наше је схватање полисемије и хомонимије највећим делом у складу са праксом у дескриптивној лексикографији²¹³, пре свега решењима у Речнику САНУ. А у Речнику САНУ хомонимијски однос успоставља се само (уз извесна друкчија, додуше и ређа, решења која су пре омашке или несналажења, него резултат одређених схватања²¹⁴) када се посматрани семантички садржаји не могу довести у семантичку кохезију, без обзира на то да ли се ради о речима исте етимологије или не. Деривати са значењем *вршилац радње/средство за вршење радње* дају се као једна лексема. Префикси се обрађују као несамосталне полисемантичке јединице. Префиксни деривати са истим префиксом и

²¹³ У дескриптивним речницима, срећом, много је мање хомонима него у речницима хомонима.

²¹⁴ Исп. М. Дешић, Полисемија и хомонимија у рјечницима савременог српскохрватског језика, Наш језик, књ. 25, св. 4–5, Београд 1982, 231–241. Такође исп. и В. Тафра, Razgraničenje polisemije i homonimije, Filologija, br. 14, Zagreb 1986, 381–393.

са истом творбеном основом обрађују се као полисемантичке лексе-
ме²¹⁵. Нпр., глагол *исцрчаџи* дат је као једна одредница у оквиру које
су значења: и *црчећи изићи, излеиети; њоћи нагло, брзо, усцремији*
се, и њоети се црчећи, усцрчаџи, и извести, завршији (црку, цр-
*чање)*²¹⁶.

231. Да још једном кажемо — хомонимија није системска појава,
хомоними у лексичком систему међусобно нису повезани, хомонимија
се не може прогнозирати, али се мора испитивати; питање хомонимије
је питање утврђивања посебних јединица лексичког фонда²¹⁷.

²¹⁵ В. И. Грицкат, Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ — приказан на глаголима с префиксом *за-*, Наш језик, књ. 25, св. 1–2, Београд 1981, 3–23.

²¹⁶ Једна узгредна напомена. У теоријској лексикографији много пута је на-
глашена и образложена неопходност да се у лексикографску дефиницију деривата
укључи реч која је у творбеној основи (исп. Е. С. Кубрякова, Аспекти семантиче-
ских истраживања, Семантика производног слова, Москва 1980, 81–155, посебно
стр. 90); у Речнику САНУ то се, по правилу, чини.

²¹⁷ У одељак о хомонимији делом је укључен и ауторов рад Полисемија и
хомонимија у српскохрватском језику, Јужнословенски филолог, књ. 40, Београд
1984, 111–118.

ЗАКЉУЧАК

232. Лексема је најмања и основна самостална јединица лексичког система. Несамосталне јединице лексичког система су структурни и семантички делови лексема: лексичка морфема, обличка основа, творбена основа, творбени формант и обличка морфема.

Све лексеме немају исту улогу у лексичком систему. Способност лексема да се семантички повезују са другим јединицама лексичког система у директној је сразмери са њиховим семантичким садржајем; пуноћа садржаја води индуковању свих, или многих, семантичких односа; сиромаштво семантичког садржаја значи и сиромаштво семантичких веза; а асемантичност искључује способност семантичког повезивања.

233. Полисемија је централни лексички механизам у организацији лексичког система; она је заснована на способности лексеме да се реализује у више значења, више семантичких реализација. Семантичка реализација је семантички садржај какве лексеме у одређеној семантичкој позицији. А семантички садржај је општа појмовна вредност номинованог референта са релевантним елементима реализације, релевантним за парадигматски тип коме лексема припада. И појмовна вредност и елементи реализације најмањи су несамостални семантички елементи који у одређеној комбинацији дају одређени семантички садржај. Појмовна вредност носи апстрактну информацију о категоријалној вредности лексеме, о њеној припадности каквој широј лексичко-семантичкој групи, тј. групи у којој све лексеме имају исту појмовну вредност; из ових се разлога елемент који носи појмовну вредност назива интегралном семантичком компонентом, интегралном семом за целу лексичко-семантичку групу или архисемом. Релевантни елементи реализације су они несамостални делови семантичког садржаја који носе информације о индивидуалним карактеристикама лексема, о оним карактеристикама на основу којих се једна лексема разликује од друге са истом архисемом; стога се оне и зову диференцијалним семантичким компонентама, диференцијалним семама нижега ранга. Саставни делови семантичког садржаја су и грамеме; оне носе категоријално-граматичке информације.

И архисема и семе могу бити индуктори полисемантичких варирања, трансформација полазног семантичког садржаја, полазне семеме и њеног асоцијативног повезивања са циљним семантичким садржајем, што у резултату даје пренос номинације, пренос имена с прве на другу семему. У основи је овога процеса анализа и синтеза, анализа првог и другог садржаја и синтеза другог. А да би се индукција реализовала потребно је појављивање, употреба лексеме у новој комуникативној функцији, у новом, друкчијем контексту односно у посебној семантичкој позицији.

Основне су врсте полисемантичких индукција: платисемија, метонимија, синегдоха и метафора. Платисемија је у способности лексеме да се у једноме значењу двореференцијално (или вишереференцијално) реализује; она се јавља код одређеног типа лексема, увек у номинацијом, основним реализацијама, а омогућава је блискост, сличност и архисеме и сема референцијалних садржаја (*глава човека, глава коња*). Метонимија је семантичка дисперзија заснована на мутацији архисеме по одређеној семантичкој формули која даје исти резултат код свих чланова једне лексичко-семантичке групе; семе полазног семантичког садржаја остају готово неизмењене (*град је леј* → *град сјава*). Синегдоха је, такође, индукована архисемом, а трансформација архисеме састоји се у губљењу партитивне семантике; неке од сема остају неизмењене, неке се губе и неке се нове развијају у циљноме садржају (*глава човека* → *глава њокрејиа*). Метафору, пак, индукују семе нижега ранга; она је у способности повезивања сема двају семантичких садржаја, полазног и циљног; у циљноме садржају архисема је обавезно друкчија од полазне; семе које нису захваћене процесом губе се (*глава човека* → *глава клина*).

234. У деривацији имамо исте семантичке трансформације, исто семантичко варирање, исто повезивање двају семантичких садржаја, само је у овај процес укључен нов семантички елеменат (изражен творбеним формантом), а то у секундарној номинацији даје нову лексему, лексему која је дериват прве (*глава* → *главоња* = *главоња човек* и *главоња мачор*; *град* → *грађанин*; *глава* = *део тела* → *глава* = *њојединац* → *главник* = *онај који води*).

235. Синонимја је механизам асоцијативног повезивања лексема са истом архисемом и бар једном истом нижом семом, односно лексема истог или сличног семантичког садржаја. Прве су идентични, друге релативни синоними. Идентични синоними поред истога семантичког садржаја, поред исте архисеме и већег броја истих сема (разуме се, и исте грамеме), морају имати исту експресивну и употребну вредност и исти ранг у лексичком систему. Релативни су синоними лексеме сличног семантичког садржаја или лексеме истог семантичког садржаја

а различите експресивне и употребне вредности, или различитог ранга у лексичком систему. У основним, номинационим значењима лексеме, по правилу, не ступају у односе идентичне синонимије; тако идентичне синониме немају у основним значењима основне речи (*глава, нога, нос*), тзв. речи субјективне оцене (*кућица*), моционе речи (*професорка*), деривати индуковани платисемијом (*главоња*), метонимијом (*грађанин*) и синегдохом (*главник*); идентичне синониме у основним значењима могу имати само деривати индуковани метафором (*муњевић — злијасић*); све ове лексеме могу ступати у односе релативне синонимије (*лице — фаца — њушка, кашика — жлица, прамац — кљун чамца*). У секундарним семантичким реализацијама све лексеме могу ступати у синонимске односе, релативне или идентичне на нивоу секундарних значења. Из овога следи закључак да је синонимија секундарна лексичка појава настала у процесу полисемије и метафоричне деривације.

236. Антонимија је механизам асоцијативног повезивања лексема чији семантички садржаји имају исту архисему каквог појма особине, исту једну сему какве одређене особине и у овоме односу десемантизоване, или готово десемантизоване све друге семе. Ово је повезивање засновано на супротности, а супротстављеност двају семантичких садржаја је у истој, заједничкој семи одређене особине и заснива се на односу *знайна/незнайна застиуљеност* или *присутство/одсутство одређене особине*. У антонимске односе могу ступати просте, основне речи и деривати који нису изведени метафором (под условом да у архисеми имају појам особине), управо оне лексеме које индукују (најшире и најпотпуније) полисемију и деривацију и искључују (по правилу, системски) идентичну синонимију. Ово упућује на закључак да и антонимија спада у основне лексичке механизме у организацији лексичког система (поред полисемије и деривације), само је она ограниченог дејства.

237. Хомонимија није системска појава. Питање хомонимије је питање идентификовања посебних јединица лексичког фонда.

SUMMARY

Lexeme is the smallest and basic independent unit of the lexical system. The dependent units of the lexical system are the structural and semantic parts of the lexemes, such as: lexical morpheme, inflectional basis, word-formation basis, word-building formant, and inflectional morpheme.

All the lexemes do not have the same role within the lexical system. The ability of the lexemes to get in the semantic relations with other units of the lexical system is determined by their semantic content; the broadness of content infers all or some of the semantic relations; the narrowness of content correlates with the scarcity of semantic relations; and the lack of meanings excludes the ability of semantic binding.

Polysemy is the central lexical mechanism in the organization of the lexical system. It is based on the ability of the lexeme to have more meanings, more semantic realizations. Semantic realization is the semantic content of a lexeme in a certain semantic position. On the other hand, the semantic content is a referent general feature value with relevant elements of realization. Both feature value and the elements of realization are the smallest dependent semantic elements which differently combined give specific semantic contents. The feature value entails an abstract information about the lexeme categorial value, about its belonging to a wider lexical-semantic group, i.e. to the group in which all the lexemes have the same feature value. Thus the element which entails the feature value is called integral semantic component, or integral semantic seme of the whole semantic group, or archiseme. The relevant elements of realization are the dependent parts of the semantic content which entail the information about individual characteristics of the lexemes, which differs lexemes having the same archiseme among themselves. Thus, they are called distinctive semantic components, distinctive semes of lower rank. The constituent elements of the semantic content are the grammemes. They carry categorial-grammatical information.

Both the archisemes and semes can cause polysemantic variations, and the transformation of the initial semantic content, initial seme and its associative binding with the final semantic content, which results in transferring only the name from one seme to another. The basis of this process is analysis

and synthesis. The analysis of the first and second content, and synthesis of the second one. For the induction to be carried out the lexeme should be used in a new communicative function, in a new, different context, i.e. in a specific semantic position.

The main types of the polysemantic induction are: platysemy, metonymy, synecdoche, and metaphor. Platysemy is the ability of a lexeme to have tworeferent or multyreferent realization of the specific meaning. It is a characteristic of a certain type of lexemes and always of their primal realizations, and it is caused by similarity of achiseme and referent content of the semes (*glava čoveka, glava konja*). Metonymy is a semantic dispersion caused by the mutation of the archiseme according to a specific semantic formula which gives the same result with all lexemes of a lexical-semantic group. The semes of the primal semantic content remain almost unchanged (*grad je lep → grad spava*). Synecdoche is also induced by archiseme, and the transformation of the archiseme is based on omitting of partitive semantics. Some of the semes remain unchanged, some disappear, and some appear in the final content (*glava čoveka → glava pokreta*). Metaphor is, on the other hand, induced by the seme of the lower rank. It is the ability of binding of the semes with two semantic contents, primal and final. The archiseme is different in the final content. The semes which are not involved in the process disappear (*glava čoveka → glava klina*).

In the process of derivation there are the same semantic transformations, same semantic variation, same binding of the two semantic contents. Only this process includes a new semantic element (expressed by the derivational formant), which produces a new lexeme, a lexeme which is derivative of the first one (*glava → glavonja → glavonja čovek i glavonja mačor; grad → građanin, glava = deo tela → glava = pojedinac → glavnik = onaj koji vodi*).

Synonymy is a mechanism of associative binding of the lexemes with the same archiseme and at least one identical seme of the lower rank, i.e. a lexeme of the identical or similar semantic content. The former are identical, and the latter are relative synonyms. Beside the same semantic content, same archiseme and a number of the same semes, identical synonyms must possess the same expressive and practical value, and the same rank in a lexical system. Relative synonyms are lexemes of the similar semantic content, and with different expressive and practical value, or different rank in a lexical system. In their basic meanings, lexemes do not have identical synonyms. Thus, identical synonyms do not have words such as: basic words in their basic meanings (*glava, noga, nos*), then so-called words of subjective evaluation (*kućica*), motion words (*profesorka*), derivatives induced by platysemy (*glavonja*), metonymy (*građanin*), and synecdoche (*glavnik*). Identical syno-

nyms in the basic meanings can only possess derivatives induced by metaphor (*munjevit — zmijast*). All of these lexemes can have relative synonyms (*lice — faca — njuška, kašika — žlica, pramac — kljun čamca*). In the secondary semantic realization, all the lexemes concerning their secondary meanings can have relative or identical synonyms. Thus, it is possible to conclude that synonymy is secondary lexical phenomenon developed in the process of polysemy and metaphorical derivation.

Antonymy is a mechanism of associative binding of the lexemes which semantic contents possess the same archiseme of a feature concept, the same seme of a specific characteristic, and non-semantic or almost non-semantic all other semes. This binding is based on opposition, and the opposition of the two semantic contents is in the same, common seme of a certain feature, and correlates with *significant/insignificant representation* or *presence/absence of a feature*. The basic words, derivatives which are not derived by metaphor, i.e. those lexemes which induce polysemy (thoroughly) and derivation, and exclude identical synonyms can maintain antonymous relations. Thus, we may conclude that antonymy, too, falls into the category of the basic lexical mechanisms in the organization of the lexical system (beside polysemy and derivation), only it is of limited effect.

Homonymy is not a system occurrence. The problem of homonymy is a problem of identification of the other units of the lexical fund.

Цитирана литература и речници

- Апресян Ю. Д., Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики, Проблемы структурной лингвистики, АН СССР 1969.
- Апресян Ю. Д., Лексическая семантика, Москва 1974.
- Аристотел, О песничкој уметности (у преводу М. Ђурића), Београд 1955.
- Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, Москва 1969.
- Ахманова О. С., Словарь омонимов русского языка, Москва 1974.
- Babić S., Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku, JAZU, Zagreb 1986.
- Багрина А. А., Синонимические отношения в лексике и словарная статья, Современная русская лексикография, АН СССР, Ленинград 1981.
- Белић А., О језичкој природи и језичком развоју I, Београд 1958.
- Benešić J., Hrvatsko-poljski rječnik, Zagreb 1949.
- Блек М., Још о метафори, Метафора, фигури и значења, Зборник теоријских радова (изабрао и приредио Л. Којен), Београд 1986.
- Блек М., Метафора, Метафора, фигури и значења, Зборник теоријских радова (изабрао и приредио Л. Којен), Београд 1986.
- Broz I. в. Iveković F. и Broz I.
- Вандриес Ж., Язык, Москва 1937.
- Виноградов В. В., Современный русский язык, Москва 1938.
- Виноградов В. В., Избранные труды, Исследования по русской грамматике, Москва 1975.
- Vojna enciklopedija, Beograd 1959.
- Вукићевић Д., О значењу именичких сложеница, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, бр. 37/1–2, Нови Сад 1994.
- Вукићевић Д., Именичке сложенице у српском књижевном језику, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, бр. 38/1, Нови Сад 1995.
- Гак В. Г., К проблеме семантической синтагматики, Проблемы структурной лингвистики, Москва 1972.
- Георгиев С., Русиков Р., Учебник по лексикологија на български јазик, София 1979.
- Гинзбург Е. Л., Конструкции полисемии в русском языке — Таксонимия и метонимия, Москва 1985.
- Gortan V. в. Kostrenčić M., Gortan V., Herkov Z.
- Гортан-Премк Д. в. Премк Д. Г.
- Грицкат И., О антонимији, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, књ. 4–5, Нови Сад 1961–1962.
- Грицкат И., Стилске фигури у светлу језичких анализа, Наш језик, књ. 16, Београд 1967.

- Грицкат И., Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ — приказан на глаголима с префиксом *за-*, Наш језик, књ. 25, св. 1–2, Београд 1981.
- Грицкат И., О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци, Јужнословенски филолог, књ. 39, Београд 1983.
- Грицкат И., Речник Српске академије наука и уметности, Глас САНУ CCCLII, Глас Одељења језика и књижевности, књ. 13, Београд 1988.
- Грицкат И., Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије, Јужнословенски филолог, књ. 45, Београд 1989.
- Guiraud P., La sémantique, „Que sais-je?“ 655, Paris 1959.
- Даниленко В. П., Русская терминология, Москва 1977.
- Дешић М., Из српскохрватске полисемије, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Београд — Нови Сад 1982.
- Дешић М., Полисемија и хомонимија у рјечницима савременог српскохрватског језика, Наш језик, књ. 25, св. 4–5, Београд 1982.
- Дорошевский В., Элементы лексикологии и семантики, Москва 1973.
- Драгићевић Р., О правим именичким и придевским антонимима, Јужнословенски филолог, књ. 52, Београд 1996.
- Драгићевић Р., О неким парадигматским лексичким скуповима, Наш језик, књ. 31, св. 1–5, Београд 1996.
- Драгићевић Р., О једној врсти лексичке паронимије, Српски језик, 1–2, Београд 1996.
- Dubois J. et C., Introduction a la lexicographie: le dictionnaire, Homonymie et Polysémie, Paris 1971.
- Ељмслев Л., Прологомени к теорији језика, Новое в лингвистике кн. 1, Москва 1960.
- Ермакова О. П., Способы номинации в современном русском языке, изд. АН СССР, Москва 1962.
- Ермакова О. П., Вторичная номинация в семантической структуре многозначных слов, Способы номинации, Москва 1982.
- Zgusta L., Manual of lexicography, Mouton, The Hague 1971, у преводу Danka Šipke, Priručnik leksikografije, Svjetlost, Sarajevo 1991.
- Iveković F. и Broz I., Rječnik hrvatskoga jezika, Zagreb 1901.
- Ивић М., О српскохрватским реченичким прилозима, Јужнословенски филолог, књ. 34, Београд 1978.
- Ивић М., О „партикуларизаторима“, Јужнословенски филолог, књ. 36, Београд 1980.
- Ивић М., „О регуларној полисемији“ у лексиколошкој теорији и лексикографској пракси, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Београд — Нови Сад 1982.
- Ivić M., Slavic Fruit and Vegetable Names and Countability, International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, The Hague 1982, XXV–XXVI.
- Ивић М., О одредбама категоризовања, Јужнословенски филолог, књ. 47, Београд 1991.
- Ивић М., О „денотативном“ и „конотативном“ категоризовању, Јужнословенски филолог, књ. 48, Београд 1992.
- Ivić M., Izbrojivost onoga što imenica označava kao gramatički problem, Lingvistički ogledi, Biblioteka XX vek, Beograd 1995.
- Ivić M., Jedan prilog problematici metafore, O zelenom konju, Novi lingvistički ogledi, Biblioteka XX vek, Beograd 1995.

- Ivić M., *O zelenom konju*, Novi lingvistički ogledi, Biblioteka XX vek, Beograd 1995.
- Ицкович А. В., О нулевом значени класифицирующего признака, Проблемы структурной лингвистики, Москва 1978.
- Jakobson R., Halle M., *Fundamentals of language*, The Hague 1956.
- Калинин А. В., Лексика русского языка, Москва 1978.
- Караџић Стеф. В., Српски рјечник, Беч 1818. и 1852.
- Katz J. & Postal P. M., *An Integrated to Theoretical Linguistics*, Cambridge, Cambridge University Press, 1968.
- Којен Л., Семантички параметри у синтакси, Јужнословенски филолог, књ. 36, Београд 1980.
- Corbett G. G., Animacy in Russian and other slavonic languages: where syntax and semantics fail to match. — In: "Morphosyntax in Slavic", C. V. Chavany, R. D. Brecht (eds.), Slavica Publishers, Inc. Columbus, Ohio, 1980.
- Kostrenčić M., Gortan V., Herkov Z., *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, Zagreb 1978.
- Котелева Н. З., Значение слова и его сочетаемость, Ленинград 1975.
- Красильникова Е. В., Инвентарь морфем, Способы номинации в современном русском языке, Москва 1982.
- Кристал Д., Енциклопедијски речник модерне лингвистике, превели И. Клајн и Б. Хлебџ, Београд 1988.
- Кубрякова Е. С., Аспекты семантических исследований, Семантика производного слова, Москва 1980.
- Кубрякова Е. С., Производное слово в лексике и грамматике, Слово в грамматике и словаре, Москва 1984.
- Кузнецов А. М., От компонентного анализа к компонентному синтезу, Москва 1986.
- Кузнецов П. С., Опыт формального определения слова, Вопросы языкознания 1964.
- Кузнецова Э. В., Лексикология русского языка, Москва 1982.
- Кузнецова Э. В., Лексикология русского языка, Москва 1989.
- Курилович Е., Очерки по лингвистике, Москва 1962.
- Lyons J., *Semantics*, vol. 1, Cambridge University Press 1977.
- Лайонз Дж., Введение в теоретическую лингвистику, Москва 1978.
- Левковская К. А., Теория слова, Москва 1962.
- Лопатин В. В., Русская словообразовательная морфемика, Москва 1977.
- Марковић Р., Гранање значења речи које означавају кућу и њене делове, Наш језик, књ. 29, св. 1–2, Београд 1991.
- Марковић Р., О неправим антонимима, Јужнословенски филолог, књ. 50, Београд 1994.
- Марковић Р. в. Драгићевих Р.
- Матијашевић Ј., О синонимији и синонимима, Лексикологија и лексикографија, Зборник реферата, Београд — Нови Сад 1982.
- Матијашевић Ј., Метафоризација као средство номинације, Језик и пракса 1, Приштина 1985.
- Медикова Э. М., Об основных абстрактных категориях лексикологии, Проблемы современной лингвистики, Москва 1968.
- Mill J. St., *Of names*, "Theory of meaning", Prentice Hall, 1970.
- Минева Л. В., „Слово в языке и речи“, Москва 1986.
- Мршевић Д., Глаголи супротног значења, Књижевност и језик 2–3, Београд 1977.

- Мршевић Д., Фразеолошка јединица и њен синоним, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 12, Београд 1982.
- Немченко В. Н., Современный русский язык, Словообразование, Москва 1984.
- Nida E. A., Componential analysis of meaning, The Hague — Paris, Mouton 1975.
- Новиков А. А., Антонимия в русском языке, Москва 1973.
- Новиков А. А., Семантика русского языка, Москва 1982.
- Павловић З., Неки лексичко-семантички односи примењени у ономастици, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Београд — Нови Сад 1982.
- Петровић М., Метафоре и алегорије, приредио Д. Трифуновић, СКЗ, Београд 1967.
- Пешикан М., Трећина посла на изрази великог речника САНУ, Наш језик, књ. 20, св. 1-5, Београд 1973-1974.
- Пешикан М., Десет томова Речника САНУ, Наш језик, књ. 23, св. 3-4, Београд 1978.
- Пешковский А. М., Сборник статей, Ленинград — Москва 1925.
- Пипер П., О семантичком статусу лексичких парова *све* и *ништа*, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Нови Сад — Београд 1984.
- Piper P., Jezik i prostor, XX vek, Beograd 1997.
- Поповић Љ. в. Станојчић Ж. и Поповић Љ.
- Поповић М., Ка могућој класификацији страних речи, Наш језик, књ. 29/5, Београд 1994.
- Postal P. M. в. Katz J. & Postal P. M.
- Премк Д. Г., Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 2, Београд 1971.
- Премк Д. Г., Обрада предлога у великим описним речницима, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Нови Сад — Београд 1984.
- Премк Д. Г., Полисемија и хомонимија у српскохрватском језику, Јужнословенски филолог, књ. 40, Београд 1984.
- Премк Д. Г., Још о регуларној полисемији, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, књ. 27-28, Нови Сад 1984-1985.
- Премк Д. Г., О семантичком односу деривата према творбеној основи, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 16/2, Београд — Нови Сад 1987.
- Премк Д. Г., О месту термина у лексичком фонду, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 18/1, Београд — Нови Сад 1988.
- Премк Д. Г., Реч као јединица лексичког система, Преводилац, 1-2/90.
- Премк Д. Г., О неким моделима метафоричне полисемантичке дисперзије, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 20/2, Београд — Нови Сад 1990.
- Премк Д. Г., О термилошким јединицама и њиховој обради у Речнику САНУ, Наш језик, књ. 29/1-2, Београд 1991.
- Премк Д. Г., О месту речи у језичком систему, Анали Филолошког факултета Београдског универзитета, књ. 19, Београд 1992.
- Премк Д. Г., О семантичкој позицији као месту реализације једне лексеме, Јужнословенски филолог, књ. 48, Београд 1992.
- Премк Д. Г., О лексичкој синонимији, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 22/2, Београд — Нови Сад 1992.
- Премк Д. Г., О регуларности семантичког варирања, Јужнословенски филолог, књ. 49, Београд 1993.
- Премк Д. Г., Типови и врсте речи, Јужнословенски филолог, књ. 50, Београд 1994.

- Премк Д. Г., Метафора, метонимија и синегдоха у језику и стилу, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 23/2, Београд 1995.
- Премк Д. Г., О структури и семантици деривата, Наш језик, књ. 30, св. 1–5, Београд 1995–1996.
- Премк Д. Г., О платисемији, Наш језик, књ. 31, св. 1–5, Београд 1996.
- Премк Д. Г., О несамосталним семантичким елементима у структури лексемс, Јужнословенски филолог, књ. 52, Београд 1996.
- Prigućna gramatika hrvatskoga književnog jezika, Zagreb, Školska knjiga 1979.
- Радић П., О деривационом аспектима лексичког богаћења, Језик данас, бр. 1, Нови Сад 1977.
- Радовић-Тешкић М., Проблеми обраде фигуративних значења у описним речницима, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Београд — Нови Сад 1984.
- Реметић С. Н., Из шумарске терминологије кладањског краја, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Београд — Нови Сад 1982.
- Реформатский А. А., Введение в языкознание, Москва 1960.
- Реформатский А. А., Мысли о терминологии, Современные проблемы русской терминологии, Москва 1986.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ.
- Речник српскохрватског књижевног језика МС.
- Ристић С., Начински прилози у савременом српскохрватском језику (лексичко-граматички приступ), Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, књ. 9, Београд 1990.
- Ристић С., Конотативни аспекти значења експресивне лексике, Зборник за филологију и лингвистику МС, бр. 37/1, Нови Сад 1994.
- Ристић С., Универбизација као средство експресивизације, Јужнословенски филолог, књ. 51, Београд 1995.
- Ричардс А. А., О метафори, Метафора, фигуре и значења, Зборник теоријских радова, изабрао и приредио Л. Којен, Београд 1986.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU.
- Роде М., Фразеологија у двојезичним речницима, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Београд — Нови Сад 1982.
- Ruwet N., Synecdoque et métonimie, Poétique, Paris 1975.
- Русиков Р. в. Георгиев С., Русиков Р.
- Свободный словарь современной русской лексики, I–II, АН СССР, Москва 1991.
- Simeon R., Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, Zagreb 1969.
- Симић Р., Уз теорију о врстама речи, Наш језик, књ. 27, св. 3–4, Београд 1987.
- Skok P., Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, Zagreb 1972.
- Смирницкий А. И., К вопросу о слове, Вопросы языкознания и истории языка, Москва 1952.
- Смирницкий А. И., К вопросу о слове (проблема тождества слова), Труды Института языкознания, Москва 1954.
- Soussur F. de, Cours de Linguistique generale, Paris 1960.
- Соссир Ф. де, Труды по языкознанию, Москва 1977.
- Српскохрватски језик, Енциклопедијски лексикон, Мозаик знања, група аутора, Интерпрес, Београд 1972.
- Станојчић Ж., Синтакса језика Лазе К. Лазаревића II, Реченички односи, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 5, Београд 1980.

- Станојчић Ж., Граматичке структуре за означавање непознатог (неноминативног и номинативног) агенса у језику П. П. Његоша и Ива Андрића, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 18/2, Београд 1990.
- Станојчић Ж. и Поповић Љ., Граматика српскога језика, Београд — Нови Сад 1992.
- Стевановић М., Савремени српскохрватски језик I, Београд 1964.
- Стевановић М., Савремени српскохрватски језик, Граматички системи и књижев-нојезичка норма II, Београд 1969.
- Тафра Б., Синонимија, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Београд — Нови Сад 1982.
- Tafra B., Razgraničenje polisemije i homonimije, Filologija, br. 14, Zagreb 1986.
- Tafra B., Što su brojevi? (gramatički i leksikografski problem), Rasprave Zavoda za jezik 15, Zagreb 1989.
- Taylor J. R., Linguistic Categorization, Prototypes in Linguistic Theory, Oxford University Press, 1991.
- Телия В. Н., Типы языковых значений, Связанное значение слова в языке, Москва 1981.
- Телия В. Н., Коннотативный аспект семантики номинативных единиц, Москва 1986.
- Телия В. Н., Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция, Метафора в языке и тексте, Москва 1988.
- Тихонов А. Н., Словообразовательный словарь русского языка I–II, Москва 1985.
- Todořow Tz., Synecdoque de la poésie, Paris 1979.
- Толстой Н. И., Из опытов типологического исследования словянского словарного состава, Вопросы языкознания, Москва 1963.
- Тополињска З., Критерији хомонимије придева, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Нови Сад — Београд 1984.
- Уфимцева А. А., Аспекты семантических исследований, Семантика слова, Москва 1980.
- Уфимцева А. А., Лексическое значение, Принципы семиологического описания лексики, Москва 1986.
- Финка Б., Рјечник језика хрватске кајкавске писане ријечи, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Београд — Нови Сад 1982.
- Фомина М. И., Современный русский язык, Лексикология, Москва 1978.
- Фомина М. И., Современный русский язык, Лексикология, Москва 1990.
- Halle M. v. Jakobson R., Halle M.
- Herkov Z. v. Kostrenčić M., Gortan V., Herkov Z.
- Chafe W. L., Meaning and the structure of language, Chicago and London 1971.
- Шипка Д., Лексичка хомонимија, Сарајево 1990.
- Шмелев Д. Н., Очерки по семасиологии русского языка, Москва 1964.
- Шмелев Д. Н., Проблемы семантического анализа лексики, Москва 1973.
- Шмелев Д. Н., Современный русский язык, Лексика, Москва 1977.
- Шмелев Д. Н., Способы номинации в современном русском языке, АН СССР, Москва 1982, Предисловие.

Индекс цитираних аутора

- Апресян Ю. Д., 49, 67, 70
Аристотел, 87
Ахманова О. С., 16, 120, 122, 151, 154
Babić S., 12
Багрина А. А., 140
Белић А., 16, 89, 128
Benešić J., 19
Блек М., 87, 89
Broz I. в. Iveković F. и Broz I.
Вандриес Ж., 15
Виноградов В. В., 36
Војна енциклопедија, 120
Вукићевић Д., 14
Гак В. Г., 50
Георгиев С., Русиков Р., 16
Гинзбург Е. Л., 52, 84
Gortan V. в. Kostrenčić M., Gortan V., Herkov Z.
Гортан-Премк Д. в. Премк Д. Г.
Грицкат И., 19, 24, 48, 59, 60, 64, 88, 109, 110, 111, 147, 149, 156
Guiraud P., 48
Даниленко В. П., 117, 118, 121, 122
Дешић М., 37, 155
Дорошевский В., 16
Драгићевић Р., 88, 136, 146
Dubois J. et C., 154
Ельмслев Л., 49, 58
Ермакова О. П., 76, 154
Zgusta L., 47, 48, 49
Iveković F. и Broz I., 18
Ивић М., 21, 25, 37, 43, 67, 68, 72, 77, 85, 101, 111, 147
Ицкович А. В., 84
Jakobson R., Halle M., 38
Калинин А. В., 16
Караџић Стеф. В., 18
Katz J. & Postal P. M., 44
Којен Л., 21, 87, 89
Corbett G. G., 34
Kostrenčić M., Gortan V., Herkov Z., 153
Котелева Н. З., 19
Красильникова Е. В., 154
Кубрякова Е. С., 127, 128, 156
Кузнецов А. М., 137
Кузнецов П. С., 15
Кузнецова Э. В., 16, 35, 36, 38, 49, 50, 84
Курилович Е., 38
Lyons J., 49, 147
Левковская К. А., 36
Лопатин В. В., 14
Марковић Р. в. Драгићевић Р.
Матијашевић Ј., 131, 140
Медикова Э. М., 36
Mill J. St., 22
Минева Л. В., 38
Мршевић Д., 143, 148
Немченко В. Н., 11
Nida E. A., 46
Новиков А. А., 36, 49, 70, 147
Павловић З., 37
Петровић М., 87, 88
Пешикан М., 19

- Пешковский А. М., 36
 Пипер П., 27, 108
 Поповић Љ. в. Станојчић Ж. и Поповић Љ.
 Поповић М., 148
 Postal P. M. в. Katz J. & Postal P. M.
 Премк Д. Г., 9, 11, 15, 17, 27, 29, 33, 37, 58, 67, 100, 112, 116, 125, 139, 145, 156
 Радић П., 131
 Радовић-Тешић М., 112, 113
 Реметић С. Н., 37
 Реформатский А. А., 20, 25, 118
 Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, 19, 34, 38, 40, 44, 45, 47, 51, 52, 60, 61, 62, 63, 66, 68, 74, 103, 104, 105, 108, 111, 112, 115, 119, 120, 123, 126, 133, 134, 135, 142, 152, 153, 155, 156
 Речник српскохрватскога књижевног језика МС, 19, 45, 68, 73, 106, 107, 151, 152
 Ристић С., 24, 113
 Ричардс А. А., 89
 Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU, 19, 103
 Роде М., 37
 Ruwet N., 79
 Русиков Р. в. Георгиев С., Русиков Р.
 Simeon R., 16
 Симић Р., 32
 Skok P., 27
 Смирницкий А. И., 15, 36
 Soussur F. de, 18
 Станојчић Ж., 85
 Станојчић Ж. и Поповић Љ., 9, 28
 Стевановић М., 16, 24, 128
 Tafta B., 28, 37, 155
 Taylor J. R., 70, 79, 82
 Телия В. Н., 87, 89
 Todorow Tz., 79
 Толстой Н. И., 36
 Тополињска З., 24
 Уфимцева А. А., 35, 47
 Финка Б., 37
 Фомина М. И., 15, 19
 Halle M. в. Jakobson R., Halle M.
 Herkov Z. в. Kostrenčić M., Gortan V., Herkov Z.
 Chafe W. L., 50
 Шипка Д., 48, 151
 Шмелев Д. Н., 15, 16, 49, 69, 70

Регистар појмова

А

- акт 132, 133, 135
- алолекса 36
- аломорфи 34
- анализа 136, 158
  - анализа првог семантичког садржаја 136
  - морфемска анализа 12
  - творбена анализа 12
- антоним 26, 29, 31, 146, 147, 149, 153, 159
  - антонимска веза 23, 29
  - антонимска супротстављеност 146
  - антонимски однос 23, 34, 146
  - антонимски пар 106
  - (не)градабилни антоним 147, 148, 149
  - (не)степеновани антоним 147, 148
  - придевски антонимски парови 106
- антонимија 31, 146, 159
  - квазиантонимија 148
  - прагматична антонимија 149
- антонимичност 27, 141
  - (не)градабилна антонимичност 147, 148
- антропометричност 61
- антропоморфизам 61
- антропоцентричност 61
- апстрактно 105
- архисема 12, 35, 40, 42, 43, 45, 48, 60, 64, 65, 66, 67, 70, 72, 76, 79, 82, 86, 98, 117, 118, 130, 131, 132, 137, 140, 141, 146, 147, 148, 157
  - мутација архисеме 79
  - трансформација архисеме 75, 158
- асемантичност 26
- асоцијација 42
  - метафоричка асоцијација заснована на семи колективне експресије 107
  - метафоричка асоцијација заснована на трансформацији типа апстрактно → конкретно 107

- метафоричка асоцијација заснована на трансформацији типа конкретно → апстрактно 105
  - метафоричка асоцијација по боји 101
  - метафоричка асоцијација по месту, положају 103
  - метафоричка асоцијација по облику 90
  - метафоричне асоцијације типа простор → време 108
- атрибут 28
  - прави атрибути 28
- аугментатив 127, 130

Б

- број 27
  - бројна реч 28
  - бројне именице на *-ица* 28
  - бројни придеви 28
  - збирни број 28
  - кардинални број 28
  - основни број 28

В

- варијанта 36
- варирање 12, 62, 65, 138, 149
  - акт варирања 133
  - метафоричко варирање 63, 65
  - морфолошко-семантичко варирање 11, 132, 133, 134, 135
  - полисемантичко варирање 158
  - регуларност семантичког варирања 138, 139
  - семантичко варирање 30, 61, 64, 136, 137, 158
- везник 29, 30, 32
  - прави везници 30
- вишезначност 38, 41, 119
- вредност 43
  - апстрактна референцијална вредност 126

- грамемска вредност 137
  - појмовна вредност 43, 49, 86, 157
  - референцијална вредност 129, 140
  - семантичко-категоријална вредност 137
- Г
- глагол 24, 32, 34, 155
- глаголи опште, неодређене или непотпуне семантике 24
  - копулативни глаголи 24, 32
  - креативни глаголи 34
  - помоћни глаголи 32
  - транзитивни глаголи 34
  - фазни глаголи 24
- грамема 11, 44, 146, 150, 157
- грамемска информација 12
- Д
- двореферентан 127, 128, 132, 141, 158
- деклинабилност 27
- деминутив 127, 130
- денотат 46
- денотација 46, 126
- дериват 11, 17, 23, 63, 88, 126, 128, 129, 132, 134, 137, 143
- даљи деривати 12, 13, 14
  - двореферентни деривати 129, 131, 143
  - другостепени деривати 13, 14
  - другостепени суфиксални деривати 12
  - значење деривата 129
  - једнореферентни деривати 129, 130, 132
  - првостепени деривати 10, 12, 13, 14, 136
  - првостепени суфиксални деривати 11
  - префиксни деривати 155
  - творба деривата 10
- деривација 12, 25, 26, 27, 29, 31, 48, 61, 89, 120, 121, 126, 137, 138, 145, 149, 158
- деривациона способност 121
  - деривациони систем *в. систем*
  - први степен деривације 136
  - семантичка деривација 137
  - семантичко-морфолошка деривација 137
- десемантизација 79
- десигнат 46
- детерминатор 55, 76
- детерминатор атрибутског типа 55
  - динамички детерминатор 31
  - задати детерминатор 53, 54, 58
  - релациони детерминатор 26
  - семантички детерминатор 51, 54, 55, 58, 89, 142
  - синтаксички детерминатор 55, 89, 142
  - статички детерминатор 31, 58
- дефиниција 91, 93
- општа дефиниција 90
- дисперзија 44
- деривациона дисперзија 41
  - зракаста дисперзија 92
  - ланчана дисперзија 96
  - мстафоричка дисперзија 98
  - метонимијска дисперзија 75
  - полисемантичка дисперзија 58, 66, 89, 91, 121
  - радијална полисемантичка дисперзија 92
  - семантичка дисперзија 48, 58, 61, 158
- дублет 143
- Е
- експресија 85
- експресивност 103
  - колективна експресија 116
- елементи
- елементи колективне експресије 48
  - елементи реализације 43, 48, 157
  - несамостални семантички елементи 9, 13, 59
  - релевантни елементи реализације 43, 85
  - трансформација несамосталних семантичких елемената 59
- етимологија 155
- З
- заменица 25
- личне заменице 26
  - одрична именичка заменица 26
  - одрична именичка заменица за нелица 26
  - општа именичка заменица 27
  - присвојна заменица 27
- знак 141
- немотивисаност језичког знака 126
- значење 63, 73, 129, 141, 157
- експресивно значење 121
  - значење деривата *в. дериваџ*
  - значење лексеме *в. лексема*

- номинациона значење 60, 142
  - опште значење 71, 73
  - основно значење 39, 50, 58, 60, 74, 82, 100, 142
  - примарно значење 50
  - секундарно значење 74, 100, 142, 143, 159
  - тип значења 141
  - фигуративно значење 121
  - хипонимично значење 65
- зооморфизам 61

И

- идентификација
- лексикографска идентификација 103
  - лексичка идентификација 103
- идиоматичност 16
- изведеница 137
- именица 21
- апстрактна именица 74
  - асемантичка именица 23
  - бројна именица 28
  - властита именица 21, 23
  - градивна именица 72
  - заједничка именица 32, 74
  - именичке функције 21
  - именички појам 29
  - материјална именица 32, 72
- именовање 17
- инваријанта 36
- индуктор 42, 48, 61, 149, 158
- индуковање семантичких процеса *в. процес*
  - индуктор полисемије 153
  - индуктор семантичког варирања 158
  - лексички индуктор 114
  - метафоричка индукција 101
- интерфикси 13, 14
- инфикси 13

Ј

- јединица
- више несамосталне семантичке јединице 18
  - јединица лексичког система *в. систем*
  - јединица лексичког фонда 156, 159
  - лексичка јединица 111, 122, 137, 138, 159
  - (не)самосталне јединице лексичког система 9, 157

- несамосталне семантичке јединице 11, 17
  - номинациона јединица 16, 141
  - основна јединица 63
  - примарна јединица 63
  - секундарна лексичка јединица 138
  - секундарна семантичка јединица 63
  - семантичка јединица 63
  - термилошка јединица 116
  - хипонимске јединице 66
- једнореферентан 127, 128, 141

К

- категија 30
- квалификатор 91, 124
- квалификатор „експр.“ 116
  - квалификатор „и анат.“ 66, 79
  - квалификатор „и бот.“ 66, 79
  - квалификатор „и зоол.“ 66, 91
  - квалификатор „прен.“ 114
  - квалификатор „разг.“ 115
  - квалификатор „слик.“ 114
  - квалификатор „фиг.“ 39, 100, 112, 113, 114, 115, 153
  - квалификатор „физ.“ 123
- квалификација 66
- класификација 20
- ботаничка класификација 66, 79
  - зоолошка класификација 66
  - семантичка класификација 20
- комбинаторика 53
- морфемска комбинаторика 53
  - семантичка комбинаторика 53
- компарација 24, 32
- компатибилитет 49
- компатибилна лексема *в. лексема*
- компатибилност 55
- композиција 29
- компонента 28
- денотативна компонента 46
  - диференцијална семантичка компонента 43, 157
  - интегрална семантичка компонента 43, 157
  - семантичка компонента 22, 29, 40, 44, 49, 75, 86, 88, 89, 90, 94, 100, 129, 130, 155
  - семантичка компонента вишег ранга 86
  - сигнификативна компонента 46
- конгруентност 27
- конгруенција 32

кохезија

- семантичка кохезија 151, 155

Л

- лексема 9, 15, 17, 18, 36, 37, 43, 44, 53, 58, 61, 67, 74, 79, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 97, 128, 135, 137, 141, 143, 151, 154, 157
  - аутосемантична лексема 46
  - двореферентна лексема 148, 155
  - значење лексеме 37, 60
  - изведена лексема 141
  - једнореферентна лексема 148, 149
  - компатибилна лексема 49
  - лекса 36
  - лексема и њена семантичка реализација 37
  - негирана лексема 149
  - неизведена лексема 60
  - основна лексема 11, 14, 144
  - полазна лексема 89, 137
  - полисемантичка лексема 156
  - примарна лексема 60, 141
  - проста лексема 14, 60, 141
  - секундарна лексема 141
  - семантичка лексема 38
  - синсемантична лексема 46
  - структура лексеме 9
  - творбени тип лексеме 141
  - хомонимична лексема 63
- лексика 27, 136
  - ботаничка лексика 64
  - зоолошка лексика 64
  - јединица лексичког система *в. сисџем*
  - лексичка идентификација *в. идентификација*
  - лексичка морфема *в. морфема*
  - лексичка реализација *в. реализација*
  - лексичка форма речи 36
  - лексички механизам 136, 140, 157
  - лексички однос *в. однос*
  - лексички синоним *в. синоним*
  - лексички систем *в. сисџем*
  - лексички фонд *в. фонд*
  - лексичко партнерство 31
  - лексичко-семантичка варијанта речи 36
  - лексичко-семантичка група речи *в. реч*
  - лексичко слагање *в. слагање*
  - лексичко слагање са задатим детерминатором 53, 54, 58

- лексичко слагање са семантичким детерминатором 53
- општи лексички фонд *в. фонд*
- посебан лексички фонд *в. фонд*
- термилошка лексика 66
- термилошки лексички фонд *в. фонд*

- лексикографски поступци 65
- лексикографско решење 77, 112
- лексикологија 16

М

- маркер 91
- метафора 12, 48, 51, 59, 62, 80, 85, 86, 109, 112, 114, 158
  - метафоричка асоцијација по боји *в. асоцијација*
  - метафоричка асоцијација по месту, положају *в. асоцијација*
  - метафоричка асоцијација по облику *в. асоцијација*
  - метафоричка индукција *в. индуктор*
  - метафоричка трансформација *в. трансформација*
  - метафорички процес *в. процес*
  - метафоричко варирање *в. варирање*
- метонимија 12, 48, 59, 62, 67, 79, 80, 109, 114, 158
  - метонимијска трансформација *в. трансформација*
- многозначност 59
- модел
  - метафорички модел 93
  - полисемантички творбени модел 134
  - семантички модел 96
  - творбени модел 34, 63, 129, 131, 132, 133, 134, 135
  - хомоформни творбени модел 135, 144
- моносема 36
- моносемантичност 28, 41, 119
  - моносемантичка реч *в. реч*
- морфема 9, 11, 16, 17, 18
  - афиксна морфема 154
  - граматичка морфема 10, 11, 12, 14, 15, 17
  - коренска морфема 10
  - лексичка морфема 10, 11, 13, 14, 15, 17, 35, 129, 157
  - морфемска комбинаторика *в. комбинаторика*
  - морфолошка морфема 10
  - нулта морфема 10

- обличка морфема 10, 13, 17, 157
- суфиксна морфема 10, 13
- суфиксна творбена морфема 10, 13
- творбена морфема 10, 11, 12, 14, 15
- морфологија 16
  - морфолошка подела 31
- мотивациона база 96
- мотивисаност деривата 128
- мултиреференцијалност 60, 63
- мутација 70, 75, 79
  - мутација архисеме *в. архисема*

Н

- немотивисаност 126, 127, 128
- nomina agentis 74
- номинација 17, 20, 85, 141
  - пренос номинације 86, 137
  - секундарна номинација 87, 136, 137, 145
  - способност номинације 20, 21, 25, 31

О

- однос
  - антонимски однос 23, 32, 147, 148
  - апсолутни синонимски однос 143
  - асоцијативни однос 35
  - двореференцијални однос 147
  - једнореференцијални однос 147
  - лексички однос 33
  - линеарни однос 35
  - метонимијски однос 74
  - парадигматски однос 23, 31, 35
  - релативни синонимски однос 145
  - семантички однос 35
  - синонимски однос 23, 31, 142, 143
  - синтагматски однос 31, 35
- означавање
  - способност означавања 20, 21, 31
- ономатопеја 127
- основа 16
  - обличка основа 9, 10, 14, 15, 17, 157
  - творбена основа 9, 10, 11, 13, 14, 15, 17, 53, 88, 129, 130, 131, 137, 156, 157

П

- партикула 30
- партикуларизатор 72
- партиитивност 80
- пејоратив 127
- латисемија 12, 48, 59, 60, 62, 63, 65, 138, 158

- платисемантичка реализација *в. реализација*
- позиција 141
  - задана семантичка позиција 103
  - лексичка позиција 142
  - маркирана позиција 142
  - одређена семантичка и синтаксичка позиција 144
  - одређена семантичка позиција 110
  - позиција са семантичким и синтаксичким детерминатором 142
  - позиција у лексичком систему 141
  - семантичка позиција 42, 43, 49, 62, 89, 103, 114, 143, 157, 158
  - семантичка позиција са детерминатором 76
  - синтаксичка позиција 143
  - слободна семантичка позиција 142
- појам 60, 114
  - појмовна вредност *в. вредности*
  - појмовни садржај *в. садржај*
  - полазни појам 114
  - ужи појам 85
  - циљни појам 114
  - шири појам 85
- полисемантичност 23, 121
  - способност полисемантичности 121
- полисемија 23, 25, 26, 29, 31, 32, 38, 48, 61, 62, 67, 126, 137, 145, 149, 150, 151, 155, 157
  - индуктор полисемије 153
  - регуларна полисемија 67, 68
- предлог 29, 32
- префикс 15, 155
- придев 23, 32, 74
  - бројни придеви 28
  - двореференцијални придев 147
  - једнореференцијални придев 147
  - квалитативни придев 32
  - материјални придев 32
  - прави придеви 25
  - придевски антонимски парови *в. антоними*
  - придевски вид 24
  - релациони придеви 23, 25
- прилог 24
  - прави прилози 25
  - прилог за начин 32
- процедура 45
  - семантичка процедура 45

процес

- деривациони процес 130
- индуковање семантичких процеса 61
- метафорички процес 90

Р

реализација 29, 79, 124, 158

- лексичка реализација 54
- мотивациона реализација (полазни садржај) 103
- мотивисана реализација (циљни садржај) 103
- мултиреференцијална семантичка реализација 137
- номинациона реализација 60, 62, 64
- основна реализација 76, 86, 96, 124, 158
- основна семантичка реализација 60, 100, 130
- платисемантичка реализација 61
- регуларна секундарна реализација 69
- секундарна реализација 52, 138
- секундарна семантичка реализација 51
- семантичка реализација 33, 35, 37, 38, 41, 43, 60, 70, 72, 78, 88, 90, 93, 94, 97, 103, 157
- термилошка реализација 91, 124
- хипонимичка реализација 65, 66

регуларност 136, 138

регулатор 67

релација 29

референт 46, 60, 61, 85, 126, 141, 157

- примарни референт 62
- секундарни референт 62

референтност 127

- двореферентност 127, 141
- једнореферентност 128, 141

референција 46, 127, 128, 154

реч 9, 15, 18, 20, 36, 132

- асемантична реч 26
- аутосемантичка реч 30, 32
- бројна реч 28
- вишечлана реч 17
- врсте речи 18, 32
- двореферентна реч 127
- значење речи 37
- изведена реч 127
- једнореферентна реч 127, 141, 142
- категорија речи 20
- лексичка форма речи 36
- лексичко-семантичка варијанта речи 36

- лексичко-семантичка група речи 34, 43, 67, 69, 71, 74, 76, 86, 97, 102, 146, 147, 148, 157

— модална реч 30

— моносемантичка реч 41

— мотивна реч 148

— моциона реч 127, 130, 141

— неизведена реч 88, 127

— облик речи 31

— основна реч 10, 17, 88, 126, 128, 141, 142

— полисемантичка структура речи 131

— примарна реч 141

— проста реч 10, 88, 141

— реч-ономатема 36

— реч општега фонда 124

— реч-синтагма 36

— реч субјективне оцене 127, 130, 141

— реч-тип 36

— реч-члан 36

— секундарна реч 141

— семантичка реч 32

— семантичко-граматичка група речи 33, 35

— синсемантична реч 30, 32

— субјективна реч 141

— типови речи 18

реченица 18, 30

— главни реченички члан 28

— реченичка функција 49

— реченични члан 20, 24, 28, 30

речца 30

С

садржај 61

- диверзни семантички садржај 150
- експлицитни садржај 122
- имплицитни садржај 122
- номинациони садржај 121
- номинациони семантички садржај 96
- платисемантички садржај 61, 65
- појмовни садржај 28
- полазни семантички садржај 12, 63, 75, 82, 86, 103, 136, 158
- примарни семантички садржај 98
- секундарни садржај 89, 98, 144
- семантички садржај 11, 22, 24, 26, 29, 32, 40, 43, 44, 46, 48, 49, 59, 61, 64, 65, 66, 85, 86, 88, 89, 117, 126, 129, 130, 141, 143, 146, 150, 157, 158
- циљни садржај 89, 103, 134
- циљни семантички садржај 63, 75, 86, 103, 136, 158

- сема 12, 42, 45, 48, 60, 65, 86, 90, 93, 98, 117, 118, 130, 131, 140, 143, 146
- диференцијална сема 44, 79, 157
  - доминантна сема 101
  - експресивна сема 115
  - идентификациона сема 80
  - интегрална сема 43, 67, 157
  - полазна сема 95
  - сема нижег ранга 35, 44, 48, 49, 64, 75, 86, 89, 90, 129, 132, 137, 157, 158
  - циљна сема 95
- семантика 118, 132
- индуровање семантичких процеса *в. процес*
  - семантичка градуираност 141
  - семантичка дисперзија *в. дисперзија*
  - семантичка јединица *в. јединица*
  - семантичка кохезија *в. кохезија*
  - семантичка лексема *в. лексема*
  - семантичка позиција *в. позиција*
  - семантичка процедура *в. процедура*
  - семантичка реализација *в. реализација*
  - семантичка спојивост 49
  - семантичка трансформација *в. трансформација*
  - семантичка функција *в. функција*
  - семантички детерминатор *в. детерминатор*
  - семантички модел *в. модел*
  - семантички садржај *в. садржај*
  - семантичко варирање *в. варирање*
  - семантичко-граматичка група 34, 35
  - семантичко поље 61
  - семантичко слагање *в. слагање*
- семема 36, 43, 86, 87, 88
- основна семема 95
  - полазна семема 95, 136, 158
  - циљна семема 95, 136
- сигнификат 46
- сигнификација 46, 126
- singularia tantum 72
- синегдоха 12, 48, 51, 59, 79, 82, 109, 114, 158
- права синегдоха 80
  - ситуациона синегдоха 82
- синоним 140, 141, 143
- апсолутни синоним 142, 143
  - идентични синоним 142, 158
  - лексички синоним 145
  - релативни синоним 145, 158
  - синонимска веза 23, 29
  - синонимски низ 35, 140
  - синонимски однос *в. однос*
  - синонимски ред 34, 35, 140, 145
- синонимија 26, 31, 140, 149, 158
- апсолутна синонимија 144
  - лексичка синонимија 145
  - релативна синонимија 145
- синонимичност 27
- синтагма 18
- управни члан синтагме 29
- синтакса
- синтаксичка функција *в. функција*
  - синтаксички детерминатор *в. детерминатор*
  - слободна синтаксичка функција *в. функција*
- синтеза 136, 158
- синтеза другог семантичког садржаја 137
- систем
- деривациони систем 23, 31, 34, 35, 61, 121, 137, 151
  - јединица лексичког система 32, 58
  - језички систем 13
  - лексички систем 13, 16, 33, 34, 46, 58, 62, 65, 72, 109, 116, 141, 142, 149, 150, 151, 156, 157, 158
  - општи лексички систем 146
  - организација лексичког система 149
  - термилошки систем 119, 121
- слагање 29
- лексичко слагање 49, 53, 54, 58, 110, 142
  - опште слагање 50, 58
  - семантичко слагање 49
  - слободно слагање 58
- сложенице 14, 17
- спојивост 49
- семантичка спојивост 49
- стил 109
- структура
- лексемска структура 13
  - полисемантичка структура 34, 40, 65, 88, 90, 99, 129, 132, 141, 147
  - творбена структура 13
- субјекат 55
- недетерминисани субјекат 55
- суфикс
- творбени суфикс 13

Т

- творба
- префиксална творба 13
  - суфиксална творба 13

- творбена структура *в. структуратура*
- творбени модел *в. модел*
- творбени тип лексеме 141
- творбени формант *в. формиант*
- творснице 13
  - префиксне творенице 13
- термин 41, 66, 116, 122, 124, 136, 143
  - вишезначност термина 119
  - термилошка јединица 117
  - термилошка реализација *в. реализација*
  - термилошки лексички фонд *в. фонд*
  - термилошки систем *в. систем*
- терминологија 84
  - ботаничка терминологија 84
  - зоолошка терминологија 84
- трансформација 82
  - метафоричка трансформација 49, 91, 96, 100, 108
  - метонимијска трансформација 67, 72, 73, 74, 79, 137
  - семантичка трансформација 44, 58, 137
  - трансформација архисеме *в. архисема*
  - трансформација индукована синегодом 79
  - трансформација несамоствалних семантичких елемената *в. елементи*
- туђице 41

У

- узвик 30
- употреба
  - фигуративна употреба 111, 113

Ф

- фокус 42, 44, 67

- мотивациони фокус 97, 142
- фонд
  - ботанички термилошки фонд 79
  - лексички фонд 117, 119, 156, 159
  - општи лексички фонд 38, 41, 66, 88, 116
  - посебан лексички фонд 66
  - термилошки лексички фонд 91
  - термилошки фонд 79
- фонема 18
- формант 13, 16
  - творбени формант 9, 10, 12, 13, 15, 17, 129, 130, 137, 154, 157
- фразем 17
- функција 31
  - задана синтаксичка функција 58
  - номинациона функција 117
  - ограничено слободна синтаксичка функција 57, 58
  - самоствална функција 31
  - семантичка функција 49, 117
  - синтаксичка функција 49, 55, 57, 58, 110, 142
  - слободна синтаксичка функција 55, 57, 58
  - функционална подела 31

Х

- хипероним 65, 66, 82, 83, 84, 136
- хипокористик 127
- хипоним 65, 66, 82, 83, 84, 136, 156
- хомограф 150
- хомонимија 150, 151, 155, 156, 159
- хомофон 150
- хомоформа 135, 150

Ш

- широкозначност 59, 60

Регистар примера

А

- а 10
- Азербејуанац 22
- а̄к
  - Ливљак, Пљевљак, Дувљак 34
- ако бога знаш 17
- али 29
  - слуша́м, али ништа не разумем 29
- амеба 91
- ампер 41, 119
- аню 127
- анализа 119
  - анализирати → анализирање 121
- анђео — ђаво 149
- атомиза́ција 123
  - атомизирати 123
- афикс 118
- ацѝ 154
  - писац 155
  - поклопац 155
- а̄чѝ 13, 154
  - ко̀пач 13
  - но̀сач 13
  - пѐвач 13
  - плива̀ч 13
  - сви́рач 13

Б

- ба́нда 80, 85, 153, 154
  - Што, бандо, дјецу плашиш; Петре, бандо, кад ћеш већ једном почети да учиш 85
  - ба́ндист(а), ба́ндис(т)ка 153
  - ба́ндит, ба́ндитизам, ба́ндитство 153
- ба́нка 77
- ба́нство 73
- ба́ш 30
  - ба́ш то и мислим 30
- бе́дник 127
- безо́бразник 127
- бе́зумље 74

- бе́зумник 127
- бе́лаџац 132
- беланце 132
- бели кукуруз 132
- бе́лка 63, 64, 65, 99, 144
- бе́сан 127
- бибер 72
- биље 85
- биљка 71
  - биљка ↔ плод те биљке 71
- Бистрица 23
- би́ти, би́јем 150
- би́ти, бу́дем 24, 150
- бицикл 41
- бли́зак 108
  - бли́зак — дале́к 147
  - бли́ска око́лина → бли́ска будућност, бли́ска прошлост 108
  - бли́ске земље → бли́ски пријатељи 147
- бли́зина — даљина 148
- бог да му душу прости 17
- Бог — ђаво 149
- богиња → богиња́в 121
- Божур 23
- бол 142
  - бо́лан 127
  - бо́лник 127
- бордо 22
- брат 22
  - бра́тац 155
  - брат → брат као бли́зак пријатељ 115
- бри́јач 74
- број 150
- бро́јати
  - бро́јач 74
- бу́ква 108
  - буква → глуп човек 108

В

- вагон 77
  - продао је вагон шљива 52, 77

— цео вагон спава 77
 ванiла 72
 варош 34
 — цела варош спава 52
 везирство 73
 велик 54, 62
 венац 144
 вeсео 74
 вeчан 127
 видети 34
 — видим плуг 34
 — видим сељака 36
 — видим храст 34
 — мачке виде и ноћу → видим на чсму смо 115
 вијак 118
 виљушка 98
 висок 105
 — висок човек → висок морал 107, 147
 — висок човек → висока свест 115
 витак, вiтак 100
 вода — H₂O 122
 вoјводство 73
 војска 85
 — Стој, војско, не дај се — опоменуо лекар [Мичета] 85
 волт 41, 119
 врат 51, 55, 90, 91, 96
 — врат човека → врат бунде (= јака, оковратник бунде) 104
 — вратови су широки у спортиста; ја сам обухватно његов кудрави врат; део тела који везује главу и труп зове се врат; девојка подмашита врата; топузом по врату милујеш 55
 — Завлаче се [ваши] дубоко ... испод земље око кореновог врата 56
 — Између ђаконија ... извиле вите вратове трбушасте буклије; Стегао сам врат од кундака 56
 — чупати се за вратове, топузом по врату миловати, болели су их вратови 51
 врло 25
 — он је врло леп 25
 врста воћа 43
 — јабука, крушка, вишња, трешња 43
 — купио сам јабуке, волним јабуке 43
 врста поврћа 43
 — кромпир, пасуљ, купус, кељ 43
 — купио сам купус, волим купус 43
 врх 107, 123
 — врх планине → врх партије 107

вршити 24
 — вршилац 131, 132
 вуќ 107
 — вуќ — јагње 149
 — вуќ *Canis lupus* → прекаљени борац, јунак 107

Г

гадан 127
 гимназија 77
 глава 33, 51, 53, 60, 61, 63, 65, 70, 80, 81, 86, 104, 110, 111, 114, 137, 138, 142
 — глава → глава брда 115
 — глава = део тела → глава = појединац → главник 138
 — глава → мозак → памет 81
 — глава → оно што је у њој 81
 — глава → особа, личност, појединац 116
 — глава се сломила 142
 — глава, тиква, тинтара 142
 — глава човека 130
 — глава човека → глава брда 103, 139
 — глава човека → глава животиње 39, 61, 64
 — глава човска — глава коња → главоња и човек и коњ 138
 — Гужвић [на саонама] је млад растић, ко палац дебео, који на доњем крају мора имати гулу, главу, за који се веже штрањга од ама; Имао је према себи непријатеља јаке главе 56
 — за главу виши 70
 — он има добру главу 62
 — он је глава породице 62
 — Погажено је смрвљено цвеће обореном главом приповедало је, каква је војска била што га је ... погазила; И стидљиве из мирисне траве / Љубичице подигоше главе; Кораком тихим прилазим к љиљанима / У пољу; сломљен. — Помилујем главе њихове 111
 — саморана глава; нема ни једне главе која светкује петак; те проћера главу од закона; глава Црне Баре; Данте је глава свих пјесника 51
 — Та глава сте у котору; Ја сам глава Црне Баре 55
 — глава воде 104
 — глава војне јединице 104
 — глава воска 104
 — глава клина 33, 110, 142

— глава краве 64
 — глава моста 104
 — глава мотора 130
 — глава мреже 104
 — глава поворке 104
 — глава породице 33
 — глава реке = извор воде, реке 104
 — главан 61
 — главан 61
 — главанда 61
 — главанца 61
 — главарда 61
 — главарев 61
 — главарија 61
 — главарина 61
 — главарица 61
 — главар (старешина, управљач; предњи део самара) 61, 135
 — глават 61, 63
 — главати 61
 — главник 61, 139
 — главоња 61, 63, 137
 — пореска глава 33
 гладан 127, 143
 гласно 25
 — он гласно пева 25
 глуп 74
 — глупост 74
 говече 66
 гдлуб 83, 119
 гонич 13, 132
 горњи — доњи 147
 град 69, 76, 78, 137
 — град, град 150
 — град је леп → град шета → грађанин 138
 — град је леп; цео град спава 110
 — град-ов-и 10
 — грађанин 34, 137
 — познао би је цео град 52
 — цео град је изишао на улицу; цео град спава; цео град протестује 76
 град 150
 грана 93, 95, 117, 118
 — грана → грана свећњака; грана → грана делатности 115
 — грана — крак 117
 — грана — отока 117
 — грана — струка 117
 — гранат, гранати се, разгранавати се 117
 — гранати се — рачвати се 117

грбав 100
 грбавица (грбава жена; врста крушке) 133
 гргџч 65, 83
 грџан 127
 грљити 56, 99, 107
 — Мајка грли сву децу једнаком љубављу 56
 грло 82
 — јединка стокe, ређе живине 82, 116
 гуска 66, 107
 — гуска *Anser domesticus* → глупа, ограничена женска особа 107, 115
 — гуско једна; она је гуска 110

Д

да 20
 дaлeк 108
 — далека небеса → далеке претече → далека старина 108
 — далеке земље → далеки пријатељи 147
 Далматинац, далматинац 150
 данас 25
 — он данас ради 25
 дан — ноћ 148
 два 28
 — два човека 28
 — два човека раде 28
 дебео
 — дебела жена — дебела свиња 138
 девер 22
 девојка 83
 — девојка — баба 149
 део
 — део тела → део каквог предмета 115
 деривација 120
 deus — diabolus 149
 динђа 72
 длaкa 70
 днo 107
 — дно лонца → људи с дна 107
 до- 155
 — довдe 155
 — довратак 155
 — дојучeрашњи 155
 добар 107
 — добар човек → добра журка 107
 дoбpo 150
 довод 75
 доврх 155
 домовина
 — домовина, отаџбина 140

донжуан 23

- донжуанизам 23
- донжуански 23
- донжуанство 23
- донжуанштина 23

досред

дотерати 155

дотрчати 155

доћи 57

- Кад ветар дуне, човек и нехотице дође на мисли да се на земљи догађају велике промене; Како сте дошли на то да ће вас тражити нека жена?; Свијет се отимље и гура, тако ће прије доћи до соли; Гледате како да Херцег-Босна дође до слободe и самосталности; Један сељак постављен [је] да пази ... како не би дошло до пожара; Дошло јој је да гласно завиче од жалости 57-58

Драган и драган, -а, -о 23

Драги 123

драгоценост 74

дрво 142

дуван+в+кеса 15

дуг 108

дуга стаза → дуга болест 108

дугме-т-а 10

дужан 127

Е

-е 10

Ж

железничка пруга 17

жена 64, 82

- жена → кукавица, плашљивац 115

женска 32

- Збиља га је та женска упропастила 32

живети 58

- Блоа је живео оно што је писао; За то и ја чарну гору тражим, / У њој час најмилије живим; Живот треба живети 58

- живот — смрт 148

жив — мртав 148

жири 68

житан 127

жујка 99

З

заиста 30

- Она је заиста лепа 30

закључати 75

- закључати врата; закључати собу; закључати некога у собу 75

закопчати 75

- закопчати дугме; закопчати блузу; закопчати дете 75

запети 52

започети 57

- Коначно под јелом зеленом, / Док бијела зора започела; С оним часом кад сам ју упознао, започела је најљепша страница не само у мом животу, него и у повијести мога дјеловања 57

- Оде доле и започме викати; Она се жури да стигне зарана, / Да што прије започне с продајом; Али прије него ли започмемо тај озбиљни рад, имамо се заклети да не ћемо ... издати 56

зараза — инфекција 122

затварач 74

заштитник 75, 78

звати се 24

звонар 135, 144

звоно 144

здрав — болестан 148

здравље — болест 148

зелен 102, 103

зеленац (вир, зелени камен) 133

зеленко 99

земља 64, 84, 142

земља — небо 149

зид- 34

златан 101, 102

злогласан 53

злогледан 53

змијаст — кривудавац — вијугав 143

значење — семантичка реализација 122

зуб 11, 12, 44, 45, 50, 51, 54, 132

- балвани причвршћени зубовима 45

- бобоћати зубима 50, 51

- гристи зубима 50, 51

- животиње мењају зубе 50

- зуби на обручу ступице; виљушка са четири зуба, зуб на вилама 45

- имати лепе зубе, оправљати зубе, изгубити зубе, чачкати зубе, *читати зубе 50

- Кад пушка није запета, она је на доњем зубу 52
- лађа насађена на ђердапске зубове; зубови клисуре; кречњачки зуби; планински зуб; оштри зубови торњева 45
- насађен на камене ђердапске зубове, зубови клисуре, кречњачки зуби, планински зуби, зуби торњева 51
- оправљати зубе 50
- Пушку диже за горње зубове, / Па повика грлом и авазом 52
- свака пушка за тебе на зубу 45, 52
- зуб- 11
- зуб+ø 11, 14, 15
- зѹб → зѹбар 121, 136
- зубар — дентист 143
- зѹбар → зѹбарскѹй 121
- зѹбар 11
- зубарø 12
- зуб+арø 14, 131, 134
- зуб+ар+ск 15
- зуб+ар+ск+и 12
- зубар+ски 12, 13, 14
- зѹбарскѹй 12
- зубаст 45
- зѹбат 11, 12, 45
- зубати 12, 45
- зубача 11
- зубић 143
- зупчаст 45
- мењати зубе 51
- назубити 45

И

и 29

- девојка висока, витка и плаве косе 29
- Петар и Марија 29
- стајати мирно и усправно 29
- из- 13, 14, 75
- избор 75
- избѹљити 55
- извиђати 131
- извиђач 131, 132, 143
- извод 75
- извоз 75
- извозник 131
- изгон 75
- излаз 75
- излаз = из+лаз+ø 13
- излазак = из+лаз+ак+ø 13, 75
- изназдрављати = из+на+здрављ+а+ти 13, 14

- изузев 123
- инститѹт 77
- интервју 41
  - интервјуисати 41
- инфикс 118
- истраживати → истраживач 121
- истрчати 156
- ић (-ић)
- кљѹнић 11
- ићи 59
  - иде човек — иде коњ — иде сат, ради сат 138
- ич
  - вòдич 11
  - гòнич 11
- ишт- 13
- иште 13
  - ђѹбриште 13
  - кѹћиште 13

Ј

- ја 26
  - добар ја 26
  - ја-анализа 26
  - ја-поезија 26
- јабука 97
- јагње 107
  - јагње, младунце овце → кротка, мирна, недужна особа 107
- јагода 98
- јаѹрац 95
- јаство 26
- јачање — слабљење 148
- један 28
  - био један цар 28
  - једна столица 28
  - једне рукавице 28
  - једноме човеку није лако живети 28
  - урадио је то као један стручњак 28
- јѹж 94
- јѹзик 63, 65, 92, 93, 124, 142
  - језик на брави 134
  - језик на звону 64
  - језик на ципелама 64, 134
  - јѹзичар 134
- јесам 24
- ЈѹЛ партија 85
  - Он је ЈѹЛ, питај њега за то 85

К

- кабинџт 71
 — просторија за делатност, за рад (умни, канцеларијски и сл.) намењена обично једној особи → намештај за такву просторију 71
- кад 29
 — кад дођем, испричаћу ти 29
- Кадчић 150
- капа 70
- капетанство 73
- каранфил 84
- католичанство 73
- кафа 71, 73
 — кафа = биљка ↔ плод, семе те биљке → напиток који се справља од прженог семена те биљке 72
- Качић 150
- кашика 70, 76, 78
 — кашика, жлица 140, 145
 — кашика → мистрија 115
 — кашика се увек ставља с десне стране тањира 76
 — сребрна кашика → кашика брашна 70
 — ставио је кашику у шољу; ставио је кашнику шећера у шољу 110
 — У 127 грама млека ставити супену кашнику брашна 52
- кашичница 70, 76
- килограм — кг 122
- кјм 72
- кљун 38, 42, 128, 130, 145
 — кљун брода 42
 — кљун од ножа 42
 — кљун птице → кљун авиона 104
 — кљун саоница 42
 — опанци с кљуном 42
 — кљун- 129
 — кљунаст 129
 — кљунат 129
 — кљунит, кљунити 130
 — кљунути 129
- ковати 144
- коза 66
- кџкџш 65, 66, 83, 124
- кџкџшка (кџкошка, кџкошка) 65, 83
- кола 64, 80, 82
 — кола → аутомобил 65, 116
- колевка 40
- коло 6
- колт 22
- комитет 68
- комшиљук 73
 — комшиљук га помаже 52
 — станује у моме комшиљуку ↔ комшиљук ми увек помаже 73
- кџнац¹ 152
 кџнац² 152
 кџнац³ 152
 кџнац⁴ 152
- Конгоанац 22
- конкретно → апстрактно 96, 100
- коњ 66
 — коњ → коњ као гимнастичка справа 115
- копати 75
 — копати земљу; копати бунар; копати руду 75
- коректура 119
 — коректура понашања 123
 — коректура хода 123
- корпа 56, 70, 144
 — Добио је корпу смокава 56
 — плетена корпа → корпа јабука 70
- коса¹ = власи 63
 коса² = пољопривредна алатка 63
 коса³ = падина брега, планине 63
- Кџсово 71
- кошара 144
- крџва 66
- крџљевство 73
- крџтак, крџтак 108
 — кратка улица → кратки дани 108
- крџв 81
 — крџварина 82
 — крџвина 81
- крџџџв, крџџџв 53, 54
 — Је ли ти утија крџџџв? 53, 56, 102
 — Сва је река крџџџв од вечерњег жара 56
- крџџџв 82
 — кров = део куће → кућа 138
 — кров као симбол куће и онога што она значи за човека; дом, кућа; склониште, место где се неко може склонити, сместити; уточиште, прибежиште 82
- кромпир 44
 — кромпир-бал 44
- куплунг — квачило 122
- купус 44, 71, 72
 — купус, биљка ↔ главница те биљке 44
 — купусара 44
- куђа 10, 21, 34, 57, 126
 — куђ- 10, 17, 35

- кућа, дом 10, 21, 35, 140
- кућа — дом 33
- кућа — зграда 33
- кућа — породица 33
- кућа — установа 33
- кућа Марије Петровић 21
- кӯћан 10, 17, 126, 128
- кућан- 127
- кӯћанø 10
- кӯћанџк 10, 127, 128
- кӯћанџкø 10
- кућан+икø 128
- кућа од белог камена 21
- кӯће 10
- кӯћи 10
- кућити 17
- кӯћница = кућ+ница 27, 128, 130, 132
- кӯћиште 10, 13, 17, 128
- кућиште мотора 130
- кућн- 127
- кућо моја, како си ми? 110
- кӯћу 10
- зграда, грађевина, кућа, дом 35
- Мати! викну славим гласом. — Шта је, кућо моја? притрча забринута мати; Кућо моја, рече мати заловољна срца, па је поче љубити по свиленој коси 57
- попаљена кућишта 130
- раскућити 10, 17
- кӯхиња, кӯхиња 71
- кад су на сто изнели српску кухињу, сви смо се обрадовали 71
- српска кухиња је мешавина средњо-европске и источњачке кухиње 71

Л

- лѡв 107
  - лав *Felis leo* → храбар, неустрашив човек, јунак 107
- лѡкат 70
  - платно три лакта дужине 70
- ланац 144
- латинлук 73
- леви — десни 147
- лепо 24
  - он врло лепо пева 25
  - он лепо пева 24
- летећи тањир 17
- лѡчити 75
  - лечити болест; лечити болесника 75
- лѡмӯн 72
- лѡсница 108, 115

- лисница → лукава женска особа 115
- лице 53, 54, 82, 104, 116
  - лице, људска јединка, особа, личност 82
  - лице, њушка, фаца 140, 145
- лѡнац 70, 76, 77, 118
  - појео је лонац купуса 76
- лубѡница 72
- лудовати 57
  - Који вам је враг? ... Та немојте лудовати; Опомињем се да сте за мнош лудовали 57
- лӯк 140
- лӯк 140

Љ

- љубав 48
- љубазан 74
- љубазнѡст 74
  - њена љубазност свима је позната; ситним љубазностима све је освојио 74
- љубичица 84, 120
- љӯдина 130

М

- мѡзало 75
- мѡјка 22, 42
  - мајка → сиротињска мајка 115
- мако 22
- малвазија 22
- мѡлина 72, 78, 124
  - малина = биљка ↔ плод те биљке → сируп, сок од тога плода 72
- мѡрама 70
  - свилена марама → набрао је мараму шљива 70
- Марија 22
  - Марија — Маријин 23
  - ова кућа је Маријина 24
  - ово је Маријина кућа 24
  - седи поред Марије 22
- матсрија — антиматерија 122
- маузер 22
- мѡчка 52, 65, 80, 83, 91, 124
  - мачка — миш 149
- мачкица 115
  - мачкице моја 115
- мекинтош 22, 41
- мѡркати¹ 152
- мѡркати², мјѡркати 152
- мирисати

— миришем ружу → не миришем Перу
115
мла̑да 32
млак
— млак, топао, врућ 140
млекар 143
много људи 25
много снега 21
мноштво људи 25
мозак 124
мѡмчина 130
моралан — неморалан 148
морати 24
моћи 24
мрак 109
муњ- 11
муња 11, 132, 138
муњ+а 11
— муњати 132
— муњати — журити 143
— муњевит 11, 12, 132, 133
— муњевит — нагао 143
— муњевит одговор 132
— муњевит одлазак 132
— муњевит рат 12, 132
— муњевита брзина 132, 133
— муњевита досетка 12, 132
— муњевита коса 133
— муњевита сатира 133
— муњевитѡст 12
— муњен — луцкаст 143
Муслиманство, муслиманство, муслиманство 73
мутити 143

Н

налагати 150
налагати 150
на̑прстак = на+прст+ак+ѡ 13
на̑род 64, 66, 80, 85
наставити 24
неутрон 119
нешто 27
— нешто сам се уморила 27
низак 57, 106
— Нека сам низак и подао 56
— ниже биљке 106
— нижи официр 106
— низак човек — низак морал 147
— ниско порекло 106
нико 26
— никѡв 26
— никовић 26

— никѡгѡв 26
— нѡкоговило 26
— нѡкоговина 26
— нѡкоговић 26
ништ 27
ништа 26, 27
— ништав 27
— ништаван 27
— ништавати 27
— ништавац 27
— ништавет 27
— ништавило 27
— ништавилѡст 27
— ништавина 27
— ништавлук 27
нога 142
нос 145
— нос у човека → нос брода 104

О

-о-/-е- или ѡ 14
обешен 32
— У кући обешеног не говори о конопцу 32
обзиран — безобзиран 148
област 69
обухватати 100
овде
— он овде ради 25
овде → овдашњи 25
одвртка 118
одредити
— одредити — детерминисати 143
— одређивање — детерминација 122
око 124
он 25
— седи поред њега 26
она 25
— Девојка је ушла. Она је закаснила 25
— Креда је на столу. Она је бела 25
организација 68
ѡштар 107
— оштар нож → оштар човек 107

П

партицип 119
пељешац 22
Петар 22
пет младића је дошло 29
пис̑ар 131
писаћи сто 17
писац 11, 131, 155

пләмѐн 107

— пламен свеће → пламен љубави 107

поглаварство 73

под 29

— оловка је пала под сто 29

— оловка је под столом 29

поклопац 155

поносан човек → поносни двори 107

поставити 24

посуда → количина која стаје у такву посуду 144

почети 24

правада 48

прамац 145

прѣгрѣшт 70

предлог 151

— предлѣжити, предлѣгати, предложак, предложѣник 151

— предлѣшкѣ, предлѣжнѣ 151

предмет 115

— предмет → део каквог предмета; какав предмет 115

префикс 118

пријатан — непријатан 148

прозор — пенцер 145

протон 119

професор 127

— професорица 143

— професорка = професор+ка 127, 143

— професорчић 130

прѣст 70

— за прст шири 70

психолошки — парапсихолошки 122

пункт

— насељени пункт → људи који у њему живе 144

пушка 52

Р

радостан — жалостан 148

рај — пакао 149

расте човек — смањује се човек → расту емоције — смањују се емоције 148

рачунати → рачунар, рачунало 121

реч — лексема 122

роварити 144

ружа 115

— ружа → ружа као лепа девојка 115

рука — нога 149

ручтина 132

ручица мењача 130

С

сако 41

свашта 27

— сваштѣр 27

— сваштѣра 27

— сваштѣрѣње 27

— сваштѣрити 27

— сваштѣрница 27

— сваштѣрскѣ 27

— сваштѣрство 27

— сваштѣце 27

— сваштѣш 27

свѣкрва 22, 42

— свекрва → зла жена 115

светлост — тама 148

сви смо једне горе лист 28

свој 27

— својатати 27

— својина 27

— својскѣ 27

— својта 27

себе 26

— себичан 26

— себичност 26

северни — јужни 147

сел- 34

село 34, 69, 76

— На раскршће се слегло цело село 52

— село спава 76

сељ- 34

сељак 33, 34, 35

— видим сељака 36

— од сељака је то купио 36

— он је пореклом сељак 36

— ради као сељак 36

— само прави сељак тако говори 36

— сељак — грађанин 34

— Сељак зида кућу 33

— сељак — радник 34

— сељак, радник, чиновник 34

— сељак тако говори 36

— сељак, тежак, ратар, пољопривредник 34

— сељаче један 36

— ти си прави сељак 36

— ти си сељак 36

семиологија — семиотика 122

сео- 34

сестра 22

сестрин 143

сида — ејдс — спид 122

сијати — сенка 149

симпатичан 107

— симпатична девојка → симпатична справа (симпатична оловка) 107

сматрати 24
 сновати 144
 сребрн 101, 102
 Сремац 22
 срећан — несрећан 148
 Српство, српство 73
 — његово српство је право, аутентично; то је судбина Српства 73
 срце 124
 Стари 123
 стар+ø+мал+и 14
 сто 42
 стòпа 70
 стотина 42
 суфикс 118

Т

тален(а)т 73
 — појавила се читава плејада младих талената 73
 ташина 70
 ти → твој 26
 топаз 22
 топао 56, 106
 — Иво ... топлим погледом посматра старицу 56
 — Молитва је била топла и срдачна 56
 — топал глас 106
 — топао — врућ — врео 145
 — топао дочек 106
 — топла вода 106
 — топла душа 106
 — топле боје 106
 — топло саучешће 106
 требати 24
 три куће 21
 три села 28
 тролејбус 41
 трпезарија 70
 — просторија, соба у којој се једе → намештај за такву просторију 70
 туберкулоза → туберкулòзан 121
 туп 107
 — туп нож → туп човек 107, 139

У

угљеник — С 122
 улица 69
 ум 73
 — то су открили велики умови 73
 умети 24
 уредништво 73

Ф

фијат 22
 форд 22

Х

хиљада 42
 хладан 106, 141
 — хладан, млак, топао, врућ, врео 141, 148
 — хладан пасуљ → хладан дочек 139
 — хладна глава 106
 — хладна службена лица 107
 Хрватство, хрватство 73
 хришћанлук 73
 хришћанство 73
 — примили су хришћанство → од тога стрепи све хришћанство 73
 хтети 24

Ц

црвен+ø+пер+ка 14
 Црногорац 22

Ч

чаша 70
 — попио је већ три чаше 111
 — стаклена чаша → попио је чашу млека 70
 чашица зглоба 130
 чело 70, 123
 честица — античестица 122
 четири 28
 — четири жене 28
 четкар 143
 чинити 24
 чòвек 83

Џ

џеп 70

Ш

шака 70
 — велика шака → шака ораха 70
 шёрпа 70, 76, 118
 шкòла 77
 шòља 70, 76
 — Испийте своју шољу кавс полако 52
 — шòљница 76
 шпорет — штедњак 122

Регистре технички уредио
Давор Павлић

Технички уредник
Виолета Бабић

Припрема рукописа за штампу и коректура
Виолета Бабић

